

БОКА
43|2025

Издавачки савјет | Publishing Council

Проф. др Ђорђе Бубало, проф. др Дарко Антовић,
др Милена Мартиновић, др Драго Шеровић, мр Јасна Маслан

Редакција | Editorial Staff

Проф. др Илија Лалошевић, проф. др Јасмина Грковић Мејџор,
доц. др Јелена Газдић, др Горан Комар, мр Зорица Чубровић,
мр Аница Туцаков, мр Јасна Маслан

Главни и одговорни уредник | Editor in Chief

Мр Јасна Маслан

Власник и издавач | Owner and Publisher

ЈУ Градска библиотека и читаоница Херцег Нови

Адреса редакције | Editorial offices

ЈУ Градска библиотека и читаоница Херцег Нови

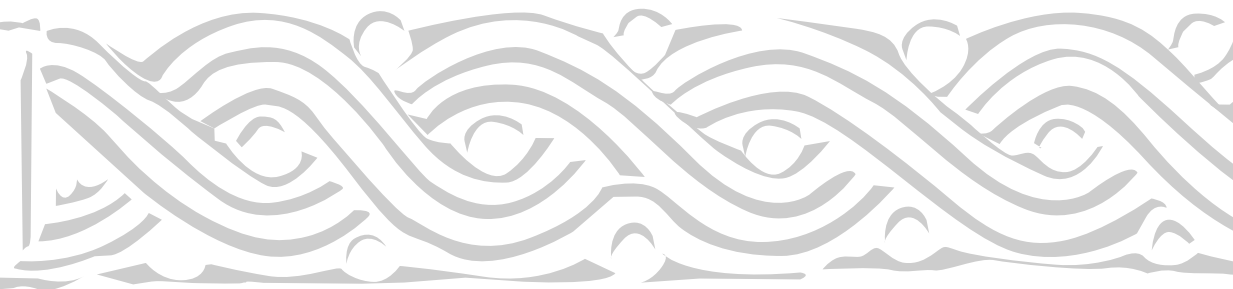
Трг Херцег Стјепана 6

Tel. 031/321-900

Fax: 031/324-328

e-mail: biblhn@t-com.me

web: bibliotekahercegnovi.co.me

ISSN 0350-7769 (Print)
ISSN 2336-9868 (Online)

БОКА

234

ЗБОРНИК РАДОВА ИЗ НАУКЕ,
КУЛТУРЕ И УМЈЕТНОСТИ
*A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART*

Херцег Нови, 2025. година

САДРЖАЈ

- 7   **Јелена ГАЗДИЋ**
Ставови Лазара Томановића о језику и правопису
- 21   **Леонид КАМПЕ**
Девизе и иницијали у хералдици бокелског племства
- 41   **Небојша РАШО**
Михаило Јевтов Вучетић (1780–1870)
- 55   **Кринка ВИДАКОВИЋ-ПЕТРОВ**
Историја и фикција у бугарштини са источног Јадрана: како *Пераштани казнише испанскога војводу Дон Карла који осрамоти двије перашке сироте дјевојке з(одишта) 1573*
- 73   **Милена ВРЗИЋ**
Пасиглав, село и гробље на бококоторском полуострву Врмац (XIV–XVII вијек)
- ПРИЛОЗИ**
-
- 111   **Ђуро МУСИЋ**
Сјећања (II дио)
- 161   **Слободан РАДОВАНОВИЋ, Тања БОЈОВИЋ**
Радови на Великој цркви Успења Богородице у Манастиру Савини
- 189   **Оливера ДОКЛЕСТИЋ**
Живко Јањић, архитекта, сликар, књижевник (1938–2017)

Број 43

- 217   **Саша НЕДЕЉКОВИЋ**
Дом чешке деце на словенском мору у
међуратном периоду
- 231   **Дејан ПАЛИБРК**
Проучавање оригиналног покретног моста
на Сјеверним градским вратима Котора
- ГРАЂА**
- 259   **Ђорђе БУБАЛО**
Аутобиографија попа Сава Накићеновића
(У сусрет стогодишњици његова упокојења)
- 279   **Горан КОМАР**
Из општинског архива Пераста: корпус
писама Војина Магазиновића
- 295   **Марија НОВАКОВИЋ**
Документација тврђаве Шпањола с краја 18. и
почетка 19. вијека у Бечком архиву
- 313   **Љубо МАЧИЋ**
Земни остаци Вука Врчевића почивају у
Котору
- IN MEMORIAM**
- 319   **Марина ЗЕЦ МЕДИН**
Др мед. Војо С. Сућић (1948–2024)

FOKA⁴³

UDK 811.163.4:929Томановић Л.

Ставови Лазара Томановића о језику и правопису

Јелена ГАЗДИЋ

Апстракт:

У чланку се анализирају језичка и правописна схватања Лазара Томановића. Посебна пажња посвећена је његовој полемици коју је водио са Јованом Павловићем у часопису *Црногорка* (1884). Текст приказује и Томановићева схватања о дијалекатским облицима, употреби великог слова и правилима интерпункције. Истраживање показује да је Томановић, иако наклоњен потпуној еуфонији, временом прихватио прагматичнији приступ, што одражава динамику језичке стандардизације у Црној Гори и шире.

Кључне ријечи: • Лазар Томановић • потпуна еуфонија • умјерена еуфонија • правопис • српски језик

Ставови Лазара Томановића о језику и правопису

Јелена ГАЗДИЋ

Увод

Лазар Томановић (1845–1932) је рођен у Лепетанима, у Боки которској, а умро је у Јошицама у Херцег Новом. Школовао се у родним Лепетанима, Манастиру Савини, Задру, Новом Саду, Пешти и Грацу. Током школовања у Новом Саду и Пешти спријатељио се са Миланом Јовановићем, а осим Јовановића узор су му били и Михаило Полит-Десанчић, Светозар Милетић, које је такође упознао у Новом Саду.

У вријеме школовања у Задру, 1866. године прикључио се покрету Уједињене омладине српске и трудио се да „проширује рад ђачких дружина на литерарно упознавање српске књижевности и вежбање у српском језику и на Шибеник, Скрадин, Котор и Будву“ (Ј. Суботић 1984: 317; уп. Газдић 2021). У овом православном училишту у то вријеме био је забрањен Вуков правопис, али су полазници Задарске богословије кријући читали Вукове књиге и у

приватној преписци користили Вуков правопис, о чему је писао и сам Томановић¹.

Иако су катихете формално забрањивале Вукову графију и ортографију, поједини од њих одиграли су важну улогу у националном буђењу православних гимназијалаца. Посебно се истиче Задранин Љубомир Вујновић, за кога је Л. Томановић забиљежио да није сигуран „да ли би из италијанске гимназије изашао као ватрен Србин“ да није било Вујновића, који је „пола сата диктирао лекције, а друго пола сата нас катехизирао у Српству“ (Томановић, 1926: 103)².

Томановић се активно бавио политиком, борећи се за остваривање права и циљева српског народа у оквиру Далматинског сабора и Српске странке, при чему је стицао искуство и у области публицистике, као уредник и као дописник неких часописа. Уређивао је са Иваном Данилом *Прилог уз Народни лист*, а био је дописник новосадске *Заставе*, венецијанског дневника *Il Тетро*, задарског *Српског листа* и задарског *Вука* (Ј. Суботић 1984: 318). Забиљежена је његова сарадња и у *Бранковом колу*, *Јавору*, *Стражилову*, *Дубровнику*, *Српској зори*, *Србобрану*. Након доласка у Црну Гору постао је дописник тј. сарадник у многим листовима и часописима, а уређивао је и неколико публикација (Лукетић 1978: 187, 188) – *Нову Зету*, годишњак *Грлицу* (1889–1893, 1897) и неко вријеме *Глас Црногорца*. Познати су и његови научни и публицистички радови које је издао као посебна дјела, а најзапаженија је монографија посвећена Његошу, за коју је награђен првим степеном ордена Светог Саве. То је и најобимније Томановићево дјело и синтеза његовог „књижевнојезичког стваралаштва“ (Лукетић 1978: 188, 189; Суботић 1986: 58). Његова непотпуна библиографија броји више од 300 јединица (Лукетић 1978: 187).

На Цетиње је дошао осамдесетих година 19. вијека на позив тамошње владе и ту се истакао у вршењу бројних државних

1 „премда смо кријући и од богословаца јоту употребљавали у приватним писмима“ (Томановић 1926: 103).

2 „Из тог гнезда изашли су, осим Томановића, Ј. Накићеновић, Ристо Ковачић, Илија Беара, Глигорије Скочић и многи други [...]. Сви они заједно, и Ристо Милић, песник из Рисна, радили су на популаризацији српске књиге, неговању традиције, обичаја, језика и ширили име српско“ (Калинић 2014: 308).

и политичких улога – обављао је функцију секретара Сената, био је министар правде, предсједник Великог суда, предсједник Министарског савјета, министар иностраних послова (Лукетић 1978: 187).

Полемика са Јованом Павловићем у Црногорки

У прилозима часописа *Нова Зета* (чији је био уредник), Лазар Томановић заступао је становиште да су за постизање јединства у књижевности неопходни „фонетски правопис и ијекавски изговор“. Он је указивао да су Хрвати већ прихватили штокавштину и да настоје да уведу фонолошки правопис, да су икавци усвојили ијекавштину, док су ијекавци напустили дио свога изговора; стога је, по његовом мишљењу, и на екавцима била обавеза да прихвате ијекавски изговор. Тај „закасниели потез“, који је уследио четврт вијека након Вукове смрти, остао је без ширег одзива у научној јавности (Шуковић 1987: 46).

Ми ћемо овдје скренути пажњу на једну пријатељску полемику око језика и правописа у часопису *Црногорка* коју је Томановић покренуо 1884. године с Јованом Павловићем, уредником поменутог часописа. Наиме, и Павловићу и Томановићу су били блиски ставови Вука Караџића у вези са реформом српског књижевног језика, али су имали различита схватања о томе како одређене дијалекатске форме уједначити са Вуковим стандардом. Томановић „је проблем кодификације гласовних промјена повезивао са примјеном неограниченог фонолошког начела (‘потпуна еуфонија’): *како изговараш – тако пиши*. Павловић се пак задржавао на одређеним ограничењима у вези са примјеном поменутог начела (Суботић 1982: 77).

Томановић је замјерао уреднику *Црногорке* што је исправљао његове примјере „према правилима потпуне еуфоније“, али недоследно, па се „ће-ће“ поткрала која Томановићева „погрешка“. „Тако се догодило да су моји чланци изашли печатани ни по већином владајућијем правилима еуфоније, ни по еуфонији која влада колика је Херцеговина и Црнагора са њиховијем приморјем, по којој би ја шћио писати“ (Црн. 1884: 313).

У даљем тексту Томановић износи „аргументе“ због којих се држи правила потпуне еуфоније. Он наглашава да слиједи начело „како изговараш тако пиши“, али свој чланак ипак завршава помирљивим тоном: Ако ми ове моје назоре можеш довољнијем разлосима промијенити, ја бих ти зафалан остао. У противном случају предложио бих ти, да усвојиш потпуну еуфонију у 'Црногорки'. То би ако ништа изазвало пажњу нашијех језикословаца, тер би се и ово питање коначно рјешило, што вапије наш правопис. Ако бисмо се вратили у шљед тог рјешења на умјерену еуфонију, мала штета, и да смо већи ауторитети у овој струци (Црн. 1884: 313).

На основу наведеног цитата јасно је да је Томановић тежио досљедности у примјени еуфоније, тј. фонолошком правопису, али видимо да није био искључив, већ спреман да своје мишљење промијени ако добије снажније аргументе. На ово Томановићево излагање стигао је Павловићев одговор „драгом пријатељу“, који има посебан значај јер открива у којој мјери је у часопису заиста био поштован аутентичан језик и правопис сарадника:

„Што се тиче самога твога чланка 'На повратку з Бранкове светковине', ја сам хтио, да он изађе по ономе правопису, којим си га ти написао – премда се с њим никако не слажем –, но у штампарији при слагању и послјије при коректури учињене су, против моје воље, измјене, о којијема ми пишеш, те је доиста изишло њешто поправљено, а њешто је опет задржано по твом правопису“ (Црн. 1884: 313).

Ово свједочи да текст сарадника није објављиван у изворном облику, већ је пролазио кроз одређену врсту „коректуре“ која је мијењала аутентичан језик прилога. Ипак, остаје дискутабилна Павловићева тврдња да су измјене вршене против његове воље. Будући да је био уредник часописа, тешко је прихватити образложење да су коректори могли уносити интервенције без његове сагласности (Уп. Газдић 2021). Стога остаје отворено питање: да ли је Павловић настојао да се оправда пред пријатељем, или је, пак, постојао неко „надређен“ који је доносио коначну одлуку о језику и правопису Томановићевог текста?

Значајнији дио Павловићевог одговора јесу његова стручна образложења зашто не треба у потпуности примјењивати еуфонију. Он наглашава да се еуфонија односи само на поједине

ријечи, али не и на више ријечи у низу, нити на читаве реченице, тј. да се одређене гласовне алтернације врше само у оквиру једне ријечи:

„По данашњем нашем правопису еуфонија се простира само на ријечи за себе, на гласове у појединим ријечима, а не на више ријечи међу собом, на читаве реченице. Тако пишу наши најбољи филолози почињући од Даничића па на ниже. У њих се угледам и ја“ (Црн. 1884: 313).

Павловић своју аргументацију поткрепљује примјерима, наводећи да би досљедна примјена еуфоније довела до облика: *ш ђететом, Бок ти помогао, Вуг дође*. Такође, он одбацује облике *шјутра, шјеме, шјекира*, образлажући да је исправно писати или *сјутра, сјеме, сјекира* (без претварања), или *шутра, шеме, шекира* (са потпуним претварањем), али никако форме типа *шјутра*. Иако признаје да се у Приморју и Црној Гори ови облици изговарају, он их сматра провинцијализмима, корисним за филолошка истраживања, али неприхватљивим за књижевни језик. Његов став је да би укључивање локализама довело до раскомадавања језика на више дијалеката.

„Што се тиче писања ријечи: *шјутра, шјеме, шјекира* и т. д., то је са свијем погрјешно, јер по правилу ваља писати: или *сјутра, сјеме, сјекира* (тако пише Даничић и сви други за њим, па и ја) или *шутра, шеме, шекира*, а никако *шјутра, шјеме, шјекира*, јер то би било против сваког правила. Дакле или непретварање или претварање. Ако ћемо усвојити непретварање, онда остаје: *сјутра, сјеме, сјекира*, што је доиста лако и изговорити без претварања. А ако усвојимо претварање, правило гласи, да **ј** мора погинути без трага, претворивши **с** у **ш**, и онда **ј** не може опет на ново искрснути, па да буде: *шјутра, шјеме, шјекира*, него би морало бити: *шутра, шеме, шекира*.

Знам лијепо, да се те ријечи на овијем странама изговарају онако као што ти велиш, премда не свукуд једнако, јер док се оно **ш** код вас у Приморју изговара мекше (ваљда упливом талијанштине) као оно пољско **ѕ** с рогом одозго, код нас овамо изговара се оштрије и ближе је самом гласу **ш**. Е ма то су провинцијализми, који треба да су познати филолозима, јер им могу служити као материјал за њихове студије, али се не могу узети за

опште правило језика. Ако би се почело писати онако како се провинцијално говори на овој или оној страни нашега народа, онда бисмо од јединства својега језика отишли још даље него што смо данас су три диалекта, јер би нам се језик раскоматао на десетак дијалеката, кад бисмо провинцијализме унијели у писаћи језик (Црн. 1884: 314)“.

Можемо констатовати да Павловић одбацивањем облика *шјутра*, *шјеме*, *шјекира* покушава да очува досљедност правописног система и да је против хибридних рјешења која не прате јасну гласовну логику (или пуно претварање, или пуно непретварање). Локалне облике признаје као дијалекталне чињенице, али их искључује из књижевнојезичке норме у име стандардизације и језичког јединства. Овим ставом Павловић истовремено показује свијест о дијалекатској различитости, али и чврсто прескриптивно опредјељење да се књижевни језик не треба ослањати на провинцијализме, већ на општеприхваћена рјешења утемељена у филолошком ауторитету (Даничић и следбеници).

Упркос неслагањима, Павловић је расправу завршио пријатељски и са дозом ироније на сопствени рачун:

„Ми нијесмо стручни филолози, ни ја ни ти, премда сам ја (допусти ми мало сујете!) написао или боље рећи извео по Даничићу неку ‘Малу Српску Граматику’, с којом наравно нијесам барут пронашао. Али ту су наши филолози, па нек нам они суде. Ја ћу се њиховом суду покорити“ (Црн. 1884: 314).

Томановић је затим објавио још један чланак у *Црногорки*, у којем је наставио да брани своје ставове. У расправи између Лазара Томановића и Јована Павловића кључно је било питање да ли треба прихватити фонолошки правопис („потпуну еуфонију“) или морфонолошки („умјерену еуфонију“). Павловић, позивајући се на Даничића, истиче да ни најбољи филолози не изводе еуфонију у свим случајевима, чак ни у појединим ријечима:

„Тако н. пр. они не пишу: љутски (ни љуцки) него људски, не пишу: гратски (ни грацки) него градски, не пишу: хрвацки него хрватски. (...) Тебе пак (и многе друге наше писце, нарочито млађе) видим гђе пишете: хрвацки, љуцки, грацки; но још вас нијесам видио да пишете: оцлужити (м. одслужити), нацкакивати

(м. надскакивати) оцуда (м. одсуда), оцтојање (м. одстојање) и т. д.“ (Црн. 1884: 313).

Томановић узвраћа аргументом да појава облика као што су *љуцки*, *хрвацки* проистиче из гласовних закона (претварање *дс* и *тс* у *ц*), док у ријечима *осуда*, *остојање*, *ослужити* глас *д* ишчежава испред *с*, па се не јављају облици попут *оцуда*, *оцтојање*, *оцлужити* (Црн. 1884: 331).

Иако је у овој полемици снажно заступао потпуну еуфонију, Томановић је у *Грлици* (1889–1897), коју је уређивао, одустао од досљедне примјене тог принципа (Уп. Газдић 2021). То показује да се и сам временом приклонио умјеренијем приступу.

Полемика Томановића и Павловића показује једну од кључних тачака у развоју српског правописа у XIX вијеку: сукоб између досљедног фонолошког принципа и умјереног, морфолошког рјешења. Томановићев став је био идеалистички и ослањао се на живи говор, док је Павловић тежио практичности и очувању језичког јединства. Занимљиво је да је сам Томановић касније уређивачком праксом прихватио Павловићев приступ. Ова полемика је, дакле, одраз ширег процеса стандардизације српског језика, у којем је требало помирити локалне особености са захтјевом за јединственим књижевним језиком.

Питања о језику и правопису у *Гласу Црногорца*

У *Гласу Црногорца* 1894. године Лазар Томановић се бавио и питањем правописа и интерпункције, и то поводом предлога Љубомира Недића упућеног Књижевно-умјетничкој заједници. Томановић најприје констатује да у српској књижевности крајем XIX вијека није постојала стабилна и уједначена правописна пракса: „Наша књижевност нема јошт стално утврђена правила правописа и интерпункције, но сваки пише како њему изгледа да треба писати, тако, да се у нас, често, ни два писца не слажу у ономе у чему би требало да су сви сагласни“ (Томановић 1894: 2). Оваква констатација свједочи о високом степену индивидуалних колебања, који се јављао не само међу различитим ауторима него и у оквиру истог текста.

У том контексту Томановић излаже Недићеве предлоге, који се тичу ширења употребе великог слова. Према Недићевом мишљењу, „имена мјесеца и дана њеки пишу малијем почетнијем словима, а њеки великијем, и г. Н. Предлаже да се пишу великијем“ (исто). Он даље сматра да треба почетним великим словом писати не само властита имена већ и „ријечи, које имају карактер особенијех имена, као краљ, отаџбина, престоница – ’онда када краљ значи владајућега Краља, отаџбина Србију, а престоница Биоград’; тако исто Велика Школа, Учитељска Школа, Богословија; даље имена појединијех наука и друга нека имена, као што су н. пр. имена наставнијех предмета; па њеке апстрактне именице и појмове у опште, као што су на пр. Провиђење, Наука, Доброта, Лијепо и многи други“ (Томановић 1894: 2). Овакво инсистирање на великим словима свједочи о симболичкој и наглашеној функцији правописа, гдје се истичу институционални, културни или апстрактни појмови.

Међутим, иако износи Недићеве ставове, Томановић у закључку истиче њихову споредност у односу на важније језичке проблеме. Он изричито наглашава да је „битније потакнути питање о јужном и источном изговору“ (Томановић 1894: 3). На тај начин поставља хијерархију језичких питања: питања правописа и интерпункције свакако су важна, али остају у другом плану у односу на питања која задиру у саму основу књижевнојезичке норме.

Закључак

Лазар Томановић је био једна од значајнијих личности у развоју српског књижевног језика у XIX вијеку, настојећи да кроз примјену фонолошког правописа и ијекавског изговора обезбиједи језичко јединство. Његове полемике са Јованом Павловићем показују разлику у приступима: Томановић је заговарао досљедну „потпуну еуфонију“, док је Павловић инсистирао на умјереном и практичном рјешењу. Томановић је критички анализирао и предлоге Љубомира Недића о великом слову и интерпункцији, истичући да та питања, иако важна, нису пресудна у односу на суштинске језичке проблеме, као што је јединство изговора и

књижевнојезичка норма. Полемике показују да је стандардизација српског језика била процес у којем је требало помирити локалне говорне особености са општим правописним нормама. Иако је Томановић првобитно заговарао строг фонолошки приступ, временом се примирно окренуо умјереном начину, тј. морфонолошком правопису, што одражава динамику језичке стандардизације у Црној Гори и шире.

Литература

Газдић, Јелена 2021. *Језик цетињских годишњака и недјељника из 19. вијека*, Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Одјељење за српски језик и књижевност.

Калинић, Војин Д. 2014. „Културни препород Срба у северној Далмацији од 1848. до 1914“, докторска дисертација, Факултет политичких наука, Београд, 2014.

Лукетић, М. 1978. *Црногорски књижевни часописи 1871–1891. Библиографија*. Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“.

Суботић, Јелисавета 1982. „О неким филолошким питањима у Црној Гори с краја XIX вијека“. *Зборник радова професора и сарадника Наставничког факултета у Никшићу*, бр. 5–6, Уредник Слободан Калезић (стр. 71–79), Никшић: Универзитет „Вељко Влаховић“ у Титограду.

Суботић, Јелисавета 1984. „Погледи Лазара Томановића на језичку и правописну праксу у Црној Гори крајем XIX вијека: поводом 30-годишњице смрти“.

У: *Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности*, 15–16, Уредници Лазар Сеферовић и Марија Црнић Пејовић (стр. 317–325). Херцег Нови: ЈУ Градска библиотека и читаоница Херцег Нови.

Томановић, Лазар 1926. „Милетићев утицај на приморју“, *Летопис Матице српске*, Нови Сад, (стр. 103).

Томановић, Лазар. 1894: *Глас Црногорца: недјељни лист за политику и књижевност*, бр. 19, стр. 2, 3.

Црногорка, (1884–1885). *Црногорка. Лист за књижевност и поуку. 1884–1885*. Фототипско издање. [Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, књига V, 1981].

Шуковић, Радивоје 1987. „Примјена Вукове језичке и правописне норме у црногорској штампи XIX вијека“, *Зборник радова са научног скупа Вук Ст. Караџић и Црна Гора*, Титоград: ЦАНУ.

Summary

LAZAR TOMANOVIĆ'S OPINIONS ON LANGUAGE AND ORTOGRAPHY

JELENA GAZDIĆ

The paper analyzes opinions on language and ortography of Lazar Tomanović, who was one of the significant personalities in the development of standard Serbian language in the 19th century in Montenegro, and who initially intended, by application of phonological ortography of iekavian speeches, to provide linguistic unity. Particular attention is dedicated to his polemics led with Jovan Pavlović in the Montenegrin Journal Crnogorka (1884). The text also presents Tomanović's opinions on dialectical forms, use of capital letters and the rules of punctuation. The study shows that the standardization of the Serbian language was a process through which the local speech characteristics were to be suited to general ortographic norms. Although Tomanović initially supported strict phonological approach, with time he accepted morphological ortography, which reflects the dynamics of speech standardization in Montenegro and wider.

Key words: • Lazar Tomanović • complete euphony • moderate euphony • ortography • Serbian language

BOOK 43

UDK 929.6(497.16Бока которска)

Девизе и иницијали у хералдици бокељског племства

Леонид КАМПЕ

Апстракт:

Једна од најкраћих дефиниција племићког грба јесте да је он својеврстан „потпис за неписмене“ – графички приказ ураћен по строгим хералдичким правилима, довољно јасан да и неписмен човек може да препозна ком племићу грб припада. У складу са овом дефиницијом грба присуство било каквих слова на грбу је сувишно. Па, ипак, на неким грбовима се појављују не само слова већ и речи, па чак и целе реченице. Ова појава, не толико честа у хералдици, јавља се и код неколико бокељских грбова. Овај рад објашњава разлоге за појаву слова на штитовима племићких грбова, објашњава девизу као саставни део грба а такође и наводи неколико карактеристичних примера који се појављују у грбовима племства Боке Которске.

Кључне riječi:

• Хералдика • грб • Бока Которска
• девиза • иницијали • племство •
Венеција • Хабзбуршка монархија

Девизе и иницијали у хералдици бокелског племства

Леонид КАМПЕ

У европској хералдици девиза (мото, парола, гесло, крилатица, усклик) је један од основних, мада не и обавезних делова грба. Неке хералдичке школе девизу обично стављају у исту групу са чуварима грба и са беџевима¹, мада је обавезно наводе у блазонима грбова,² док чуваре грба и беџеве наводе само у специфичним случајевима. И мада се, као саставни делови грбова, девизе налазе унешене у неким племићким повластицама, у хералдици Боке Которске њима до сада није придавана нарочита пажња. Због скромног познавања комплексности хералдичких симбола и елемената грбова сасвим је могуће да су локални историчари девизе занемаривали и да су се оне временом једноставно заборављале.

Сама дефиниција девизе директно је повезана са разлозима њеног настанка. Како су ови разлози поприлично различити

1 Thomas Woodcock & John Martin Robinson, *The Oxford Guide to Heraldry*, Oxford University Press, Oxford, 1988. Цело шесто поглавље књиге је посвећено управо чуварима грба, беџевима и девизама (*Supporters, Badges, and Mottoes*).

2 Блазон грба је текстуални опис грба који прецизно описује изглед грба и на основу кога се проверава исправност грба.

тако хералдичари, тражећи било шта заједничко међу њима, девизу дефинишу доста непрецизно. Тако се она објашњава као „лозинка, гесло, начело, кратка изрека на грбу или застави“³, „реч или кратка реченица“⁴ или само као „реч и група речи“⁵. Овако непрецизне дефиниције врло често доводе до тога да се под девизама сматрају и појмови чије навођење у блазону коси се са основним правилима хералдике. Примера ради, Милош Ћирић⁶ при објашњавању девизе велики простор даје месној и територијалној хералдици где као девизе наводи имена градова и територија које су исписане на банерима или на самим штитовима грба. Хералдика то не сматра неисправним, мада, ако су грбови настали због потребе да чак и неписмени средњовековни сељак препозна племића и његове поседе, исписивање било каквог текста на грбу је сувишно. А назив власника грба исписан испод или изнад грба свакако не треба сматрати девизом.

Па шта је онда девиза? Англосаксонска хералдика наводи да је девиза настала на просторима Енглеске, Ирске и Шкотске крајем XIII века исписивањем ратних поклича (*cri de guerre*) на средњовековним печатима.⁷ Ова мода се брзо раширила по целој Европи а као најстарија девиза сматра се ратни поклич Џона де Бајрона (*Sir John de Byron*) из 1293. године који гласи „*Crede Beronti*“. Овај поклич се користи и дан-данас, у нешто измењеној варијанти као „*Crede Byron*“ (Веруј Бајрону).⁸ Шкотски хералди⁹ су веома брзо прихватили девизу као део композиције грба називајући је *slughorn* или слоган (од галског назива за ратни поклич *sluagh-ghairm*).

3 Miloš Ćirić, *Heraldika/1 Grb: ilustrovani osnovni pojmovi*, Fond za izdavačku delatnost Univerziteta umetnosti u Beogradu, Beograd 1983, стр. 77.

4 Stephen Slater, *The Complete Book of Heraldry*, Lorenz Books, London 2002, стр. 66.

5 Thomas Woodcock & John Martin Robinson, наведено дело, стр. 112.

6 Miloš Ćirić, наведено дело, стр. 77.

7 Исто.

8 Англосаксонске девизе су у раном периоду владавине Тудора биле исписиване углавном на француском језику, а знатно ређе на латинском или енглеском.

9 Хералд је дворски службеник потчињен директно монарху. Он води рачуна о грбовима племства, организује турнире, пријеме, процесије, сахране, најављује званичне посете, регулише употребу грбовника итд. Често се јавља и као званични краљевски гласник.

Могућност убацивања неког текста у композицију грба веома брзо је довела до својеврсне револуције у хералдици. За кратко време били су искоришћени сви познати бојни покличи. Како су хералди инсистирали да девизе (као уосталом и грбови) задрже јединственост и оригиналност, уместо бојних поклича као девизе почеле су да се користе и остале фразе и сентенце које су (ипак) морале бар нечим да асоцирају на власника грба или на садржај штита грба.

Конечно, после поклича и фраза појављује се и трећа велика група, која је настала из пуне потребе да се као девизе представљају реченице које су исувише дугачке да би уопште ста- ле било где око грба а да не нарушавају његов изглед и форму. У оваквим случајевима хералди најчешће користе акрониме. Сва- како најпознатији пример акронима у хералдици је SPQR (*Senatus Populusque Romanus* – Сенат и римски народ), мада он није и једини.

Овакви акроними су, као иницијали, поприлично за- ступљени у хералдици Боке Которске, нарочито међу грбовима који се налазе на стамбеним објектима. Хералдички знакови диференцијације¹⁰ слабо су заступљени на овим просторима тако да су наследни грбови коришћени без икаквих видљивих измена. Измене на грбу, углавном у броју или положају ликова на штиту или у тинктури, дозвољаване су само у случају да се повластице додељују неком члану племства који нема наследно право да исти- че већ постојећи грб (који није директан потомак већ постојећег грбоносца а припада истом роду). Тако је у Боки Которској честа појава да исти, наследни грб, чланови неких родова са пуним пра- вом истичу генерацијама. Да би ипак некако ставили свој „пот- пис” приликом градње неког објекта или неком сличном прили- ком ови племићи су уз наследни грб стављали своје иницијале, углавном изван штита не реметећи изглед самог грба. Примера за ово има доста и ови иницијали никако не могу да се сматрају као део грба. Оваква пракса се, на крају, показала и као веома корисна пошто увелико помаже савременим историчарима у

¹⁰ Знакови диференцијације су једноставни графички симболи који се смештају на одређеном делу штита (углавном при врху) и означавају који наследник оригиналног власника грба истиче тај грб (први син, други син, трећи син итд). Оваква диференцијација је најзаступљенија у англосаксонској хералдици.

Sl. 1 | Грб Николе
Бизантија

датирању неких објеката као и препознавању њихових власника или инвеститора.

Као први пример оваквог постављања иницијала изван штита грба можемо навести један од грбова которског рода Бизанти који се налази на потпорном зиду иза Богородичиног храма на Прчању (сл. 1). Овде се иницијали NB налазе на плашту грба, лево и десно од штита. Јасно је да је грб из 1673. године и да је његов власник Никола Бизанти, которски племић који је управо те године вршио велике преправке на палати Бизанти у старом которском граду.¹¹ Нажалост, грб је очигледно дислоциран тако да остаје нејасно где се претходно налазио.

Следећи пример оваквог постављања иницијала налазимо у Будви, на једном грбу који се налази у старом будванском граду у улици Стефана Митрова Љубише број 8 (сл. 2). Грб припада Петру Бубићу, будванском начелнику с почетка XVIII века, заслужном

¹¹ Leonid Kampe, Grbovnik Boke Kotorske, JU Pomorski muzej Crne Gore Kotor, Kotor 2021, стр. 57.

Sl. 2 | Грб Петра Бубића

за припајање Маина, Побора и Брајића Млетачкој Републици, што је озваничено у закључцима Пожаревачког мира из 1718. године.¹² Ово је и леп пример препознавања првобитног власника објекта на којем се овај грб налази.

Над улазним порталом у двориште великог палаца¹³ Ивановић у Доброти налази се једини примерак старог (малог) грба тог братства на којем се налазе иницијали CL (сл. 3). Ово је карактеристичан пример у којем се иницијали власника грба налазе на самом пољу штита. Иницијали припадају првобитном власнику палате Луки Ивано-

вићу (CL = Conte Luca). Лука Ивановић је повељом дужда Франческа Лоредана 7. јануара 1753. године добио велике поседе у Херцег Новом као и титулу *conte Veneto (Ivanovich capitano Luca conti e cavalieri)*. Три и по године касније, тачније 1. септембра 1756. године уписан је и у Златну књигу венецијанског племства (*Libro d'oro dei veri Titolati*).¹⁴

¹² Исто, стр. 316.

¹³ Палац (пала́ц) је капетанска палата карактеристична за приморска насеља.

¹⁴ Leonid Kampe, наведено дело, стр. 190.

Sl. 3 | Грб Луке Ивановића

Sl. 4 | Грб Филипа Андрића

Још један пример где је власник грба своје иницијале *FA* уписао у поље штита налазимо такође у Доброти (сл. 4), с тим што је овај грб насликан на портрету свог власника, поморског капетана и бродовласника Филипа Ивановог Андрића (1785–1841).¹⁵ Нажалост, не постоје подаци ко је, када и због чега доделио овај грб Филипу Андрићу а Антун Томић не помиње ни где се овај портрет тачно налази.

Иницијале власника грба који су смештени унутар штита, овај пут на ординарним или субординарним ликовима налазимо и на два грба у Перасту. Први грб исклесан је у камену и налази се изнад улазне капије имања познатог као Чорковина у западном делу Пераста, у Пенчићима (сл. 5). Овај грб се не може пронаћи у доступним европским грбовницима.¹⁶ Код њега се на греди која одваја базу штита налазе иницијали *EZÇ*. Грб сасвим извесно припада Илији Ивановом Чорку (*Elia Zuane Çorko*), из 1710. године је и носи ознаке казаде Смилојевић којој је род Чорко приступио

¹⁵ Antun Tonko Tomić, *Dobrota: Povijesnica bokeljskog pomorstva (Pomorska i kulturna povijest Dobrote XVI–XX st.)*, Hrvatsko građansko društvo Crne Gore – Kotor, Dobrota 2009, str. 130.

¹⁶ Leonid Kampe, наведено дело, стр. 227.

Sl. 5 | Грб Илије Чорка

Sl. 6 | Грб рода Рајковић

после протеривања из казаде ПEROЈЕВИЋ одлуком збора Пераштана од 24. октобра 1706. године.¹⁷

Други грб налази се на острву Светог Ђорђа и припада непознатом припаднику рода Рајковић (сл. 6). Поље штита код овог грба је издељено на осам хоризонталних трака а на горње две се налазе иницијали BR. Овакав начин остављања иницијала на грбу је необичан и веома карактеристичан. У доступним преписима Илирског грбовника може се наћи сличан грб рода Рајковић код кога су прве две траке чисте а на оба краја треће и на средини пете траке налази се по један црвени крст са проширеним зрацима (код Фојничког грбовника су то црвене осмокраке звезде).¹⁸ Није познато да ли су перашки Рајковићи у било каквој вези са

¹⁷ Исто. Ова одлука збора Пераштана је интересантан пример улоге казада у друштвеном животу Пераста. Иван Чорко (Zuane Ćorko) је том одлуком, са свим својим наследницима, изгубио све повластице и протеран из казаде ПEROЈЕВИЋ. На основу великог поседа Смилојевића у херцеговском крају којег су Млечани доделили роду Чорко овај род бива примљен у казаду Смилојевић и успева да поврати све одузете повластице.

¹⁸ Исто, стр. 235.

истоименим родом из Илирског грбовника.¹⁹

Интересантно је и да овај грб на пољу штита не носи обележје казаде Рајковић, већ се двоглави орао налази на његовој крести (челенци).

Једини иницијали који су препознати као лик на самом грбу, а који не припадају власнику грба, налазе се на грбу аустријског мајора Луке грофа Медина из 1826. године (сл. 7). Овај грб на себи носи роундел (круг) на којем су исписани иницијали J.I. Грб у својим грбовницима помињу и Хејер фон Розенфелд (Carl Georg Friedrich Heyer von Rosenfeld)²⁰ и Ритстап (Johannes Baptist Rietstap)²¹ мада не наводе о чијим иницијалима се ради. Детаљнија анализа хералдике рода Медин наводи нас на закључак да су у питању почетна слова имена „Грофова од Ластве”, браће Јеронима и Ивана Крститеља Медин којима је титулу и потврде повластица уручио млетачки дужд Лодовико Манин дана 26. септембра 1791. године а после преласка Будве у састав Хабзбуршке монархије потврду племства им је дао и цар Фрањо I дана 10. априла 1818. године.²² Грб Јеронима и Ивана Крститеља Медин изгледа нешто другачије.

Свакако најпознатији текст који се јавља на хералдичким симболима у Боки Которској је текст на отвореној књизи коју у шапама држи венецијански лав (сл. 8), а који glasi „PAX TIBI MARCE EVANGELISTA MEVS”

Sl. 7 | Грб Луке Медина у грбовнику „Der Adel des Königreichs Dalmatien”

19 О Рајковићима Илирског грбовника пише С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Историјски институт, Београд 2006, стр. 205–206.

20 Carl Georg Friedrich Heyer von Rosenfeld, „Der Adel des Königreichs Dalmatien“, Verlag von Bauer und Raspe, Nürnberg 1873, стр. 120.

21 Johannes Baptist Rietstap, „Armorial general : précédé d'un dictionnaire des Termes du blason.“, G. B. van Goor Zonen, 1884–1887, књига II, стр. 188.

22 Leonid Kampe, наведено дело, стр. 322.

Sl. 8 | Лав Светог Марка

(Мир с тобом Марко Јеванђелиста мој). Лав Светог Марка се релативно често јавља у Боки Которској, али се као елемент грба јавља само код грба града Рисна, и то као креста (челенка) на грбу. У племићким грбовима Боке Которске лава Светог Марка једноставно – нема.

Девизе у свом основном значењу налазимо код свега неколико бокељских грбова. Најстарији међу њима је један од грбова которског рода Сегоњи (*Segogni*) који се налази на једној кући породице Лазари (*Lazzari*) на Прчању, познатијој у народу као „кућа тетке Бепине“ (сл. 9). Како се види из натписа испод грба, кућа (и грб) су из 1578. године. Изнад грба налази се симбол (жиг) римокатоличког реда исусоваца (језуита), лево и десно од грба се налазе исклесани иницијали FS (*Francesco Segogni*) а испод грба уклесана је девиза „*Paucae rosae inter multas spinas*“ (Неколико ружа међу мноштвом трња). Интересантно је да је девиза исклесана на посебној четвртастој плочи која се налази испод грба, што није уобичајено у европској хералдици. Сасвим је јасно да девиза асоцира на садржај штита. Кућа је касније прешла у власништво прчањске породице Лазари у чијем власништву је била све до после Другог светског рата.²³

23 Исто, стр. 145.

Следећа девиза налази се на грбу которског рода Грегорина који је десетак година млађи од претходног и потиче из 1587. године (сл. 10). Грб је сада узидан у потпорни зид иза Богородичне цркве на Прчању где је пренет са старог дворца Грегорина који се налазио на локалитету Мржеп и који је припадао которском роду Палташић.²⁴ Ово је, иначе, редак пример „преузетог“ или „освојеног“ грба којег је, заједно са имањем и дворцем, купио најстарији син Марка Грегорине, Божидар (Надал) Еуген Грегорина. Испод грба налази се уклесана девиза: „*Fortia et dura pati didicimus*“ (Научили смо подносити тешке и мучне ствари). И овде је девиза одвојена од композиције грба и налази се на табли која је у облику „француског штита“. Ово је једини примерак овог грба уз који се налази ова девиза пошто се она у хералдичкој традицији рода Грегорина више нигде не помиње.

Трећу девизу налазимо на острву Светог Ђорђа испред Пераста (сл. 11), на једној надгробној плочи из XVII века.²⁵ Гробница припада неименованом припаднику рода Стојшић а девиза гласи „*Nes nubes nocent mihi*“ (Облаци ми не штете).²⁶ Девиза је смештена унутар композиције штита на стилизованој горњој ивици плашта (који је карактеристичан код овалних штитова). Интересантно је да је ово једини грб неког члана рода Стојшић који има девизу. У Перасту се на више места могу наћи грбови рода Стојшић који се разликују од грба истоимене казаде и код којих је диференцијација, осим одвајањем базе штита, постигнута и различитим представама облака и сунца у горњем делу поља штита.

Следећа девиза враћа нас на Прчањ (сл. 12), где се у кући Марија Луковића чува стуб са грбом скинутим са „куле Луковића“ у Тивту (Беланово). Испод грба се налази девиза „*Concordia Fratrum*“ (Братска слога). Девиза је смештена унутар композиције грба исклесана на мањем овалном штиту испод штита грба. Род Луковић се јавља и као которско и као прчањско племство већ од XVI века. Грбови чланова овог рода могу се наћи на више места

24 Исто, стр. 145.

25 Miroslav Montani, „Uz kamene spomenike na Otoku sv. Đorđa kod Perasta“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 5*, Zagreb 1963, стр. 353.

26 Leonid Kampe, наведено дело, стр. 240.

Sl. 9 | Грб Франческа Сегоње

Sl. 10 | Грб Божидара Еугена
Грегорине

у Котору и на Прчању. Међутим девиза се налази само на грбу пренешеном са њиховог тиватског имања. Не налази се на ни једном другом грбу а не помиње се ни у доступним грбовницима, мада ову варијанту грба помиње Хејер фон Розенфелд.²⁷

Коначно, последња девиза коју ћемо овде поменути а која се налази на неком од грбова из времена млетачке владавине Бокот налази се на грбу Јоза Бескуће (сл. 13). Грб се првобитно налазио у унутрашњем холу палате Бескућа, у старом граду Котору, грађене 1776. године. Током ревитализације палате пренесен

²⁷ Carl Georg Friedrich Heyer von Rosenfeld, наведено дело, стр. 55.

Sl. 11 | Неименовани грб рода Стојшић

Sl. 12 | Грб са куле Луковића

је у которски Лапидаријум где се и сада налази. На ленти испод штита на грбу налази се девиза: „*Si Deus pro nobis, quis contra nos*” (Ако је Бог уз нас, ко је против нас?). Грб (и девизу) наводе и Ритстап²⁸ и Дуишин²⁹, међутим они девизу наводе као „*Si Deus pro nobis quis manos*” (Кад би Бог ишта учинио за нас).

Sl. 13 | Грб Јожа Бескуће

28 Johannes Baptist Rietstap, наведено дело, књига I, стр. 162.

29 Viktor Anton Duišin, „Zbornik plemstva u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Bosni-Hercegovini, Dubrovniku, Kotoru i Vojvodini”, *Heraldički zbornik*, Zagreb 1938, I свезак, стр. 68.

Sl. 14 |
Грб Јована
Никићевића

Најутицајнији члан породице Јозо Бескућа, добио је грофовску титулу од венецијанског сената 19. новембра 1781. године, а повластице и право ношења грба 28. новембра исте године. Породица је уписана у венецијанску књигу „*Libro d'oro dei veri titolati*“.³⁰

Нестанком Млетачке Републике и преласком Боке Которске у руке Хабзбуршке монархије долази до великих промена у саставу и у бројности бокелског племства. Малобројно племство које је успело да прегура тежак период промене власти у Боки

³⁰ Leonid Kampe, наведено дело, стр. 52.

Sl. 15 |
Грб Јована
Никићијевића

Которској једва је успело да добије племићке повластице од новог владара. Опет, захваљујући доста специфичним критеријумима за добивање племићких повластица, аустријско племство су успели да добију и неки Бокељи који су у млетачко време о тако нечему могли само да сањају. Нажалост, и међу овим повластицама и додељеним грбовима налазимо веома мали број девиза.

Тако Новљанин Јован Никићијевић (*Friedrich Johann Nichichievich*), секретар Првостепеног суда у Мансури (Египат) дана 27. фебруара 1881. године уз грофовску титулу добија и додатак имену „*de Nichea*“ као и грб са девизом „*Virtute et armis*“ (Врлином и оружјем).³¹ Овај грб (сл. 14) се доста разликује од оног којег је Матија Никићијевић добио од млетачког сената 12. фебруара 1795.

31 Österreichisches Staatsarchiv, Ref. code: AT-OeStA/AVA Adel HAA AR 649.2

године.³² Ипак, ликови са млетачког грба заузимају целу десну страну штита³³ аустроугарског грба а и додатак имену је исти као на млетачкој повељи. Уз наведени грб овде се чува и графичка изведба грба (сл. 15) са чак две девизе: „Firmiter deo ac suo regi“ (Одан Богу и свом краљу) на ободу круне изнад штита и „Vita virtute et armis“ (Живот врлином и оружјем) на банеру испод штита. Овде се

Sl. 16 | Грб Стефана Дојмија

32 Leonid Kampe, наведено дело, стр. 305.

33 У хералдици стране штита се увек наводе у односу на особу која носи штит, тако да је десна (dexter) страна штита у ствари са леве стране ономе ко гледа грб, а лева (sinister) страна штита је гледаоцу са десне стране.

јасно види да су код горње девизе прецртане све речи док је код доње девизе прецртана само прва реч „Vita”. Јасно је да је хералдичка комисија прихватила само девизу наведену у тексту.

Други грб са девизом из времена аустријске владавине Боком (сл. 16) припада познатом которском гувернеру и окружном капетану Стефану Дојмију.³⁴ Он је 13. јуна 1855. године добио племићке повластице и Орден Гвоздене круне III класе. Дана 23. фебруара 1865. године, по одласку у пензију добија титулу витеза као и додатак имену „*di Delupis*“ и право на истицање племићког грба уз који се налази девиза „*Deo et Caesari fidelis*“ (Богу и Цару веран).³⁵

Богато хералдичко наслеђе Боке Которске оставља реалну могућност да постоји још значајан број девиза које су припадале грбовима бокељског племства. Нажалост, слабо разумевање комплексности хералдичке заоставштине (и грбова уопште) врло често је доводило до тога да историчари при проучавању грбова девизе занемарују и уопште их не помињу. Тако одвојене од грбова оне често бивају заборављене и изгубљене. Ипак, сасвим је сигурно да ће накнадна истраживања донети још доста драгоцених података о овом готово заборављеном делу хералдичке баштине. Надам се да ће будућим истраживачима овај рад у томе бар мало помоћи.

34 Управо по њему је добила име најпознатија которска градска кафана „Дојми“ коју је подигао 1864. године.

35 Österreichisches Staatsarchiv, Ref. code: AT-OeStA/AVA Adel HAA AR 190.11

Summary

MOTTOS AND INITIALS IN THE HERALDICS OF BOKA NOBILITY

Leonid KAMPE

This paper describes the cause of the origin of the motto in the coat of arms as well as the need to add the initials in certain coats of arms of the Boka Kotorska nobility. Several examples explain a rather strange phenomenon of writing owner's initials on the coat of arms, near the coat of arms or on the coat of arms itself. Also, several examples explain the occurrence of mottos on the Boka coats of arms both during the time of Venetian Republic and during the reign of the Habsburg monarchy. The aim of the paper is to turn the attention of the future researchers to this, very often neglected part of the nobility's coat of arms and try to present a new approach to the very rich heraldic heritage that exists in Boka Kotorska.

Key words: • heraldics • coat of arms • Boka
Kotorska • motto • initials • nobility
• Venice • Habsburg monarchy

BOOK 43

UDK656.6:929Вучетић М.

Михаило Јевтов Вучетић (1780–1870)

Небојша РАШО

Апстракт:

О Михаилу Вучетићу из Сасовића, поморском капетану, гусару, комодору, трговцу мало се писало. Његова биографија објављена је у другом тому Српског биографског речника Матице српске. Као капетан истакао се у Наполеоновим ратовима 1806–1807. године. Настанио се у Трсту. Трговао је са Одесом, Константинопољем, Јужном Америком... Стекао је велики иметак и завидну трговачку флоту. Одржавао је везе са владиком Петром II Петровићем Његошем. У Трсту је био један од оснивача аустријског Лојда и осигуравајућег друштва Assicurazioni Generali као и члан управе више финансијских институција. Као истакнути члан српске православне заједнице у Трсту приложио је 50.000 форинти за градњу нове Цркве Св. Спиридона. Упокојио се 1870. године.

Кључне ријечи: • Михаило Вучетић • Сасовићи
• Херцег Нови • Наполеонов
ратови • Трст • гусари • Црква
Св. Спиридона

Михаило Јевтов Вучетић (1780–1870)

Небојша РАШО

Вучетићи се у XVIII вијеку помињу у Сасовићима. О Вучетићима у Сасовићима поп Саво Накићеновић записао је да су се са Грахова доселили 1692. а да су се раније презивали Драшкићевићи. Славили су Никољдан.¹ Накићеновић је написао да су се одселили у Трст и помиње Михаиловог сина Јована, бившег савјетника и потпредсједника аустроугарског Лојда и тршћанске трговачке коморе, као и бокешког заступника на Царевинском вијећу у Бечу и кћерку Анастасију која је поклонила преко 100.000 круна за градњу Цркве Св. Спиридона. У архивској грађи налазимо потврду податка који је изнио Саво Накићеновић, помиње се *Ger(ola)mo Vucetich d(et)to Draschichievich*² – Јевто Вучетић речени Драшкићевић.³ У нотама од соли Сасовића 1789, 1790, 1792. и 1799.

1 Сава Накићеновић, *Бока*, Српски етнографски зборник, Српска краљевска академија, Београд 1913, 299.

2 АХН (Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Херцег Нови), ПАУ 4, док. 74.

3 Ћироламо је еквивалент имена Јероним, али рецимо за Јевта Гојковића у другој половини XIX вијека у документима на италијанском користи се *Gerolamo*. То нам потврђује и списак капетана у књизи Петра Палавршића

помиње се Јевто Вучетић са десет душа.⁴ Такође у нотама од соли за Сасовиће 1771. помиње се Перо Драшкићевић.⁵

Никола Рајковић у Историјским записима 1993.⁶ помиње да је Михаило Вучетић рођен у Косијерима код Цетиња али за то нема довољно доказа сем Његошевог писма Вучетићу од 12. маја 1845. гдје се помиње његов рођак у Косијерима што се не може узети као поуздано ни за могуће мјесто поријекла.

По црквеним књигама Св. Спиридона у Трсту, како наводи Мила Михајловић, његово право презиме било је Сушевић.⁷ Највјероватније Сушевић није презиме већ се односи на мјесто рођења, Сасовиће. У књизи *Mario Mirko Vucetich* наводи се да је Михаило Вучетић рођен у *Sussevich, Bay of Kotor*.⁸ У тестаменту оставља 100 форинти Цркви Светог Стефана у Сасовићима „његовом родном мјесту“.⁹ Такође у подацима из Анаграфа Српске православне црквене општине у Трсту и тестамената из Државног архива у Трсту Михаило Вучетић је рођен у Сасовићима.¹⁰ И у литератури на италијанском налазимо податке да је Михаило Вучетић из Херцег Новог. Тако се у билтену који издаје *Società Adriatica di Scienze naturali* помиње Анастасија де Нако, „кћерка поштованог господина Михаила Вучетића из Херцег Новог“.¹¹

Kapetani i jedrenjaci Herceg Novog, Pomorski muzej Crne Gore Kotor, Herceg Novi 2018, гдје се у првим годинама XIX вијека помињу Михаило Јевтов и Михаило Јеролимов Вучетић из Сасовића као и Никола Јевтов и Никола Јеролимов Вучетић. Очигледно да се због немања одговарајућег еквивалента за име Јевто на италијанском, у преписци са млетачким и касније аустријским властима користило име Gerolamo.

4 Горан Ж. Комар, *Херцеговски ћирилични пописи (1750–1826)*, Друштво за архиве и повјесницу херцеговску, Библиотека Посебна издања, књига XXXVI, Херцег Нови 2011, 90.

5 Исто, 88

6 Никола П. Рајковић, „Михаило Вучетић, Његошев велики пријатељ“, 167–174, *Историјски записи*, година LXVI, 1993/1–4

7 Др Мила Михајловић, *Културно памћење трићанских Срба*, Италијанско-српско удружење Oltre il mare, Рим, Media art content. Нови Сад, 2017, 163.

8 Andrea Speziali, Mario Mirko Vucetich (1898–1975), Architettura, scultura, pittura, disegno architecture, sculpture, painting, drawing, Silvana Editoriale, 2020, 37.

9 *Култура Срба у Трсту 1751–1914*, приредили Др Мирослав Перишић, Јелица Рељић, Архив Србије, Српска православна црквена општина у Трсту, Београд, 2016, 154.

10 *Култура Срба у Трсту 1751–1914*, 155.

11 Bolletino della Società Adriatica di Scienze naturali in Trieste readtto dal seg-

Године 1736. помиње се патрун Матија Драшков Драшкићевић. Заповједа гаетом а касније тартаном. Матија Вучетић помиње се 1749. и 1750. као патрун трабакуле „*Madonna di Rosario e Anime del Purgatorio*“ са 10 чланова посаде. Очигледно је ријеч о истом капетану. Његов син Јевто (Ефтимије), односно *Gerolim* у документима на италијанском језику, заповиједа од 1776. до 1779. пјелегом „*Madonna del Rosario e S. Nicolo*“, а 1781. полаком „*S. Veneranda e S. Stefano*“.¹² Као капетана у Смирни 1785. године помиње га¹³ архимандрит Герасим Зелић. Био је капетан Топалске комунитаци 1794. Имао је синове Михаила и Ника.¹⁴

Први помен Михаила Вучетића је из 1806. године. Помиње се као власник и капетан наве „*la Corona*“. Истакао се у ратовима 1806–1807. пловећи као руски гусар. У то доба уобичајено је било „легално гусарство“. Наиме, зараћене стране су имале бродове, обично у личном власништву, који су пловили и гусарили под њиховом заставом, нападали и плијенили бродове друге стране. Дио плијена узимали су за себе а дио је припадао држави. Многи Бокељи су пловили својим бродовима по Јадрану и плијенили француске бродове. Легализацијом гусарства руске власти жељеле су да ослабе француску флоту. Бокељским гусарима издавале су писмена овлашћења а у Херцег Новом основан је суд за досуђивање гусарског плијена. Вучетић је упадао у аустријске луке и одвлачио француске бродове.¹⁵ Француски генерални конзул у Трсту писао је да угледне тршћанске трговачке породице, неке од њих поријеклом из Боке, финансијски сарађују у опремању гусарских бродова и заузврат добијају дио плијена. За Вучетића пише да је у опремању његовог брода учествовала трговачка кућа Карловић (*Carlovich*).¹⁶

Након што је Русија потписала са Француском мировни споразум у Тилзиту 7. јула 1807. године Вучетић је наставио да

---

retario prof. A. Vierthaler, Trieste 1877, 112.

12 Petar Palavršić, *Kapetani i jedrenjaci Herceg Novog*, Pomorski muzej Crne Gore Kotor, Herceg Novi 2018, 180.

13 *Житије Герасима Зелића*, свеска прва, Српска књижевна задруга, Београд 1897, 153.

14 Petar Palavršić, *Kapetani i jedrenjaci Herceg Novog*, 180.

15 Nikola Safonov, „*Ratovi na Jadranu 1797–1815*“, Pomorska biblioteka, свеска 37, izdanje Mornaričkog glasnika, Beograd 1988, 90.

16 Исто, 93.

једно вријеме плови као енглески гусар. Заповиједао је са два брода, полаком са 18 топова и бриком, којима су командовали Ђорђе Стојковић и Марко Пјешивац.¹⁷ Они су 15. јула 1807. заплијенили четири лађе са теретом у близини обале Напуљског краљевства. Вратили су се у Боку и пријавили плијен капетану Баратинском који је плијен подвргао оцјени Суда за гусарски плијен. Суд је донио одлуку да је заплијена правилно обављена. Вучетић је продао заплијењене бродове а робу је смјестио у очеву кућу у Мељинама. Заплијена је извршена након потписивања мировног споразума и бродови и роба морали су се вратити. Купци су морали вратити бродове иако су их платили. Извршен је претрес куће Михаиловог оца Јефта Вучетића који је тврдио да нема никакве пословне везе са синовима из првог брака, Михаилом и Ником. Дио робе коју је Михаило продао капетану Иванковићу пронађен је у лазарету.

Пошто је наставио са непријатељствима према Францусима за Михаилом Вучетићем расписана је потјерница, а његовом оцу Јевту запаљене су двије куће на Умцу. Славко Мијушковић објавио је у преводу на српски Едикт¹⁸ од 9. септембра 1807. Краљевске делегације провинције Албаније Краљевине Италије у коме се каже:

„Пошто је Михаил Вучетић из Херцегновог, послје сретног уласка у ову Провинцију непобједивог француског оружја и послје потпадања исте под власт Његовог Величанства Цара и Краља Нашег Наполеона, наоружао једну полаку са 18 топова и један гусарски брик под енглеском заставом, на основу овог едикта, а по наређењу Његове Екселенције главнокомандујућег генерала за Далмацију, исти се ставља ван закона као злочинац и устаник“.

Истим едиктом конфискована су сва његова добра, као и његових морнара ако се одмах не врате у Херцег Нови. Вучетић је наставио са гусарењем. Париски дневни лист „*Le journal de Paris*“ од 24. фебруара 1809. донио је вијест да је француски наоружани брод „*Fortunata*“ са 30 чланова посаде којим је командовао капетан *Palleini* напао 27. јануара исте године у ували острва Премуде

17 Славко Мијушковић, „Француско проскрибовање бокељских помораца“, *Годишњак Поморског музеја у Котору* III, 1955, 99.

18 Славко Мијушковић, „Француско проскрибовање бокељских помораца“, 101.

једну енглеску полаку, са 40 чланова посаде и 300 тона носивости, под командом капетана Јушевића, француског одметника из Боке которске. Владин делегат за Боку Паулучи актом од 11. априла констатовао је да је ријеч о Вучетићу и да је замијењено презиме Вучетић са Јушевић. Паулучи је написао да је Вучетић једини Бокељ који заповиједа енглеском полаком.¹⁹ Као што је и Мила Михајловић написала, изгледа да је Михаило Вучетић понекад користио име родног мјеста Сасовићи као презиме, те то објашњава коришћење презимена Јушевић.

Вучетић је напустио гусарење и вјероватно постигао споразум са Французима јер га 1811. налазимо у попису капетана Херцег Новог. Исте године бродовима „*Cupido*“, „*Venera*“ и „*Vitoria*“, чији је био сувласник, превози дрво и жито за Малту, а одатле за Лондон и Цариград. Навом „*La Corona*“ поново заповиједа 1814.²⁰

Новљани већ средином XVIII вијека одлазе у Трст гдје развијају трговачки посао. Они имају важну улогу у привредном животу Трста али и српске црквене општине. Један од најзначајнијих припадника српске заједнице у Трсту у првој половини XIX вијека био је Михаило Вучетић.

У Трст се доселио са Малте. Тада оснива трговачку компанију на велико, која је добила дозволу указом од 31. децембра 1814. године. Фирма је дјеловала у свим секторима са уложеним капиталом од 20.000 форинти.²¹ Постављен је за додатног посланика на берзи 1826.²² Од 1825. до 1830. савјетник је на берзи. Велепродајна фирма Вучетића одобрена је од Царско-краљевског трговинског суда и Конзулата мора и регистрована на берзи 1824. и 1826. године. У Трсту је живио у улици Nuova Sanità бр. 1298.

Вучетић је брзо развио трговину на велико. Имамо податке да је током 1817. више бродова довезло робу у Трст за њега. Бригантин „*Venere*“, којим је заповиједао Vincenzo Persich, превозио је из Одесе пшеницу за Михаила Вучетића. Исте године, 18. јануара бригантин „*Cupido*“ који плови под руском заставом

¹⁹ Исто, 105.

²⁰ Petar Palavršić, *Kapetani i jedrenjaci Herceg Novog*, Pomorski muzej Crne Gore Kotor, Herceg Novi 2018, 180.

²¹ Др Мила Михајловић, *Културно памћење тршћанских Срба*, 163.

²² Vanja Miklic, *Le comunità Greca e il Illirica di Trieste: dalla separazione ecclesiastica alla collaborazione economica (XVIII – XIX secolo)*, 123.

под заповједништвом капетана Шпиридона Укропине, стигао је из Одесе за 62 дана са теретом пшенице за Вучетића. Бригантин „*Етоне*“ капетана Крста Вукасовића довезао је робу са Самоса за Драга Теодоровића и Михаила Вучетића. Енглески бригантин „*Emanuele*“ довезао је 17. маја робу за Вучетића из Александрије. Шкунер „*Sirena*“ довезао је 12. новембра терет црног грожђа за Вучетића. Бригантин „*Erede*“ 21. новембра такође доноси терет за Вучетића у Трст.²³

Вучетић је трговао разном робом. Током 1839. за Вучетића довозе робу: бригантин „*Sagittario*“ капетана Marina Vincenzo Zaftrona, угаљ из Њукастла и Малте, бригантин „*Macasso*“ капетана Јована Радоничића, кавијар из Константинопоља, бригантин „*Cupido*“ капетана Шпира Укропине, пшеницу и платно из Таганрога и Константинопоља, а сир, шећер, кафу и кожу из Амстердама...²⁴

Током 1843. трговао је са Јужном Америком, гдје је из лука Рио де Жанеиро, Буенос Аирес и Пернамбуко превозио углавном шећер и кафу.²⁵ У једном моменту био је власник флотиле од 18 бродова. Био је власник барка „Берћанск“ носивости 353 тоне²⁶, бригантина „*Купидо*“ 394 тоне, наве „Ана“ 543 тоне (до 1864, а од 1864. власник је његов син Стево Вучетић настањен у Одеси), бригантина „*Ђорђе*“ 382 тоне (до 1867, а од 1867. власник је Стево Вучетић настањен у Одеси), бригантина „*Gerolamo*“ 374 тоне, 12 чланова посаде, 6 топова (и овај брод је касније уписан на сина Стева). Увидио је оно што многи Бокељи нису схватили, да је вријеме једрењака прошло. Почетком 1850. имао је два мања пароброда „*Principe Karageorgevich*“ и „*Principe Stirbey*“.²⁷

Аустријски Лојд основан је 1833. а Вучетић је био члан прве управе и један од оснивача. Од 1844. до 1852. године био је директор банке *Monte Civico Commerciale*.²⁸ Бавио се и осигурањем.

23 Portata dei bastimenti arrivati nel Porto – franco di Trieste nell' anno 1817.

24 Portata dei bastimenti arrivati nel Porto – franco di Trieste nell' anno 1839.

25 Portata dei bastimenti arrivati nel Porto – franco di Trieste nell' anno 1843.

26 Jovan Martinović, „Propadanje bokeljskih jedrenjaka duge plovidbe od 1852. do 1902“, ГПМК XIV, 1966, 152.

27 Radojica F. Barbalić, „Veze pomorstva Boke sa Rijekom i Hrvatskim primorjem u prošlosti“, ГПМК II, 1953, 96.

28 Аустријски биографски лексикон, https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_v/Vucetich-Bieliz_Giovanni_1835_1887.xml. Приступљено 15. јуна 2025. године.

Обављао је дужност директора Грчке компаније за поморско осигурање, а 1851. био је један од петорице директора Осигуравајуће коморе основане 1838. са капиталом од 2 милиона форинти. Један је од оснивача *Assicurazioni Generali*.

Саградио је 1825. палату Вучетић у *Rivi dei Pescatori* на углу данашње *Rive Nazario Sauro* 8 и *via Cadorna* 11. Заузимала је цео блок *Borgo Giuseppino*.²⁹ Нацрт за палату сачинио је један од најпознатијих и најскупљих архитеката тога доба Антонио Бутазони.

Одржавао је везу са Петром II Петровићем Његошем. Из писма Његошевог брата Пера видимо да је Вучетић послао Његошу два топа из Трста. Перо је намјеравао да подигне још два утврђења у Црмници и да на њих постави топове укључујући и „два које је Његошу послао из Трста његов пријатељ Михаило Вучетић.“ И Лазар Томановић помиње ова два топа. Он пише: „У фебруару (1847) остави владика Беч, па преко Тријешћа, гдје му познати Србин, велики трговац Вучетић дарова два велика гвоздена топа, поће у Млетке...“³⁰ Из Његошевих писама видимо да му је Вучетић био блиски сарадник и пријатељ у Трсту. Уживао је потпуно владичино повјерење и располагао је његовим новцем по добијеним упутствима. Писма су датирана од 1839. до 1850. године.³¹

Помагао је родни крај. Када је Манастир Савина сакупљао средства за куповину и намјештање неопходне столарије за велику цркву током 1820. на молбу савинског игумана Никанора Богетића Срби из Трста послали су прилоге. Међу њима били су М(ихаило) Вучетић и Анета Николина Вучетић.³²

Средином XIX вијека српска заједница је економски ојачала, а Михаило Вучетић био је један од њених стубова. Срби у Трсту одлучили су да стару Цркву Св. Спиридона сруше и подигну нову. Михаило Вучетић приложио је 1858. године 50.000 форинти³³

29 Култура Срба у Трсту 1751–1914, 154.

30 Лазар Томановић, *Његош као владалац*, Светигора, Београд–Цетиње, 2013, 194.

31 Никола П. Рајковић, „Михаило Вучетић, Његошев велики пријатељ“, 167–174, *Историјски записи*, година LXVI, 1993/1–4.

32 Горан Ж. Комар, „Манастир Успења Пресвете Богородице на Савини код Херцег Новог“, Друштво за архиве и повјесницу херцегновску, Херцег Нови, 2013, 440.

33 Дејан Медаковић, „Летопис Срба у Трсту“, Југословенска ревија, Београд, 1987, 43.

за нови велелепни храм грађен у српско-византијском стилу. Стефан и Лариса Вучетић су поклонили раскошни путир³⁴ израђен у Русији 1847. године.

Михаило Вучетић био је биран за предсједника Српске црквене општине 1835. и 1837, а 1867. био је синдик (*Sindachi*) у Црквеном одбору у Трсту. Исте, 1867. године, предсједник (*Governatore*) био је његов син Јован Вучетић.³⁵

У Енглеској је 1865. саграђен пароброд са пропелерима, сав од гвозда, снаге 130 коњских снага, тона 1.252 који је понио име „Михаило Вучетић“. Власник је био Михаилов син Стефан Вучетић. Брод је био наоружан са два топа и имао је 23 члана посаде.³⁶

Михаило Вучетић допринио је развоју Трста. Један је од оснивача Зоолошког музеја.³⁷ Породица Вучетић финансира је градњу пута од Трста за градску четврт Сервола у дужини од 3 км. Поред Михаила, чланови Приморског хортикултурног друштва су биле Катарина и Елиза Вучетић.³⁸ Михаило је био један од заслужних оснивача првог вртића у Трсту.³⁹

У мјесту *San Giorgio* купио је љетниковац власништво грофа *Andrea Veniera* 1857. који је постао породична љетна резиденција. Оженио се Аном Ризнић са којом је имао три сина и двије кћерке. Ана је била кћерка Стевана Ризнића, тршћанског трговца и бродовласника. Рано је умрла.⁴⁰

Био је приложник Матице српске (1839–1840) и пренумерант многих књига (1802–1851) А. Стојковића, Д. Обрадовића, В. Караџића, Ј. Вујића, Ј. П. Стерије, П. II Петровића Његоша, Н. Вујиновића и О. Голдсмита.⁴¹ Пренумерант Српског рјечника Вука Караџића била је и Михаилова супруга Ана Вучетић.

34 Исто, 106.

35 Almanacco e guida schematica di Trieste per l'anno 1867, settima annata, Trieste, 58.

36 Archivio marittimo, Trieste, Annata I, бр. 9, мап, 1868, 287.

37 Civico museo Ferdinando Massimiliano in Trieste, alto protettorato, cenni storici, e statuto. 1846–1856, Trieste 1856, 14.

38 Prima pubblicazione sotto gli auspicii della societa' d' orticoltura del litotale, Trieste, 1858, 74.

39 Primo asilo per l'infanzia in Trieste, relazione di Giovanni codemo, Trieste 1841, 13.

40 Др Мила Михајловић, *Културно памћење тршћанских Срба*, 164.

41 С. Гавриловић, „Михајло Вучетић“, СБР 2 В – Г, Нови Сад 2006.

Тестамент је написао 6. маја 1868. године. У тестаменту се сјетио свих ближњих укључујући и послугу у љетниковцу. Синови Стеван, Ђорђе и Јован били су универзални наследници и њима је на једнаке дијелове оставио имовину. Стеван је наслиједио имовину у Боки которској. На крају препоручио је дјечи да се искрено воле, да се међусобно поштују и помажу увијек и у свакој прилици, како и треба међу браћом и сестрама. Па их је благословио свим срцем, преклињући Свевишњег да их чува од зла и од недаћа. „Оп-раштам свима и молим све за опроштај. Подвлачим да је моја жеља да ми сахрана буде без икаквог луксуза“. Цркви Св. Спиридона у Трсту оставио је 500 форинти, Цркви Св. Стефана у Сасовићима, његовом родном мјесту, 100 форинти а сиромашнима Сасовића 150 форинти, Манастиру Савини 100 форинти и Институту за сиромашне у Трсту 200 форинти.⁴²

Il corriere di Trieste у броју 158 од 15. јула 1875. донио је вијест да је аустроугарски цар додијелио племство Стефану и Јовану Вучетићу са титулом „*de Bieliz*“ (Бјелица). Грб је био плави са златним лавом.⁴³

Од Михаилове дјеце истакао се Јован Вучетић који је развио политичку и пословну каријеру. Рођен је 1. новембра 1835. а оженио се 1864. Ређином Шортан. Пловио је као капетан. Заповиједао је 1845. и 1848. барком „*Esempio*“.⁴⁴ Јован Вучетић стекао је 1884. титулу витеза (*ritter*). У два мандата биран је за посланика у Бечу. Десет година је био члан управног одбора осигуравајуће компаније „Ђенерали“. Живио је у Одеси па је продао кућу у Трсту. Кћерка Анастасија удата Нако по већ цитираном Сави Накићеновићу али и другим изворима⁴⁵ оставила је велики прилог за Цркву Св. Спиридона.

42 Култура Срба у Трсту 1751 – 1914, Архив Србије, Српска православна црквена општина у Трсту, 154.

43 *Giornale araldico-genealogico-diplomatico*, diretto da Goffredo di Crollalanza, Anno XXIII. – 1895, nuova serie – Tomo IV, Bari 1895, 196.

44 Petar Palavrić, *Kapetani i jedrenjaci Herceg Novog*, 181.

45 Dr. Alessandro Goracuchi, *Le Bocche di Cattaro*, Bollettino della Societa Adriatica di Scienze naturali in Trieste, Vol. III, Trieste 1877, 112.

Животни пут Михаила Вучетића ишао је од поморског капетана, истакнутог гусара у Наполеоновим ратовима до богатог трговца и бродовласника и једног од највећих добротвора Цркве Св. Спиридона. Оставио је значајног трага у историји Херцег Новог и Трста.

Summary

MIHAILO JEVTOV VUČETIĆ (1780–1870)

Nebojša RAŠO

Little was written about Mihailo Vučetić from Sasovići, maritime commander, pirate, commodore merchant. His biography was published in the second volume of Serbian Biographical Society Biographical Glossary of Matica Srpska (Centre of Serbs). As a commander he distinguished in Napoleonic Wars 1806-1807. After the Treaty of Tilsit in 1807 he continued to sail and plunder ships under French flag. He settled in Trieste where he founded a wholesale company in 1814. He traded with Odessa, Constantinople, South America... He acquired a large property and a merchant fleet. Already in 1825 he had erected an imposing mansion that occupied a half of Borgo Giuseppino. He corresponded with Bishop Petar Petrović Njegoš. In Trieste he was one of the founders of Austrian Lloyd and the insurance company Assicurazioni Generali as well a member of the administration of several financial institutions. As an outstanding member of the Orthodox

society of Trieste he donated 50.000 forints for the building of St. Spiridon Church. He passed away in 1870. In his testament he did not miss his home country. His successors had important positions in Trieste.

Key words: • Mihailo Vučetić • Sasovići • Herceg Novi • Napoleonic Wars • Trieste • pirates • St. Spridon's Church

BOOK 43

UDK 821.163.44-13:398(091)

**ISTORIJA I FIKCIJA U BUGARŠTICI SA
ISTOČNOG JADRANA: *Kako Peraštani
kazniše ispanskoga vojvodu Don Karla
koji osramoti dvije peraške sirote
djevojke g(odišta) 1573***

Krinka VIDA KOVIĆ-PETROV

Apstrakt:

Istražujući manje poznate istorijske događaje o španskoj opsadi i osmanskom ponovnom zauzimanju Herceg Novog 1537–1538. godine i upoređujući ih sa bugaršticom sa istočnog Jadrana, autor ispituje proces stvaranja narodne pjesme i odnos između činjenice i fikcije. Smatralo se da je upravo ovaj događaj poslužio kao istorijska podloga pjesme „Kako Peraštani kazniše ispanskoga vojvodu Don Karla koji osramoti dvije peraške sirote djevojke g(odišta) 1573“. Međutim, istorijske činjenice su izmijenjene i prilagođene prema specifičnoj lokalnoj pjevačkoj tradiciji. Iako veličana u književnosti, herojska španska odbrana Herceg Novog nije ostavila dubljeg traga u španskom narodnom pamćenju, ostajući epizodna i na margini glavnog toka španske istorije. S druge strane, u bugarštici su istorijski elementi svedeni ili zanemareni, kontekst je izmijenjen, a vojni sukob predstavljen kao društveni. Autor pokazuje da je prijelaz od istorije ka fikciji (pseudoistoriji) paralelan pomjeranju od epskog ka baladi, te zaključuje da bugarštica o kojoj je riječ nije nastala u vrijeme istorijske epizode španskog prisustva u Herceg Novom.

Ključne riječi:

• bugarštica • istorija • fikcija • Herceg Novi • Perast • Francisko Sarmiento

БЖА

**ЗБОРНИК РАДОВА
ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ И УМЈЕТНОСТИ**

A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART

Istorija i fikcija u bugarštici sa istočnog Jadrana: *Kako Peraštani kazniše ispanskoga vojvodu Don Karla koji osramoti dvije perashke sirote djevojke g(odišta)*¹

Krinka VIDAKOVIĆ-PETROV

Dok ogromna većina srpskih balada koristi kratak stih (osmerački ili sedmerački), zabilježen je prilično mali korpus tradicionalnih pjesama, uglavnom balada, sa dugim stihom – petnaesteračkim ili šesnaesteračkim, sa cezurom poslije sedmog ili osmog sloga. Najraniji tekstovi pjesama dugog stiha, nazvanih *bugarštice* [jednina: bugarštica], potiču s kraja XV vijeka, dok su hronološki najkasniji zapisi zabilježeni u rukopisima iz XVII i XVIII vijeka.

Prema preovlađujućem mišljenju², *bugarštica* je nastala u Srbiji, odakle se širila prema sjeveru, u Sremski okrug, a zatim južno, ka

¹ Ovaj naučni rad objavljen je na engleskom jeziku u zborniku *Folkloristika* 1/1 (2016, str. 31–42).

Ranija verzija ovog rada predstavljena je na 44. Međunarodnoj konferenciji o baladama Komisije za narodnu književnost „Multietničnost i etnička mobilnost u baladama“, održanoj od 23. do 27. juna 2014. godine, u organizaciji Odjeljenja za engleske književnosti i kulture Instituta za engleski jezik Univerziteta u Pečuju, u saradnji sa Društvom za popularizaciju engleske i mađarske kulture na engleskom jeziku (SPECHEL).

² Za sažet prikaz naučnih stavova o bugarštici vidjeti odličan „Uvod“ u: Miletich 1990: XIX–XXVI.

istočnoj jadranskoj obali. Migracije izazvane postepenim osmanskim osvajanjima balkanskog zaleđa imale su ključnu ulogu u tom procesu. Većina tekstova *bugarštica* sačuvana je i zabilježena na području istočnog Jadrana, kao ostaci starije tradicije koju je potisnula „nova“ deseteračka poezija, koja je postala dominantna u kasnijoj epskoj i baladnoj tradiciji.

Bugarštice se uglavnom bave događajima povezanim sa dvjema Kosovskim bitkama (1389. i 1448), ali i zbivanjima koja se tiču hrišćansko-turskih odnosa na južnom Jadranu, posebno u pogledu gradova Perast, Herceg Novi i Dubrovnik tokom XVI–XVII vijeka. Njihovi protagonisti su srpske istorijske ličnosti (XIV–XVI vijek), kao i ugarski, srpski i hrvatski učesnici događaja na južnom Jadranu, te „drugi“ – Španci, Mlečani i Turci. Njihovi odnosi obuhvataju sukobe moći, etničke odnose, vjerska, društvena i rodna pitanja. Kontekst u kojem su se ti događaji odvijali bio je kompleksan: obuhvatao je ne samo sukobe balkanskih Slovena i Ugara sa Turcima, već i sudare velikih zapadnih sila sa Osmanlijama na Mediteranu, kao i Katalonaca u Grčkoj u XIV vijeku, promet robe i trgovinu robljem (posebno robljem iz Bosne), prisustvo Španaca i Katalonaca u Dubrovniku (konzuli, trgovci, vojnici, pomorci, zanatlije, ljekari, putnici, španski Jevreji). U XVI vijeku, Kraljevstvom Napulja u južnoj Italiji i Siciliji vladala je dinastija Aragon. Kasnije je Dubrovnik uživao zaštitu Karla V i Filipa II, ali je istovremeno priznavao vrhovnu vlast Osmanlija, balansirajući između međusobno suprotstavljenih sila od kojih je zavisio.

Najstarija zabilježena *bugarštica* (1497), koju je otkrio i analizirao Miroslav Pantić (Pantić 1977), povezana je sa Izabelom del Balco, suprugom Federika I Aragonskog, kralja Napulja, i njenim putovanjem 1497. godine. O tom putovanju svjedoči mladi pjesnik Rodžero di Paćenca u poemi koja uključuje scenu što se odigrala u italijanskom mjestu Đoja del Kole, gdje je jedna grupa Srba, vjerovatno izbjeglica iz Srbije, izvela pred uglednom damom *bugaršticu* koja opisuje zatočenje ugarskog vojvode Janoša Hunjadija od strane srpskog despota Đurađa Brankovića u njegovoj tvrđavi u Smederevu, nakon Hunjadijevog poraza u Drugoj kosovskoj bici 1448. godine.

U geografskom smislu, područje istočnog Jadrana obuhvata nekoliko istorijski važnih centara: Dubrovnik i nekoliko gradova – Herceg Novi (Castelnuovo), Risan, Perast i Kotor – smještenih u

Bokokotorskom zalivu, južno od Dubrovnika. Ovo je bilo multietničko (Srbi i Hrvati) i multikonfesionalno područje (pravoslavni hrišćani, katolici, muslimani), kojim su vjekovima upravljale različite, naizmjenične strane sile, prije svega Venecija i Osmanlije. U mjestima pod dugotrajnom osmanskom vlašću lokalno srpsko stanovništvo ostalo je pravoslavno. Međutim, u mjestima pod dugotrajnom mletačkom vlašću, mnogi su prešli u katoličanstvo, nerijetko zadržavajući svoje stare religijske običaje (poput proslave isključivo srpske pravoslavne slave – krsnog imena).

Naše interesovanje usmjereno je na period obilježen neposrednim prisustvom Osmanlija (1482–1687), Španije (1538–1539) i Venecije (1687–1797) na ovom prostoru, kao i na događaje povezane s potonjom i njihov uticaj na lokalno okruženje i pojedine *bugarštice*. Naš glavni fokus jeste odnos između istorije i pseudoistorije u tekstovima *bugarštica* koji se odnose na specifičnu istorijsku epizodu: prisustvo Španaca u gradu Herceg Novom tokom 1538–1539. godine.

Područje jadranske obale od Dubrovnika na sjeveru do Bokokotorskog zaliva – uključujući gradove Herceg Novi, Perast i Kotor – na jugu, istorijski je veoma značajno, jer je predstavljalo raskrnicu Istoka i Zapada. Slovensko srpsko i hrvatsko stanovništvo bilo je pogođeno podjelom hrišćanstva na istočno vizantijsko i zapadno rimsko područje, a kasnije i sukobima evropskih sila, naročito Venecije, sa Osmanlijama u borbi za vojnu, političku i ekonomsku prevlast nad Mediteranom. Još jedna sila koja je nastojala da uspostavi kontrolu bila je Španija, naročito nakon 1500. godine, kada je preuzela vlast nad Kraljevstvom Napulja.

Zaštita španskog kralja Karla V bila je od posebnog značaja za Dubrovnik nakon dolaska na vlast sultana Sulejmana II. Poslije Kosovske bitke 1389. godine, Osmanlije su zavladaile većim dijelom Srbije; Carigrad je pao 1453, Bosna 1463, Beograd 1521, Rodos 1522, a Buda 1541. Okružen zemljama pod osmanskom vlašću, Dubrovnik nije imao drugog izbora nego da prizna vrhovnu vlast Osmanlija. Ipak, u isto vrijeme uspio je da stekne i zadrži zaštitu Španije. Nakon 1518. pojavila se nova prijetnja hrišćanima u ovom području: pirati pod vođstvom Hajredina Barbarose, koji je u isto vrijeme osnažio i osmansku pomorsku silu na Mediteranu.

Godine 1538, kod Preveze (u blizini Krfa), sukobile su se dvije moćne flote: špansko-mletačka, pod komandom čuvenog admirala

Andree Dorije, i osmanska, kojom je zapovijedao Barbarosa. Shvativši da će biti poražen, Dorija je odlučio da se povuče. Okrenuo je kurs i zaplovio ka Bokokotorskom zalivu. Na samom ulazu u zaliv, oko 40 kilometara južno od Dubrovnika, nalazio se Herceg Novi, uporište osmanske vlasti još od 1482. godine, zahvaljujući dobroj kopnenoj povezanosti sa zaleđem (Hercegovinom i Bosnom, koje su već bile pod osmanskom kontrolom). Pošto je Barbarosa bio daleko, Dorija je napao Herceg Novi, osvojio ga i stavio pod komandu španskog oficira Franciska Sarmienta.

Opis ove epizode dao je savremeni srpski historičar Jorjo Tadić. „Osmanlije su se najprije povukle u dvije tvrđave, jednu na obali, drugu na brdu, ali su se predali...” (Tadić 1932: 52). Tako je Herceg Novi došao pod vlast Španije i pod komandu Franciska Sarmienta, koji je dobio nalog da održava prijateljske odnose sa mletačkim podanicima u južnoj Dalmaciji, hrišćanima u oblastima pod osmanskom vlašću i Dubrovnikom. Sarmiento je takođe bio upućen da podstiče bune „Morlaka, Slovena i Albanaca” i da se oslanja na njih kao izvor informacija o kretanjima osmanskih trupa (Tadić 1932: 53). Kada se u julu 1539. godine Barbarosa vratio u Bokokotorski zaliv, ukazala mu se prilika da ponovo osvoji Herceg Novi. Najprije je napao gornju tvrđavu. Ne mogavši da se odupru napadu, Španci su pobjegli u donju tvrđavu, ali je kapija bila zaglavljena i nije se mogla otvoriti. „Tamo, pred kapijom, janjičari su ga zarobili pošto je odbio da se užetom izvuče, pa su ga odveli pred Barbarosu, koji ga je poslao u Istanbul” (Tadić 1932: 54). Sljedećeg dana i ova tvrđava se predala, te je Herceg Novi ponovo dospio pod osmansku vlast. Ovaj događaj zabilježen je i u izvještaju koji je napisao Dorija na osnovu podataka raznih dubrovačkih izvještača (Tadić 1932: 55).

Istu epizodu opisali su i Leon Arsenal i Fernando Prado u svojoj knjizi *Rincones de Historia Española. Episodios históricos, fabulosos y desconocidos a través de los siglos* (2008). Njihovo kazivanje o ovom zaboravljenom događaju španske istorije zasniva se na dva izvora: *Historia de la vida y hechos del emperador Carlos V* španskog historičara i biskupa Prudencija de Sandovala (1553–1620) i *Carlos V, el César y el hombre* savremenog španskog historičara Manuela Fernandez Alvariza (1921–2010). Ovi autori nude više pojedinosti. Španski pješadijski puk o kome je riječ najprije je bio stacioniran u Lombardiji, gdje je izvršio pobunu i bio rasformiran: jedna polovina je prebačena u

Ugarsku, dok je druga na kraju završila u Herceg Novom. Nakon novih osmanskih osvajanja na Mediteranu, Papa je osnovao Svetu ligu. Bila je sastavljena od snaga pod papinom komandom, Venecije, Španije i Malteških vitezova. Španski puk, koji je brojao ukupno 4.000 ljudi (oko 150 konjanika), bio je raspoređen u Herceg Novom, gdje je trebalo da služi kao baza za dalja upadanja protiv Osmanlija u balkansko zaleđe. Međutim, sama Liga ubrzo se raspala i sa Zapada nije stizala nikakva pomoć, pa su Španci ostali odsječeni i prepušteni da brane svoje položaje od Barbarosine nadmoćne vojne sile (10.000 pješaka, 4.000 *janjičara*, artiljerija i podrška osmanskih snaga iz zaleđa). Opsada je započela u julu 1539. godine, kada se oko 1.000 Turaka iskrcalo da bi uzeli zalihe vode, ali su ih španska pješadija i konjanici dočekali u zasjedi i napali. Tokom opsade, komandant španskog puka Francisco Sarmiento podsticao je svoje ljude da utvrde i ojačaju odbranu na sjevernoj tvrđavi. Sedmicu dana kasnije, Barbarosa je Špancima uputio „velikodušnu“ ponudu da napuste grad časno, sa oružjem, ali bez artiljerije i baruta. Španci su odbili, a prema pisanju Arsenala i Prada učinili su to iz psiholoških razloga – kako bi povratili čast izgubljenju u sramoti i poniženju koje su doživjeli u Lombardiji, suočavajući se sada s mnogo nadmoćnijom turskom silom. Zanimljivo je da se u Sandovalovom prikazu pominje jedan Jevrejin iz Napulja, vjerovatno izmišljeni lik, koji je izdao Špance prenijevši Barbarosi vijest o njihovom očajnom stanju. Još više obavještenja došlo je do Turaka preko trojice dezertara (dva Španca i jednog Portugalca). Kada je glavni osmanski napad počeo da nadire, Sarmiento, koji je već bio teško ranjen, naredio je svojim ljudima da se povuku u donju tvrđavu, gdje je lokalno civilno stanovništvo potražilo sklonište. Međutim, kada su tamo stigli, ispostavilo se da su kapije bile zabarikadirane i nijesu se mogle otvoriti. Sarmientu je ponuđeno da ga užetom izvuku gore, ali je odbio, rekavši: „Bog ne bi htio da se ja spasim ostavljajući svoje ljude da poginu“ (Arsenal i Prado 2008: 32). Samo je 200 Španaca preživjelo; među njima i Mačin de Monguja, koga je Barbarosa želio pridobiti u svoju vojsku. Monguja je odbio, nakon čega je odmah pogubljen, uz mnoge druge španske vojnike. Godine 1545, pišu Arsenal i Prado, u Mesinu je stigla jedna galijsa sa grupom zarobljenika koji su uspjeli da pobjegnu iz turskog zatvora. Među njima je bilo dvadeset i pet Španaca koji su preživjeli pokolj u Herceg Novom.

Arsenal i Prado navode da su, u vrijeme kada su se ovi događaji zbivali, španski junaci bili opjevani u brojnim pjesmama koje su ih upoređivale sa besmrtnim mitološkim herojima. Ipak, herojski otpor Španaca u Herceg Novom ubrzo je bio „izbrisan iz narodnog pamćenja“, vjerovatno zbog „beznačajnosti“ njihovog podviga u širem kontekstu borbe za prevlast na Mediteranu. U zaključku o ovoj zaboravljenoj epizodi španske istorije, Arsenal i Prado citiraju sonet španskog pjesnika Gutijera de Cetine (1520–1557), naslovljen: „Tijelima Španaca koji su poginuli u Castelnuovu“. Sonet se završava stihovima u kojima se kaže da su ti uzorni junaci umrli „da bi dokazali da je sjećanje“ na njihovu „slavnu smrt“ „vrijedno zavisti same pobjede“ (2008: 34).

Jedan od razloga što je ova epizoda pala u zaborav u Španiji i Evropi jeste jenjavanje velikih sukoba na Mediteranu: Venecija je 1540. sklopila mirovni ugovor s Osmanlijama, dok je Karlo V 1543. potpisao primirje sa Sulejmanom Veličanstvenim. Herceg Novi je ostao pod osmanskom vlašću sve do 1687. godine, kada ga je osvojio mletački vojni zapovjednik Đerolamo Korner, stavivši ga pod vlast Venecije, koja je trajala sve do 1797. godine.

Iako su renesansni pjesnici opjevali herojski sukob Španaca sa Turcima u Herceg Novom, izgleda da taj epizodni čin hrabrosti nikada nije pustio korijena u zapadnim narodnim predanjima – ne samo zato što je bio epizodan, već i zato što se odigrao na nepoznatom mjestu, na margini glavnog toka španske istorije. U narodnom predanju samog Herceg Novog, ovaj događaj se „pamti“ na drugačiji način. Naime, sagledava se u kontekstu lokalne istorije, ali i kao epizoda bez dugoročnih posljedica. Istorija se u Herceg Novom pamti kroz javne prostore poput trgova i ulica, te kroz arhitekturu, naročito vojne građevine osmišljene da odolijevaju vremenu i neprijateljskim napadima. Danas je Herceg Novi prelijepo turističko odredište u kojem se nalaze tri tvrđave, ili „kule“, kako ih lokalno nazivaju. Najveća i najbolje očuvana poznata je pod svojim turskim imenom *Kanlı kula* (Krvava kula). Danas je to pozornica ljetnjih filmskih i muzičkih festivala. Južna tvrđava, znatno slabije očuvana i najbliža moru, poznata je pod svojim italijanskim imenom *Forte Mare*. Sjeverna tvrđava nosi ime *Španjola* (Španska kula). Iako su je podigli Osmanlije, tvrđava je poistovjećena sa Špancima, jer im je kratko služila kao vojno uporište, a ne s Turcima.

Poslije španske epizode tvrđava je bila u ruševinama – i takva je ostala do danas – pa je sjećanje više sačuvao toponim, a ne sama građevina.

Španska epizoda pojavljuje se i u jednoj *bugarštici* pod naslovom: „Kako Peraštani kazniše ispanskoga vojvodu Don Karla koji osramoti dvije perашke sirote djevojke g(odišta) 1573“ (Miletich 1990: 268–275). Grad Perast iz naslova nalazi se neposredno južno od Herceg Novog, u Bokokotorskom zalivu. U periodu 1186–1371. Perast je bio dio Srbije. Nakon što su Osmanlije osvojile potonju, Perast je nakratko bio nezavisan, ali je 1420. prešao pod vlast Venecije. Stanovništvo Perasta bilo je slovensko, uglavnom srpsko-crnogorsko, ali je zbog dugotrajne mletačke vlasti, koja je potrajala sve do 1797, većina stanovništva bila katoličke vjeroispovijesti. Nekoliko *bugarštica* bavi se lokalnim sukobima i okršajima između Peraštana i mjesnih Turaka u primorju (Herceg Novi i Risan) ili u zaleđu (Hercegovina).

Bugarštica o kojoj je riječ jeste balada, a ne epska pjesma. Ona obrađuje tipičnu baladnu temu iz domena porodičnog života – kršenje kodeksa časti koje se tiče silovanja žena. Suprotstavljene strane – Peraštani i španska vojska stacionirana u Herceg Novom – nijesu sukobljene na osnovu vjerskih razlika, jer su obje strane bile hrišćansko-katoličke, već po etničkom i kulturnom identitetu, a još značajnije po liniji razgraničenja između lokalnog stanovništva i „drugog“ uljeza, koga su predstavljali Španci. U slučaju Herceg Novog, gdje je stanovništvo bilo srpsko i uglavnom pravoslavno, kao i u slučaju Perasta, „drugi“ su predstavljeni kroz tri grupe: dvije hrišćanske (Mlečani i Španci) i jednu muslimansku (Turci). U lokalnim narodnim pjesmama Mlečani se prikazuju u pozitivnom, a Turci u negativnom svijetlu. Ipak, iako bi se očekivao pozitivan prikaz Španaca, ova *bugarštica* ih predstavlja u krajnje negativnom tonu. Od samog početka oni se pojavljuju kao „oni Španci naviknuti na sramna djela“, a kada se takva slika uspostavi, nije iznenađujuće što su „besramno obeščastili“ dvije lokalne djevojke iz Perasta, koje je njihov gospodar poslao u Herceg Novi po nekom poslu.

Protagonisti ovog narativa podijeljeni su u dvije grupe: prvu određuje zamjenica „mi“, a drugu „oni“ ostali. U prvoj se nalaze dvije perашke služavke i „ugledni perашki junaci“, opisani i kao „krajšnici vitezovi“, svi anonimni (osim jednog, Vukmira, koji je služio kao uhoda nad Špancima). U drugoj grupi nalaze se dva lika s imenima – španski vojvoda Don Karlo i njegova supruga Izabel – te drugi anonimni

(konjanici i vojnici) iz njegove pratnje. Španska imena su više generička, nego konkretna, pa ime Karlo može sugerisati na španskog kralja Karla V. Prisustvo Španaca u Herceg Novom jeste istorijska činjenica, ali se dva glavna lika mogu posmatrati kao fiktivno prekrajanje istorije. Zapovjednik puka bio je iskusni vojnik, ali svakako ne „vojvoda“, a njegovo pravo ime, Francisko Sarmiento, očigledno je bilo zaboravljeno i zamijenjeno opštim imenom. Iako su civili – „oko četrdeset klerika i trgovaca“ (Arsenal i Prado 2008: 24) – došli u Herceg Novi zajedno sa pukom, među njima zasigurno nije bilo žena, a kamoli supruge zapovjednika Sarmienta. Lik Izabel je izmišljen i popunjava ulogu neophodnu slijedu logike baladne priče, u kojoj se sukob izvodi iz motiva silovanja. Taj motiv nosi dvostruku funkciju: najprije instrument prestupa, a zatim i osvete. Silovanje po definiciji podrazumijeva muško-ženski odnos, pa je balada morala uvesti ženske likove, udaljavajući se tako od istorije a približavajući fikciji. Žene nijesu imale nikakvu ulogu u španskoj epizodi, jer je bila isključivo vojničkog karaktera. Međutim, kako je istorijsko pripovijedanje počelo da blijedi, pretvarajući se u maglovito i neodređeno, lako je bilo načiniti tranziciju od istorije ka fikciji, te pretvoriti epski istorijski narativ koji veliča vojničku čast u fiktivnu baladnu priču koja prikazuje nasilan prekršaj društvenog kodeksa i njegovo ništa manje nasilno ponovno uspostavljanje.

Silovane žene imaju neophodnu, ali sporednu ulogu, više kao pasivni objekti, a ne subjekti radnje. Međutim, silovanje predstavlja prestup koji izaziva mušku potrebu za odmazdom, od strane čuvara društvenog poretka kojim vladaju muškarci. Muškarci iz „časnog“ Perasta i Španci „naviknuti na sramna djela“ preuzimaju glavne uloge, ali ne kao borci u epskoj bici, već kao protagonisti sukoba moći u skućenoj lokalnoj areni, obilježenoj specifičnim društvenim, etničkim i kulturnim odlikama. Štaviše, sukob se odvija u društvenom okruženju koje se značajno razlikuje od istorijskog. U pitanju je Španski puk sačinjen od vojnika veterana koji su se pobunili jer nijesu primali platu. Dakle, to nijesu bili pojedinci iz visokog i profinjenog društvenog miljea. Uzdizanje Franciska Sarmienta u vojvodu Don Karla ukazuje na još jedan književni postupak – uvođenje socijalnog aspekta u narativ zasnovan na motivu silovanja: moćni španski vojvoda, u pratnji konjanika i vojnika, iskorištava dvije sirote djevojke, nemoćne služavke, pokazujući tako krajnji prezir prema potčinjenima (siročad, žene,

sluge), ali i prema lokalnom stanovništvu u cjelini. Stoga se sukob razvija ne samo u domenu odnosa „mi“ i „ostali“, već i u dva dodatna domena obilježena polnim (muško–žensko) i društvenim (visoko–nisko) pokazateljima.

Narativ započinje postavljanjem scene: uvode se Don Karlo i njegovi konjanici, koji su kratko boravili u Herceg Novom, a potom krenuli da obilaze zemlju. Na putu slučajno nailaze na dvije djevojke/ služavke i španski vojvoda ih „osramoti“. Djevojke se vraćaju u Perast i prenose svom gospodararu šta se dogodilo. Tada su Peraštani „održali vijeće“ i zakleli se da će se osvetiti:

*Radije bismo svi Peraštani pomrli,
Ugledni ljudi Perasta,
Neg' da Špance pustimo žive!
(Miletich 1990: 269)*

Potom odlučiše da pošalju jednog svog (Vukmira) u Herceg Novi da uhodi Špance i smisli plan osвете. Poslije sedam dana Vukmir se vratio i izvijestio da vojvoda i njegovi konjanici namjeravaju sjutradan da krenu iz grada „skupljati čete po zemlji“. Iste noći Peraštani otploviše ka Herceg Novom i oko ponoći postaviše zasjedu kod bunara, gdje su očekivali da će Španci doći ujutru. U zoru vojvoda, njegova supruga i konjanici stigoše do bunara i tu se zaustaviše da počinu. Peraštani ih napadoše, pobiše četrdeset i trojicu „španskih junaka“ i zarobiše Don Karla i njegovu suprugu Izabel. Pred njegovim očima su je „obeščastili“, objašnjavajući joj da je to osveta za ono što je njen muž učinio sirotim peraškim djevojkama. Zatim mu „odsjekoše ruku“ i „sramna usta“ kojima je „ljubio one mlade sirotice“, i poslaše ga nazad u Herceg Novi. Izabel je na kraju izvršila samoubistvo, objesivši se o bunar koji se „nekada zvao Španska grobnica“, a „sada se zove bunar groblja“. Tako su „peraški vitezovi“ izvojevali svoju osvetu, nastojeći da im „nikakva sramota“ ne ostane za života ni u smrti.

I ovdje ponovo imamo mjesto i toponim koji povezuje narativ sa istorijom. Prema Arsenalu i Pradu, 12. jula 1539. oko hiljadu Turaka iskrcalo se kako bi obnovili zalihe vode i zarobili nekog španskog vojnika ili lokalnog civila kako bi došli do podataka o stanju španske odbrane. Međutim, grupa španskih vojnika pod vođstvom Mačina de

Monguje izvela je iznenadni napad zatekavši ih nespremne kod bunara. Turci pobjegoše prema luci, ali su ih tamo dočekali Sarmiento i njegovi vojnici: „Pobili su trista Turaka, trideset zarobili i natjerali preostale da se povuku na brodove“ (2008: 26).

Balada je sačuvala sjećanje na mjesto gdje se dogodio pokolj. To je mjesto koje se povezuje s vodom i mirom: *bunar*. Ona je, takođe, sačuvala i sjećanje na događaj koji se tu zbior: zasjedu onima koji su se kod *bunara* zaustavili po vodu. Međutim, bunar je pomiješan s drugim mjestom, onim gdje je osakaćeni Sarmiento skončao. Kada je riječ o *bunaru*, napadači i napadnuti zamijenili su uloge. Balada se udaljila od historije na tri načina: potpunim zaboravom kada su Turci u pitanju, preokretanjem uloge Španaca i uvođenjem lokalnih protagonista – Peraštana.

Zašto su Španci imali negativnu sliku u lokalnom predanju i sjećanjima? Moguće je navesti tri posredna razloga. Prvi je loša reputacija katalonskih pirata – zbog njihovih upada u Grčku (uključujući i Svetu Goru, koja je sveto mjesto za pravoslavne hrišćane), napada na trgovačke brodove i učešća u trgovini robljem – koja je prenesena na Špance. Drugi bi mogao biti povezan s lokalnim incidentima sa Špancima u Dubrovniku. Tadić bilježi jedan takav slučaj, parnicu koju je 1530. godine pokrenuo bivši španski konzul u Dubrovniku. U godinama koje su uslijedile tom nerazriješenom pitanju, „nastao je niz sukoba između Dubrovnika i pojedinih Španaca“ (Tadić 1932: 39), bez obzira na činjenicu da je Španija nastavila da štiti Dubrovnik na Zapadu. Treći razlog mogao bi biti borba za prevlast među članicama Svete lige: Papa i Mlečani nijesu bili naročito zadovoljni što je Dorija komandovao zajedničkom flotom u koju su oni uložili mnogo više resursa nego Španija: „Flotom je zvanično komandovao Andrea Dorija, što je predstavljalo povod za tenzije imajući u vidu da su papska i mletačka flota bile dvostruko veće od one kojom je zapovijedao Dorija“ (Arsenal i Prado 2008: 23). Na kraju, iako za to nemamo dokumentovanih podataka, moguće je da su Španci – veterani vojnici koji su se zatekli izloženi pritiscima u Herceg Novom, mjestu koje im je bilo potpuno strano – pogrešno shvatili lokalno stanovništvo i odnosili se prema njemu na neprikladan način. Španski vojnici, u pratnji klerika i trgovaca, lako su mogli zanemariti kulturu, vjeru i interese pretežno srpskog i pravoslavnog stanovništva Herceg Novog, sa kojim su se Peraštani

snažno poistovjećivali. Možda jedan izdvojeni detalj iz istorijskog izvještaja može potvrditi loš odnos Španaca s lokalnim stanovništvom. Kapija donje tvrđave, gdje su mještani potražili utočište, nije se mogla otvoriti jer je bila „zazidana“. Ili, možda mještani nijesu htjeli da žrtvuju sopstvene živote da bi spasli Špance, viđene kao tuđince nametnute silom, osuđene da budu izbačeni iz Herceg Novog istim putem kojim su i došli. Mještani su poznavali Mlečane i Turke, koji su vjekovima učestvovali u kontroli Bokokotorskog zaliva, dok su Špance vjerovatno doživljavali kao prolazne uljeze koji tu nijesu imali šta da traže.

Postoji još jedan detalj koji povezuje narativ balade sa istorijskim prikazom Španaca u Herceg Novom. Istorijska ličnost Sarmiento, prototip fiktivnog Dona Karla, borio se hrabro u svim bitkama i završio teško ranjen – „sa tri rane od strijela na licu i glavi jedva se mogao kretati“ – a u završnoj bici, prema predanju, jurnuo je na konju među razjarene janjičare; „kasnije nije pronađen ni mrtav ni živ, niko ne zna šta mu se dogodilo“ (Arsenal i Prado 2008: 31–32). Don Karlo je takođe bio osakaćen – odsječena mu je ruka, a „sramna“ usta „odsječena“. Vrlo je moguće da se radi o asocijaciji na Sarmientove rane po „licu i glavi“. Balada je sačuvala trag o tragičnom sakaćenju i smrti vođe Španaca (Sarmienta), ali je potpuno izbrisala kontekst, zamijenivši ga novim i drugačijim. Slika osakaćenog, umirućeg Sarmienta ostala je u pamćenju, ali je istovremeno odvojena od Barbarosine opsade Herceg Novog, koja pruža logički okvir ka takvom epilogu.

Najzanimljiviji aspekt ove *bugarštice* jeste to što, iako je zasnovana na elementima zabilježene istorije, ona samu istoriju zaobilazi kako bi se usredsredila na neepski događaj predstavljen kao tragičan incident u okviru lokalne hronike. Prijelaz iz istorije u fikciju (pseudoistoriju) ide paralelno sa prelaskom iz epa u formu balade. Istorijsko pamćenje sačuvano je u arhitektonskom spomeniku poznatom kao Španska tvrđava, ali i u nekim elementima balade: (1) mjesto zasjede označeno kao „bunar“ (nazvan „Španska grobnica“ ili „bunar groblja“); (2) slika Španca ranjenog po „licu i glavi“; (3) Španci koji napuštaju grad da bi regrutovali čete. Neistorijski elementi uvedeni su u skladu sa novim narativnim kontekstom i konvencijama baladnog žanra: (1) motiv silovanja koji donosi novi povod sukoba (prekršaj društvenog kodeksa – kazna i ponovno uspostavljanje društvenog kodeksa); (2) tri fiktivna ženska lika; (3) promjena društvenog okruženja (vojvoda i vojvotkinja

kao njegovi markeri); (4) uvođenje lokalnih muških protagonista (kolektivni lik: Peraštani); (5) naglašena fikcionalizacija potiskivanjem istorijske uloge Turaka.

Prijelaz iz istorije u pseudoistoriju ukazuje na to da ova *bugarštica* nije nastala u isto vrijeme kad i istorijska epizoda o prisustvu Španaca u Herceg Novom. Posredna veza sa istorijskim narativom sugerise da se ona pojavila znatno kasnije, dovoljno kasno da „zaboravi“ suštinski istorijski kontekst i značenje, te da ih preobrazi u tipičnu baladnu radnju oblikovanu prema konvencijama žanra. Tako je prvobitni vojni sukob između Španaca i Turaka zamijenjen društvenim sukobom – prestupom kodeksa časti (silovanjem) – između lokalnog „mi“ (Peraštana) i stranog „drugi“ (Španaca), što je bilo u skladu s pojedinim elementima istorijskog narativa.

Bugarštica koja obrađuje špansku epizodu povezana je sa još tri *bugarštice* čiji su protagonisti takođe „Peraštani“. Prva nosi naslov: „Boj Peraštana i Kotorana s Turcima iz Novog i izdaja Kotorana“. Ona opisuje događaje koji su se zbili nakon španske epizode i obnove osmanske vlasti u Herceg Novom. U središtu je jedan od brojnih sukoba između Osmanlija u Herceg Novom i Peraštana i Kotorana, predstavnika Venecije. Pjesma veliča hrabri otpor Španaca, ali isto tako ističe da pobjeda pripada sili, a ne pravdi:

*Kad Turci osvojiše Novi silovito,
Turci vitezovi,
Od Španije ga uzeše, toliko Turaka pade,
Španci im se mnogo puta osvetiše.
Bjehu to španski junaci.
Nestaje pravde gdje sila gospodari!
(Miletich 1990: 277)*

Druga *bugarštica* takođe se odnosi na istoriju sukoba i smjenjivanja vlasti nad gradovima u Bokokotorskom zalivu između Osmanlija i Venecije. Naslov joj glasi: „Vojska hrišćanska, s Peraštanim, poslije krvavog boja, uze Novi od Turaka 30. septembra 1687“ – a odnosi se na bitku za Herceg Novi između hrišćana pod vođstvom Mlečanina Đerolama Kornera i Osmanlija. Peraštani su bili dio mletačke sile koja je istjerala Osmanlije iz Herceg Novog. Treća narodna

pjesma, „Boj Peraštana s Turcima risanskim“, opisuje sukob hrišćanskih Slovena iz Perasta i Osmanlija koji su bili nastanjeni u Risnu, gradu smještenom između Perasta i Herceg Novog.

Ove četiri *bugarštice* povezuju dva osnovna obilježja. Sve četiri imaju kolektivne protagoniste – „Peraštane“ – istaknute već u naslovima, i sve se pozivaju na očigledne historijske reference vezane za lokalne oblike – ograničene na Bokokotorski zaliv – opšte borbe za prevlast nad Mediteranom između Osmanlija i zapadnih sila, prije svega Venecije. Ipak, *bugarštica* koja se direktno bavi španskom epizodom („Kako Peraštani kazniše ispanskoga vojvodu Don Karla koji osramoti dvije perashke sirote djevojke g(odišta) 1573“) predstavlja izuzetak zbog svojih višestrukih prijelaza iz historije u fikciju, što se ogleda: u samoj suštini teme (smještenoj u privatnu sferu porodice i društva, a ne u javnu vojnu sferu), u koncepciji sukoba (od vojnih pitanja ka individualnom društvenom prestupu/kazni), u narativnoj strukturi (od konvencija epskog pripovijedanja ka baladnim), u sklopu likova (uvođenje ženskih likova i rodnih obilježja povezanih s motivom silovanja). Ono što balada najbolje pamti iz historije, iako nejasno i konfuzno, jeste mjesto gdje se nasilje dogodilo – *bunar* – i *slika* osakaćenog španskog vojnog zapovjednika Sarmienta, koga je balada preobrazila u vojvodu Don Karla: čovjeka kažnjenog zbog kršenja kodeksa časti nad lokalnim stanovništvom, umjesto da bude slavljen za hrabro odolijevanje Turcima u odbrani hrišćanskog Zapada.

Bibliografija

Arsenal, León, i Prado, Fernando (2008). *Rincones de Historia Española. Episodios históricos, fabulosos y desconocidos a través de los siglos*. EDAF: Madrid–Meksiko–Buenos Aires–San Huan–Santjago–Majami.

Miletich, John S. (1990). *The Bugarstica: A bilingual anthology of the earliest extant South Slavic folk narrative song*. Urbana: University of Illinois Press.

Pantić, Miroslav (1977). „Nepoznata bugarštica o despotu Đurđu i Sibinjainin Janku iz XV veka“, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, XXV (3), 421–439.

Tadić, Jorjo (1932). *Španija i Dubrovnik u XVI veku*. Beograd: Izdanje Zadužbine dr Nikole Krstića.

Summary

HISTORY AND FICTION IN A BUGARŠTICA BALLAD FROM THE EASTERN ADRIATIC: HOW PEOPLE OF PERAST PUNISHED THE SPANISH DUKE CARLO WHO DISGRACED TWO POOR PERAST GIRLS IN 1573¹

Krinka VIDA KOVIĆ-PETROV

By studying lesser known historical events on Spanish occupation and Ottoman takeover of Herceg Novi from 1537–1538 and by comparing them with a bugarštica ballad from the Eastern Adriatic, the author investigates the process of the folk ballad creation and the relation between the facts and fiction. It has been proved that this very event had inspired the historical background of the ballad *How People of Perast Punished the Spanish Duke Carlo who Disgraced two Poor Perast Girls in 1573* (Bogišić 59). However, historical facts were changed and adapted to the specific local poetic tradition. Although celebrated

¹ This scientific paper was published in English in the journal "Folkloristika" 1/1 (2016, pg. 31–42).

The earlier version of this paper was presented on the 44th Folk Literature Committee's International Conference on Ballads, held from 23rd to 27th June 2014, organized by the Department for English Literature and Culture of English Language Institute in Pécs, in cooperation with the Society for Popularization of English and Hungarian Culture in English Language (SPECHEL).

in literature, the heroic Spanish resistance in Herceg Novi didn't leave a deep mark in Spanish popular memory, considering that it had been of episodic character and marginalized from the main course of Spanish history. On the other hand, historical elements were reduced or neglected in the *bugarštica* ballad, the context was changed and the military conflict was presented as a social one. The author points out that the transition from history to fiction (pseudohistory) is parallel to the shift from epic form to the ballad one, and concludes that this *bugarštica* ballad does not belong to the same historical episode of the Spanish presence in Herceg Novi.

Key words: • *bugarštica* ballads • history • fiction • Herceg Novi • Perast • Francisco de Sarmiento

BOOK 43

UDK 904:911.372(497.16Vrmac)

Pasiglav, selo i groblje na bokokotorskom poluostrvu Vrmac (XIV–XVII vijek)

Milena VRZIĆ

Apstrakt:

Rad se bavi lokalitetom na području nekadašnjeg sela Pasiglav u zaleđu Tivta na poluostrvu Vrmac kroz analizu arheološke građe i istorijskih i istoriografskih izvora. Posebna pažnja je usmjerena na brdo koje odvaja Pasiglav od Lastve. Na tom brdu nalazi se stijena Sveti Nikola, oko koje su evidentirani kasnosrednjovjekovno groblje, ostaci stražarnice, gumno i bronzanodobni tumul. U radu se analiziraju rezultati arheoloških istraživanja groblja iz 1976. godine, koji se prvi put objavljuju u ovom radu, ukazujući na pripadnost groblja kulturi stećaka.

Iako istorijski izvori od XIV do XVII vijeka pominju selo Pasiglav, kao i crkve Svetog Ivana i Svetog Nikole, njihove tačne lokacije nisu pouzdano utvrđene. Rad razmatra mogućnost da okosnicu sakralnog prostora ne čine pomenuti objekti, već sama stijena Sveti Nikola i prostor oko kojeg je formirano seosko groblje. Na takvu pretpostavku ukazuju toponimija i narodna predanja. U poznom srednjem vijeku selo je pripadalo metohu Zetske episkopije Svetog Mihaila na Prevlaci. Među savremenim autorima postoji neslaganje da li je ovaj pravoslavni manastir i njegovo vlastelinstvo bilo unutar kotorskog distrikta. U radu se ističe značaj interdisciplinarnog pristupa u tumačenju ovog lokaliteta na Vrmcu.

Ključne riječi:

• Pasiglav • stijena Sveti Nikola • poluostrvo Vrmac • kasnosrednjovjekovno groblje • stećci-ploče • kameni tumul

БОКА

**ЗБОРНИК РАДОВА
ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ И УМЈЕТНОСТИ**

A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART

Pasiglav, selo i groblje na bokokotorskom poluostrvu Vrmac (XIV–XVII vijek)

Milena VRZIC

UVOD

Predio Pasiglav nalazi se na višim djelovima poluostrva Vrmac, u zaleđu Tivta. Pripada ataru sela Gornja Lastva, na granici prema selu Gornji Bogdašići. Na ovom području postojalo je istoimeno selo koje se u istorijskim izvorima pominje od XIV do XVII vijeka. Glavno svjedočanstvo postojanja te seoske naseobine jeste groblje oko stije-
ne Sveti Nikola, koje se u ovom radu detaljno analizira. Poseban nagla-
sak stavljen je na proces sakralizacije prostora tokom kasnog srednjeg
i novog vijeka.

Poluostrvo Vrmac predstavlja značajan istorijsko-kulturni prostor u bokokotorskoj regiji. U tom kontekstu, Pasiglav se izdvaja kao selo koje je pripadalo srednjovjekovnom manastirskom vlastelin-
stvu episkopske Crkve Svetog Mihaila na Prevlaci. Dragocjene zapise o Pasiglavu ostavio je hrvatski planinar i putopisac Vjekoslav Novotni

tokom obilaska Lastve početkom XX vijeka.¹ Njegova zapažanja o groblju i narodnim predanjima pružaju vrijedan uvid u život i vjerovanja lokalnog stanovništva tog vremena. Prvu sistematsku istorijsko-anthropološku studiju o Lastvi, sa posebnim osvrtom na raseljena sela u okolini, Pasiglav i Rozgovčevo, napisao je sveštenik i istoričar iz Lastve Ivo Stjepčević.² Za bolje razumijevanje nastanka, razvoja i raseljavanja Pasiglava u periodu od XIV do XVII vijeka, nezaobilazna su djela istoričara Ilije Sindika³, Ivana Božića⁴ i arhitekta Branislava Kojića.⁵

U drugoj polovini XX vijeka sprovedeni su multidisciplinarni naučni projekti koji su istraživali prostor Vrmca i Boke Kotorske uopšte. Tada su obavljena arheološka iskopavanja na više lokaliteta, uključujući i groblje na Pasiglavu, pod rukovodstvom Č. Markovića i J. Martinovića 1976. godine. Rezultati tih istraživanja prvi put se objavljuju u prilogu ovog rada. U radu o arheološkoj topografiji Boke Kotorske iz 1978. godine, Pasiglav je uključen među kasnosrednjovjekovne lokalitete, ali mu nije dato bliže tipološko određenje.⁶ Autori studije o procjeni kulturnog pejzaža Vrmca iz 2017. godine, među kojima je i autorka ovog rada, nisu imali pristup arheološkoj dokumentaciji, groblje su tipološki odredili kao groblje stećaka i naglasili potrebu za interdisciplinarnim pristupom u analizi i interpretaciji lokaliteta.⁷ Sticanje uvida u dokumentaciju sa arheoloških istraživanja podstaklo

1 Vjekoslav Novotni, „Lastva (drugi dio)“, *Planinar: Vjesnik Hrvatskog planinarskog društva* br. 1, Zagreb 1908, 9–14.

2 Ivo Stjepčević, *Lastva: Historijski pregled*, Kotor, 1934, *Arhivska istraživanja Boke kotorske*, Gospa od Škrpjela, Perast 2003 (reprint) 321–347.

3 Илија Синдик, *Комунално уређење Котора, Од друге половине XII до почетка XV столећа*, САН Посебна издања књ. CLXV, Историјски институт књ. 1, Београд 1950.

4 Иван Божић, *Немирно поморје XV века*, Београд 1979.

5 Бранислав Кojiћ, „Горња села на полуострву Врмцу: Опште карактеристике сеоске архитектуре и развој насеља“, *Споменик САН CIII*, Нова серија 5, Зборник извештаја о истраживањима Боке Которске I, Београд 1953, 179–193; Idem, „Изумирање села у Которском заливу и на полуострву Врмац“, *Споменик САН CV*, Нова серија 7, Зборник извештаја о истраживањима Боке Которске II, Београд 1956, 165–169.

6 Маја Паровић-Пешикан; Јован Мартиновић; Војислав Трбуховић; Лепосава Савић-Трбуховић, „Преглед археолошких споменика на подручју јужне обале Боке Которске“, *Старине Црне Горе* бр. 6, Цетиње 1978, 144.

7 Studija *Kulturna baština Vrmca* (stručni tim: Katarina Lisavac, Marija Mihaliček, Milena Vrzic, Ana Popović), Opština Tivat, Kulturno zavičajno udruženje „Napredak“ Gornja Lastva, Tivat, Expeditio – Centar za održivi razvoj, 2015, 45–47, 121–127, 165.

je autorku ovog rada na novu topografsko-arheološku analizu i tipološki odredila kasnosrednjovjekovno groblje kao groblje sa stećima-pločama.⁸ Pristupilo se pozicioniranju lokaliteta u užem i širem geografskom okviru, kao i povezivanju arheoloških nalaza sa pisanim i usmenim izvorima. Rad pokušava da odgovori na pitanja o kontinuitetu i transformaciji groblja sa stećcima-pločama kroz istorijske periode pod uticajem različitih političkih i kulturnih faktora.

Stećci, kameni nadgrobni spomenici nastali su na prostoru Bosne i Hercegovine, zapadne Srbije, Kosova, južne Hrvatske i Crne Gore u razvijenom i kasnom srednjem vijeku. U narodnoj tradiciji nazivaju se kamci, mramorovi, kao i divovska, grčka ili rimska groblja. Sljemnjaci, sanduci ili ploče osnovne su forme ovih nadgrobni spomenika, koji su posebno karakteristični za XIV, XV, pa i XVI vijek. Istraživanja grobalja stećaka, koja su se ranije pripisivala krstjanima bogumilima, a nekad Vlasima ili vlasima, pokazala su da zajednice koje su se sahranjivale pod stećcima ne treba posmatrati kroz vjersku ili etničku prizmu. Umjesto toga, treba ih sagledavati kroz društveno-kulturna prožimanja, odnosno uticaj urbanih na ruralna središta u njihovom neposrednom priobalnom zaleđu.⁹ U regiji, koja je obuhvatala kulturu koja se naziva kulturom stećaka, Crna Gora je bila njeno rubno područje. Dok su groblja stećaka na sjeverozapadu Crne Gore bolje proučena, o ovom tipu grobova na Primorju malo se zna. Osim na Vrmcu u Boki Kotorskoj, groblja sa stećcima-pločama nalaze se i u zaleđu Budve i Svetog Stefana, ali ona nisu arheološki istražena. Za razliku od istočne bokokotorske regije, na zapadnoj regiji evidentirana su manja groblja stećaka kraj crkava u više sela u priobalnom zaleđu (iznad 200 m n. v.): u Ublima, Mokrinama, Kamenom, Kutima, Sušćepanu, Mojdežu i Sutorini¹⁰, kao i u Vitaljini¹¹ na ulazu u Bokokotorski

8 Autorka je lokalitet uključila u Leksikon arheologije Crne Gore a istraživanja proširila za potrebe ovog rada; Milena Vrzić, „Pasiglav“, *Leksikon arheologije Crne Gore*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2025, 350–351.

9 Marinko Tomasović, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Makarskom primorju*, Gradski muzej Makarska, Makarska 2007; Marinko Tomasović, Domagoj Perkić, Ivan Alduk, *Topografija stećaka u Hrvatskoj*, Stećci (katalog izložbe), Zagreb 2008, 58–117; Domagoj Perkić, „Stećci na području Dubrovačkoga primorja – nove spoznaje“, *Hercegovina* – 6, Мостар 2020, 19–61.

10 Горан Ж. Комар, „Steћци на подручју Херцег Новог“, *Босна: зборник радова из науке, културе и умјетности* 32, Херцег Нови 2012, 247–254.

11 Domagoj Perkić, *Stećci i drugi kasnosrednjovjekovni nadgrobni spomenici na području Konavala*, Dubrovački muzeji, Dubrovnik 2024.

zaliv, koja pripada Hrvatskoj. Uglavnom je riječ o grobovima sa stećcima-pločama i po jedan stećak sanduk i u obliku krsta.¹² Vitaljina je obuhvaćena hrvatskim projektima topografije stećaka posebno u posljednje dvije decenije. Na osnovu tih istraživanja, odnosno istraživanja dubrovačke i makarske regije u Hrvatskoj, danas se na osnovu analogija mogu donijeti izvjesni zaključci o groblju stećaka na Vrmcu.

Rad započinje topografsko-arheološkim prikazom lokaliteta u zaleđu Tivta, te nastavlja sa tipološkom i hronološkom analizom kasnosrednjovjekovnog groblja kod stijene Sveti Nikola, pri čemu se groblje sagledava zajedno sa praistorijskim tumulom, kao integralni dio prostora. Posebna pažnja posvećena je narodnim predanjima i analizi staroslovenskog toponima Pasiglav, kako bi se na kraju povezali istorijski izvori i arheološki nalazi u jedan cjelovit kontekst.

Topografija Vrmca i selo Pasiglav između Lastve i Bogdašića, i arheološki prikaz područja. Budući da je topografija predjela važna za razumijevanje nastanka seoskih naseobina, neophodno je istaći poziciju poluostrva Vrmac, u srcu Bokokotorskog zaliva koje se preko prevoja Trojica povezuje s lovčenskim masivom. Planinski lanac duž poluostrva danas predstavlja okvirnu granicu između Kotora i Tivta. Na tivatskoj strani, između dvije planinsko-brdske kose, razdvojene prevojem kod stijene Kuk ispod najvišeg vrha Sveti Ilija, postojalo je selo Pasiglav. U XIV vijeku kada se selo prvi put pominje u istorijskim izvorima, Pasiglav je obuhvatalo područje s obje strane prevoja i stijene Kuk, graničeći se s Gradcem na jugoistoku (današnji Donji Bogdašići), dok ga je potok Ljeskovac dijelio od Lastve (danas Gornja Lastva). Do kraja XIV vijeka, područje Pasiglava se sužava na prostor između prevoja i tadašnje Lastve, gdje se vjerovatno nalazilo i samo jezgro sela. Do ovoga je došlo jer se sa druge strane prevoja oformilo selo Bogdašići, obuhvatajući Gradac. Podjela Lastve i Bogdašića na Gornju i Donju uspostavljena je u doba austrougarske uprave. Prema kazivanjima mještana, u to vrijeme su na Pasiglavu još bili vidljivi ostaci kuća.¹³ Arhitektica Katarina Lisavac je tokom terenskog obilaska 2017. godine takođe uočila naslage kamena u centralnom dijelu područja, za koje

12 Katalog *Sveti Vid i Pasiglav*, autorke: Dušica Kovačević, Vilma Kovačević, Ana Ivanović, Turistička organizacija Tivat 2017, 22.

13 Бранислав Којић, „Горња села на полуострву Врмцу“, 181; Idem, „Изумирање села у Которском заливу“, 165.

Karta 1 | Savremeni nazivi mjesta i predjela pomenuti u tekstu

je zaključila da bi mogle biti ostaci nekadašnjih kuća.¹⁴ Danas je taj kraj teško prohodan, obrasao gustim rastinjem i drvećem, među kojim se naziru terasaste parcele.¹⁵

¹⁴ Studija *Kulturna baština Vrmca*, 46.

¹⁵ Na katastarskoj austrougarskoj karti Vrmca iz 1838. godine, na području Pasiglava iscrtni su i označeni posjedi, ali ne i stambeni objekti.

Prije nego što se u radu pristupi analizi seoskog groblja i sakralnog prostora na lokaciji Sveti Nikola – Čelo, daće se kratak prilog arheološke topografije pomenutih sela, radi pozicioniranja lokaliteta u prostoru i vremenu. U tom kontekstu, pregled arheologije Vrmca neophodno je započeti s praistorijom, jer najstariji tragovi ljudskog prisustva na tom području datiraju upravo iz tog perioda. Na obodu niže kose, koja razdvaja Gornje Bogdašice i Gornju Lastvu od Tivta, nalaze se gradine i kameni tumuli. Osim ovog niza praistorijskih lokaliteta koji prate tivatsku obalu (Gomilica, Kalac, Oštro brdo, od 400 do 600 m n. v.), na gornjoj kosi jedino je na Svetom Iliji (765 m n. v.) smještena gradina, a ispod nje tumul (na oko 400 m n. v.) kod grebena Čelo na Pasiglavu. Takođe, na području Đurđevog brda u Tivtu, nalazi se još jedan tumul.¹⁶ Važno je napomenuti da nijedan od ovih lokaliteta nije arheološki istražen, pa nije poznato da li su nastali istovremeno, niti iz kojih su perioda, bronzanog ili gvozdenog doba.

Za razliku od Bogdašića (tumul Gomilica),¹⁷ u blizini praistorijskih lokaliteta Gornje Lastve evidentirani su srednjovjekovni i/ili novovjekovni spomenici. Crkva Svete Nedelje nalazi se kod tumula (?) na Kalcu (396 m)¹⁸, dok su kasnosrednjovjekovni grobovi zabilježeni na dvije lokacije: na Dugalji¹⁹ ili na Duge²⁰ kod Rozgovčeva a ispod praistorijskog lokaliteta (refugija?) na Oštrom brdu (440 m), i groblje blizu tumula (oko 400 m) na Pasiglavu.²¹ Može se primijetiti i da je srednjovjekovno selo Pasiglav smješteno blizu i ispod praistorijske naseobine, gradine na vrhu Sveti Ilija. Pomenimo da se u Gornjoj Lastvi nalazi župna Crkva Rođenja Marijinog s aktivnim grobljem. Po očuvanom natpisu, crkvu je 1410. godine sagradio Kotoranin Marin Simonis.²²

U Donjoj Lastvi i priobalnom području evidentirani su nadgrobni spomenici iz antičkog, rimskog doba, kao i nalazi

16 *Elaborat o valorizaciji arheoloških lokaliteta na području opštine Tivat* (stručni tim: Dubravka Nikčević, Vilma Kovačević, Dušica Kovačević, Boris Pean, Dragan Rajčević), Opština Tivat, Sekretarijat za kulturu i društvene djelatnosti, Tivat, januar 2017, 28.

17 *Elaborat*, 27.

18 *Ibid*, 26.

19 Ivo Stjepčević, *Arhivska istraživanja*, 328.

20 Бранислав Којић, „Горња села на полуострву Врмцу“, 182.

21 *Elaborat*, op. cit. 28–29.

22 Stjepčević, *Arhivska istraživanja*, 334.

ranohrišćanskog perioda. Istorijski izvori navode da je na tom području nekada postojalo više srednjovjekovnih sakralnih objekata, čije su tačne lokacije danas nepoznate.²³ Duž tivatske obale podignut je niz novovjekovnih ljetnjikovaca (*kontijā*), utvrđenih stambenih kompleksa u okviru kojih su se gradile kapele plemićkih porodica iz Kotora i Perasta.²⁴ Crkva Svetog Roka izgrađena je 1901. godine na mjestu kapele porodice Bolica (XVI vijek), dok su u neposrednoj blizini iste godine podignuti kapela i groblje Svetog Mihovila.

U Gornjim Bogdašićima nalaze se crkve Svetog Đorđa (Juraja) i Sveta Vrača (Svih Svetih), a u Donjim Bogdašićima Crkva Svetog Petra (nekadašnji Gradac), koja je, sudeći po očuvanim natpisima, prvobitno bila benediktinska IX–XI vijeka, a potom pravoslavna crkva XIII vijeka koju je sagradio zetski episkop Neofit.²⁵ Selo Bogdašići karakteriše izgradnja višespratnih kula, *kaštela*. Svako bratstvo, čije su grupisane kuće bile udaljene par stotina metara, imalo je po jednu kulu za odbranu, uključujući i jednu uz Crkvu Sveta Vrača.²⁶ Prostorna otvorenost Bogdašića prema grbaljskom polju izložila je selo napadima i prouzrokovala ovakav vid odbrane. Toponim Kaštio na Rozgovčevu mogao bi ukazivati na građevinu slične funkcije u Lastvi, gdje kule inače nisu postojale.²⁷ Kule su se gradile na području Tivta i u okviru ljetnjikovaca, kao što je kula kotorske porodice Buća, u kojem se danas nalazi Muzej Tivta.

Pasiglav, Sveti Nikola – Čelo, arheološki kontekst. Selo Pasiglav bilo je važno saobraćajno čvorište zahvaljujući svojoj strateškoj poziciji koja je omogućavala kontrolu kretanja ljudi na poluostrvu Vrmac. Glavni put, koji je pratio planinski lanac, prolazio je preko Pasiglava. Ovo selo nalazilo se u centralnom dijelu poluostrva, između

²³ Ibid, 326–329.

²⁴ Zorica Čubrović, „Stambena arhitektura na srednjovjekovnim imanjima kotorske vlastele u Tivatskom zalivu“, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* L, Kotor 2002, 199–223; Studija *Kulturna baština Vrmca*, 33, 100–105. U Donjoj Lastvi je očuvano nekoliko kapela koje su se nalazile u okviru ljetnjikovaca: ljetnjikovac s Kapelom Sv. Terezije pripadao je kotorskoj porodici Vrakjen (Zmajević); ljetnjikovac s Kapelom Gospe od Karmena porodice peraških brodograditelja Bašića, danas u istoimenom naselju; porodica Zmajević-Jakonja sagradila je ljetnjikovac sa Kapelom Sv. Jakova u nekadašnjem zaseoku Jakalj, gdje je prema istorijskim izvorima XIV vijeka postojala crkva posvećena istom svecu.

²⁵ Иван Божић, op. cit., 80.

²⁶ Бранислав Којић, „Горња села на полуострву Врмцу“, 188–189.

²⁷ Ivo Stjepčević, *Arhivska istraživanja*, 328.

Sl. 1 | Staza Gornja Lastva, zaselak Nikolići – Pasiglav, Sveti Nikola

prevoja Kuk i Vrdola. Staze koje su povezivale naselja sa suprotnih strana poluostrva (Prčanj i Stoliv s Lastvom i Pasiglavom) presijecale su trasu glavnog puta upravo preko ovih prevoja.²⁸ Staza koja je direktno

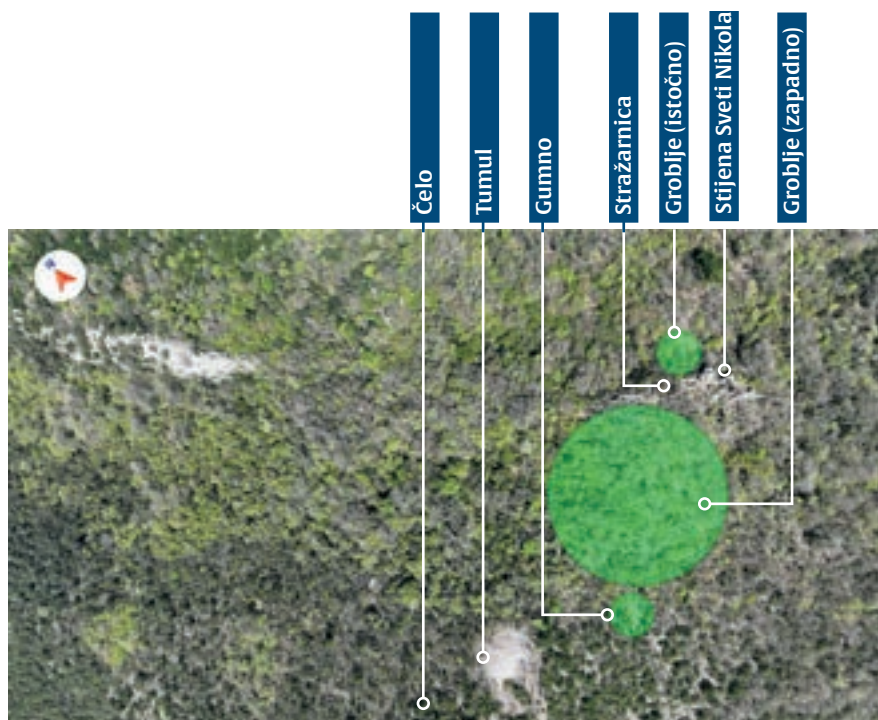
²⁸ Studija *Kulturna baština Vrmca*, 121–126.

povezivala Pasiglav s Lastvom, prolazila je pored brda sa stijenom Sveti Nikola (Sl. 1). Potok Ljeskovac u podnožju ovog brda, kao što je već rečeno, činio je prirodnu i istorijski potvrđenu granicu između dva sela. Duž oboda brda, od same stijene Sveti Nikola do grebena i litice Čelo, nalaze se seosko groblje, stražarnica, gumno i kameni tumul. U ovom radu, pod lokalitetom Pasiglav ne podrazumijeva se samo groblje, već navedene strukture na potezu Sveti Nikola – Čelo.

Analiza dosadašnjih saznanja, građe i ponovni obilazak terena motivisani su pregledom dokumentacije s arheoloških istraživanja kasnosrednjovjekovnog groblja, groblja sa stećcima-pločama iz 1976. godine. Terenska dokumentacija sadrži sažete opise grobnih cjelina, crteže i fotografije, koji su dati u prilogu rada. Tada su istražene dvije skupine grobova smještene istočno i zapadno od stijene (Sl. 2).

Istočna skupina grobova, smještena između staze i stijene, grupisana je u dvije različito orijentisane grupe od dva, odnosno tri

Sl. 2 | Snimak lokaliteta Sveti Nikola – Čelo

groba. Arheološki je istraženo pet od mogućih šest grobova. Svi grobovi su bili devastirani prije istraživanja, nadgrobne ploče izmještene, a većina grobnih konstrukcija dijelom oštećena. Obje grupacije grobova se čeonim stranama oslanjaju na prirodne stijene, međusobno su paralelno postavljeni i udaljeni za oko 0,40 metara.

Čeone strane grobova 1 i 2, orijentisani zapad-istok, koji su bili postavljeni bliže stijeni, ojačane su manjim kamenjem, dok su ostale strane groba bile obložene vertikalno postavljenim pločama. Dimenzije jedino očuvanog groba 1, iznosile su 2,20 m x 0,80 m x 0,25 m. U grobovima je sahranjeno više pokojnika koji su bili položeni na leđa u opruženom stavu, ali s različitim položajem ruku: u grobu br. 1 bila su položena tri pokojnika s rukama uz tijelo (grob 1), a u grobu 2, dva pokojnika vjerovatno s rukama prekrštenim na grudima (grob 2). U

Sl. 3 | Snimak istočne skupine grobova kod stražarnice i stijene Sveti Nikola

grobu 1 pokojnici su polagani jedan iznad drugog. U grobu 2 pronađeni su manji ulomci keramike, koji nisu sačuvani (Sl. 3; T. I, 1 i 2; T. IV, 1 – 5).

Grobovi 3 – 5, orijentisani jugoistok–sjeverozapad, smješteni su bliže stazi. Međusobno su udaljeni 0, 4 m kao grobovi 1 i 2, s tim što je grob 3 prislonjen uz grob 4 koristeći njegovu bočnu stranu. Grobovi su plitko ukopani, a rake obložene vertikalno postavljenim pločama. Nedostaju ploče na dnu grobova 4 i 5, dok je od groba 3 očuvana njegova gornja polovina. Najveće očuvane dimenzije groba 5, iznose 2,00 x 0, 95 x od 0, 30 metra. Skeletni ostaci su jako slabo očuvani. Sudeći po očuvanim lobanjama u grobu 3 bila su dva, a u grobu 5, tri pokojnika. U centralnom dijelu groba pronađen je gvozdeni klin (Sl. 3; T. I, 3 – 5; T. IV, 1 – 5).

Na terenu su vidljive tri razlomljene nadgrobne pravougaone ploče, dvije su prelomljene, dok su od treće ploče sačuvani samo manji ulomci (Sl. 3). Debljina ploča iznosi od 0, 18 do 0,22 metara. Na osnovu današnjeg položaja polomljenih ploča u odnosu na grobove, nije moguće pouzdano odrediti pripadnost određenom grobu. Međutim, prema grobnom zapisniku, zaključilo se da ploča iznad groba grupacije tri groba, pripada grobu 5, a donja ploča na kojoj se vidi recentno urezan krst, pripada grobu 4. Prelomljena ploča iznad prve grupacije pokrivala je grob 1.

Zapadna grupa od oko dvadeset grobova nalazi se na blagoj padini u hrastovoj šumi (Sl. 2 i 4). I ovdje je, među drvećem, vidljivo grupisanje grobova slično kao kod istočne grupe, s tim što su stećci-ploče, najvjerovatnije, pomjereni sa izvornog mjesta. Istražena su tri groba (6 – 8), od kojih je na terenu prepoznat jedino grob 6 čije dimenzije iznose 1,90 x 0,30 x 0,37 m, a ploče 1,94 x 0,85 x 0,25 metra. Raka ovog groba bila je oblagana vertikalno postavljenim pločama, kao i kod istočne grupe grobova, u kojoj su, na osnovu očuvanih lobanja, bila položena tri pokojnika (Sl. 4; T. III, 1 i 2; T. IV, 6a, 6b, 6c). U preostala dva groba (grob 7 dim. 1,95 x 1,15 m, grob 8 dim. 1,80 x 0,88 m), pokojnici su polagani direktno u rake. Oko raka je postavljan vijenac od kamena (radi nivelacije terena?), a zatim je humka, nakon zatrpavanja zemljom, oblagana tanjim pločama. Preko njih je, kao i u slučaju groba 6, polagana amorfn ploča (T. III, 7 i 8, T. IV, 7 i 8). Na osnovu terenskog zapisnika ostaje nejasno da li su dna grobova bila oblagana kemenim pločama.

Sl. 4 | Snimak zapadne skupine grobova

Sl. 5 | Snimak groba sa zapadne skupine grobova

Skeletni ostaci su bili izuzetno loše očuvani, tako da broj pokojnika nije poznat. U grobovima ove skupine nije bilo priloga. Osteološki materijal otkriven na groblju nije sačuvan. Prema raspoloživoj literaturi o položaju pokojnika na grobljima ovog tipa na Hrvatskom primorju, a na osnovu

ikonografskih prikaza pokojnika na stećcima, zajednica na Pasiglavu se označava kao hrišćanska.

Iz ovog arheološko-topografskog pregleda postavlja se pitanje tipologije i hronologije grobova. Donošenje zaključaka otežano je zbog ograničenog obima arheoloških sprovedenih istraživanja (ispitano je 8 od najmanje 25 grobova), kao i zbog devastiranosti grobova (3 od 8 su bila netaknuta), neukrašenosti nadgrobnih ploča i odsustva grobnih priloga. Zapadna skupina grobova je znatno brojnija (oko 20 grobova), većinom prekrivenih pravougaonim ili amorfnim pločama, a dva s više manjih ploča i čeonom pločom (Sl. 5). Potrebno je takođe uzeti u obzir postojanje grobova bez nadgrobnog obilježja. Sve to ukazuje da je ovaj dio groblja korišćen u dužem vremenskom periodu, vjerovatno i u novom vijeku. Postojanje najmanje dva groba, pokrivena sa više manjih ploča i jednom vertikalno postavljenom pločom na čeonj strani groba, ide u prilog toj pretpostavci. Kod istraženih grobova, obodne strane rake bile su oblagane pločama u šest slučajeva, dok je kod preostala dva slučaja ta konstrukcija izostala.

Što se tiče odabira lokacije za mjesto sahranjivanja, moralo se voditi računa o dostupnosti kamena za izradu stećka. U tom smislu, blizina grebena uz stazu, moglo je biti mjesto odakle su se vadili veći komadi kamena. Njihovu izradu mogli su priuštiti samo imućniji pripadnici zajednice.²⁹

Na osnovu izloženog, ostaje pitanje da li su dvije fizički razdvojene skupine grobova na Pasiglavu nastale iz jednostavne potrebe za proširenjem groblja, ili je riječ o dva zasebna groblja.

Prije donošenja daljnjih sudova o groblju stećaka-ploča uopšte, na potezu Sveti Nikola – Čelo neophodno je sagledati odnos groblja s kamenim tumulom. Tumul kod grebena i litice Čelo, udaljen je za oko 50 metara od zapadnog dijela groblja (oko 400 m n. v.). Radi se o grobnoj humci (prečnika oko 18 m, visine 1,50 m), što potvrđuje navodno nalaz keramičke čaše, danas u Bečkom muzeju.³⁰ Najvjerojatnije je nastala u bronzanom dobu, na što ukazuje sličnost čaše iz Pasiglava s onom iz tumula Milovića gumno na području između

29 Domagoj Perkić, *Stećci i drugi kasnosrednjovjekovni nadgrobni spomenici na području Konavala*, Dubrovački muzeji, Dubrovnik 2024, 42.

30 Andreas Lippert, „Neki nalazi iz Crne Gore u zbirci Prirodno-istorijskog muzeja u Beču (Some find objects from Montenegro in the Viennese Natural History Museum)”, *Nova antička Duklja XIII*, Podgorica 2022, 39–47.

Krtola i Donjeg Grblja.³¹ Srednjovjekovne zajednice često su smještale groblja na izolovanim mjestima, u blizini tumula ili su se ukopavale u sam tumul, iskazujući time, smatra se, poštovanje starijoj tradiciji mjesta sahranjivanja (Sl. 2 i 6).

Sl. 6 | Tumul i pogled na Gornju i Donju Lastvu

Inače, na području Gornje Lastve, kod Rozgovčeva na Dugalji, zabilježeno je nekoliko grobova s nadgrobni pločama nalik pasiglavskim, stećcima-pločama. Osim groblja sa stećcima-pločama na Pasiglavu i Vrmcu, postoje groblja ovog tipa i u zaleđu Budve, u mainskom selu Duletići, kao i Paštrovićima, u selima Rustovo i Mrtvica, u zaleđu Svetog Stefana. Za razliku od Pasiglava, u budvanskom i svetostefanskom zaleđu na tim grobljima su izgrađene crkve: u Duletićima Crkva Svetog Ilije, u Rustovu Crkva Svete Gospođe i u Mrtvici Crkva Svetog Đorđa. Na ovim lokacijama crkve su podignute iznad grobova ili su stećci-ploče uočljivi izvan zidom ograđenog aktivnog groblja. Dakle, u relativnoj hronologiji može se zaključiti da se nakon upotrebe groblja, to mjesto bira za izgradnju kulnog objekta, a položaj grobova u

31 Maја Паровић-Пешикан, „Археолошка истраживања у Боки Которској”, *Старинар XXVIII–XXIX* (1977–78), Београд 1979, 22, сл. 4, 1; Blagoje Govedarica, *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana*, Djela CBI ANUBiH LXVII/7, Sarajevo 1989, 186.

odnosu na crkve pokazuje da je graditeljima crkava bilo važno da na taj način izraze distanciranost od stanovništva koje je na tom mjestu sahranjivano. Pomenuta groblja smještena su na približno istoj nadmorskoj visini od oko 400-550 metara, u blizini saobraćajnih komunikacija koje vode od obale prema zaleđu.

Međutim, u tipološkom određenju groblja jedne ruralne zajednice na istočnom području Boke Kotorske, konkretno Pasiglava (i eventualno Rozgovčeva) nužno je uzeti u obzir uticaj urbane naseobine, Kotora. Na primjeru franjevačkog groblja kod Kotora, grobnice XIV i XV vijeka s pokrovnim, nadgrobni pločama ukrašene su ornamentima koji pripadaju kulturi stećaka, ali tipološki te grobnice nisu stećci. To su urbana groblja smještena uz crkve, sa samosvojnim razvojem koje se zasniva na antičkom nasljeđu. Čini se očitim uticaj urbanih na ruralne sredine u poznom srednjem i ranom novom vijeku, ne samo Kotora na okolno područje, uopšte Pasiglav, već i Budve na Duletiće, Svetog Stefana na Rustovo i Mrtvicu. I pored nedovoljne proučenosti ovih grobalja na Crnogorskom primorju, teritorijalnu povezanost između (grobalja) urbanih i ruralnih naseobina u njihovom zaleđu, indirektno pokazuju toponimi na primjeru Sveti Stefan, tj. Šćepan-*grad* (kako se naziva u narodnim pjesmama) u odnosu na *selo* Rustovo (slovenizirani naziv italijanskog, odnosno latinskog izraza za seoski predio).

Pasiglav, Sveti Nikola – Čelo, sakralizacija prostora, narodna predanja i etimologija toponima. Prema zapisima Stjepčevića i Novotnija, crkve Sveti Nikola i Sveti Ivan, koje se pominju u izvorima XV i XVI vijeka, mogu se posredno povezati s prostorom oko groblja i tumula. Na terenu do sad nisu locirane. Budući da je jedino na stijeni Sveti Nikola očuvan kameni objekat, ne čudi što je na austrougarskoj katastarskoj karti iz 1938. godine označen kao Crkva Svetog Nikole, što gotovo svi savremeni autori prihvataju.³² Jedini kritički osvrt na ovu identifikaciju, dala je arhitektica Zorica Čubrović.³³ Ona smatra da ostaci objekta na stijeni ne posjeduju karakteristike crkve u pogledu orijentacije, osnove objekta i tehnike gradnje.

32 <https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=1810430.1241916302%2C6135950.737688964%2C1830361.07931699%2C6145046.7440549005> Posjećen 13. 09. 2025. godine.

33 Prema usmenom saopštenju Zorice Čubrović, njen tekst pod naslovom „Crkva sv. Nikole, Pasiglav“ biće objavljen u publikaciji *Crkve Tivatske općine*, izdavačke kuće Gospa od Škrpjela iz Perasta (u pripremi).

Analizom arhitekture objekta i njegove pozicije u prostoru, autorka ovog rada takođe ukazuje na njegov drugačiji karakter. Objekat trapezoidne osnove (cca 2,90–3,40 x 4,90–5,70 m, visina 1,00-1,10m, debljina zidova oko 0,80 metra), orijentisan sjeverozapad–jugoistok s ulazom na uglu jugoistočnog zida, građen je bez maltera (usuvo) od grubo obrađenog kamena. Iako su zidovi objekta tokom vremena bili preslagani, čini se da je kruna zida bila ravna što ukazuje na dovršenu gradnju, a izostanak tragova urušavanja krova unutar objekta potvrđuje ovu pretpostavku. Amorfna nadgrobna ploča iskorišćena je za popunu popločanog poda. Namjena objekta bila je da kontroliše, nadgleda put Lastva–Bogdašići. Ukratko, radi se o osmatračnici ili stražarnici, kako je zabilježio i Novotni. To znači da objekat na Svetom Nikoli pripada vojnoj, odnosno profanoj arhitekturi, a ne sakralnoj.³⁴ Okvirno se može datovati u novi vijek (Sl. 3 i 7).

Moguće je da ostaci crkava dosad nisu pronađeni zato što područje nije dovoljno istraženo. Analizom etnološke građe nudi se

Sl. 7 | Stražarnica i pogled na Gornju Lastvu i Oštro brdo

34 Vjekoslav Novotni, op. cit. 9.

drugačiji ugao viđenja postojanja sakralnog objekta, odnosno poimanja sakralnog. Naime, usmena kazivanja o crkvama Sveti Nikola i Sveti Ivan, koja je Novotni zabilježio tokom obilaska Lastve, predstavljaju nit koja ih povezuje s arheološkim strukturama oko stijene Sveti Nikola. On zapisuje:

*Još živi priča da su tu bile i dvije kapele pod imenom Sv. Nikola i Sv. Ivan, da je veliko blago tuda zakopano, što ga čuva đavo dotle dok ne stane na mjesto ukopana blaga crna ovca bez ikakve biljege, pa da po tom blago samo ispod zemlje skoči na polje.*³⁵

Takođe bilježi da lokalno stanovništvo obližnji tumul naziva *crkvom*.³⁶ Imajući u vidu da na vrhu Svetog Ilije nema vidljivih ostataka crkve koja se pominje u izvorima, već samo gradine, nameće se zaključak da pominjanje crkava ne mora nužno značiti njihovo fizičko postojanje, već mjesto koje se smatra svetim i gdje je postojala tradicija održavanja kulta. To znači da je pogrebne obrede i vjerske svetkovine pasiglavska zajednica mogla praktikovati na prostoru od stijene Sveti Nikola i groblja do tumula nazivanog *crkvom*. I popločano gumno blizu tumula moglo je pripadati sakralnom prostoru, budući da su djevojke na ivanjanski praznik mogle plesti i pjevati pjesme na gumnu, kao u susjednoj Lastvi.³⁷ Drugim riječima gumno je moglo biti posvećeno Svetom Ivanu, kao što je stijena bila posvećena Svetom Nikoli, čime bi bila identifikovana sakralna mjesta Svetog Ivana i Svetog Nikole na Pasiglavu. U tome se može prepoznati staroslovensko nasljeđe, koje je čuvala ova hrišćanska zajednica.

Usmena kazivanja o ranijim stanovnicima sela potkrepljuju gore navedenu pretpostavku. Novotni bilježi priče o gorostasnim ljudima čije su žene, *predući kudlju nosile na glavi ploče pokrova*.³⁸ One su ovaploćenje bića slovenske mitologije, suđenice koja predući niti određuje dužinu ljudskog života. Ujedno su otelotvorenje slovenske gospodarice (Majke Zemlje), čuvarice prolaza između dva svijeta, vrata

³⁵ Ibid.

³⁶ Katolički vjernici iz Šušnja su u spasovdanskoj procesiji iznosili kamenje na tumul, Velju mogilu, vjerujući da će na tom mjestu nići crkva. Takva vjerovanja su raširena duž Crnogorskog primorja, ali su ona poznata i u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. <https://barinfo.me/nastavljena-tradicija-izlaska-vjernika-na-velju-mogilu-za-spasovdan/>

³⁷ Studija *Kulturna baština Vrmca*, 159.

³⁸ Vjekoslav Novotni, op. cit., 9.

pokojnih (nadgrobnih ploča).³⁹ Ljudi koji su nekada živjeli na Vrmcu i sahranjivali se na *divovskom* groblju povezuju se s mitskim pasoglavcima i *gorostasima* iz (Kostajničkih) šuma. Samo selo je dobilo ime po psoglavom divu, mitskom pretku i rodonačelniku. Slična predanja nalaze se i u drugim udaljenim područjima (Bosne i Hercegovine i Hrvatske), što ukazuje na njihovu starinu.⁴⁰ Iako su predstave o jednookim psoglavim divovima u Crnoj Gori zabilježene u usmenim narativima tek u XX vijeku, toponim na Vrmcu može se povezati s tim predstavama. Najstariji pomen toponima Pasiglav (Пасиглавъ) zabilježen je u novovjekovnom prepisu falsifikovane povelje srpskog kralja Vladislava iz kasnog srednjeg vijeka, dok se u drugim istorijskim izvorima toponim transliterira na latinski ili italijanski jezik, službene jezike tadašnje administracije (vidi istorijski kontekst).

Podsjećamo da su Lastvu naselili stanovnici raseljenih sela Pasiglava i Rozgovčeva.⁴¹ Razlozi raseljavanja iz sela Pasiglava objašnjavaju se u legendi koju je zabilježio Stjepčević:

U neki rat s Turcima pođoše svi muškarci iz sela, 700 na broju (?). Sluteći, da se nijedan neće živ povratiti, zamoli susjed susjeda, da poubija njegovu obitelj.

Etnolog Palavestra ističe da kazivanje o izumiranju sela podsjeća na legendu iz Ljetopisa popa Dukljanina (XII–XIV vijek) o pogromu dukljanskog kralja Legeca i njegovih potomaka na Prevlaci.⁴² Oba narativa odražavaju sličan način na koji zajednica opravdava nestanak neke zajednice. Rozgovčani su naselili Lastvu čiji su članovi vremenom postali njeni ugledni glavari, dok su potomci Pasiglavaca na rubu Lastve formirali zaselak Nikolići. Pasiglavsko bratstvo koje se sahranjivalo na groblju oko stijene Sveti Nikola i prozvalo po ovom hrišćanskom svecu, u određenim društveno-političkim okolnostima najvjerovatnije je prenijelo u novi zavičaj svoje nasljeđe, ime Nikolići. Taj odnos i povezanost pasiglavskih i lastovskih Nikolića potvrđuje, između ostalog, staza koja ih je direktno povezivala. Povod napuštanja sela u dosadašnjim raspravama objašnjava se upadom Osmanlija na

39 Radoslav Katičić, *Gazdarica na vratima. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*, Zagreb, Mošćenička Draga 2011, 15–50, 145–165.

40 Vlajko Palavestra, *Narodna predanja o starom stanovništvu*, Sarajevo 1965.

41 Ivo Stjepčević, *Arhivska istraživanja*, 333.

42 Vlajko Palavestra, op. cit., 45.

Vrmac tokom XVII vijeka,⁴³ međutim raseljavanje Pasiglava odvijalo se vjerovatno u dužem vremenskom periodu, a privredni razlozi, prema Kojiću, bili su ključni.⁴⁴

Selo Pasiglav – istorijski kontekst. Vrijeme nastanka i trajanja groblja na Pasiglavu okvirno se podudara s periodom u kojem se selo pominje u istorijskim dokumentima, od XIV do XVII vijeka. Tokom tog razdoblja, društveno-političke okolnosti su se mijenjale. Za vrijeme srpskog carstva i nakon njegovog raspada, Pasiglav je bio dio manastirskog vlastelinstva Svetog Mihaila na Prevlaci, sve do propasti manastira, kraja četvrte decenije XV vijeka. Tada su se nekadašnja sela prevlačkog metoha, sada poznata kao Zbor Svetog Mihaila (među kojima se umjesto Pasiglava pominju Bogdašići), priključila zetskom vladaru Stefanu Crnojeviću priznavajući vlast Mletačke Republike. Za razliku od Miholjskog zbora, Grbljani se nisu potčinili mletačkoj vlasti, zbog čega su bili surovo kažnjeni. Dok raniji pokušaji Kotorana da cijelu južnu bokokotorsku regiju stave pod svoju jurisdikciju nisu uspjeli, što takođe nije pošlo za rukom ni Mlečanima. Ovog puta, područje nekadašnjeg metoha potpalo je pod upravu kotorske komune odnosno Mletačke Republike, sredinom XV vijeka, dok se Grbalj priklonio Osmanlijama 1497. godine. Pod upravom Osmanlija već su bili zapadna bokokotorska regija i gradovi Herceg Novi i Risan (od 1482. godine), kao i ondašnja Crna Gora.

Crkva Svetog Mihaila na Prevlaci u Tivatskom zalivu, određena je za sjedište Zetske eparhije Srpske pravoslavne crkve početkom XIII vijeka, ali su teritorijalne granice njenog vlastelinstva poznate tek od XIV vijeka. Tada je vlastelinstvo, pored Pasiglava i/ili Bogadašića na Vrmcu, obuhvatalo i područja Brda, Krtole i poluostrvo Lušticu. Prema kotorskom Statutu (nedatiranoj glavi 403), komunalne vlasti nazivale su ovo područje metohom Svetog Mihaila⁴⁵ i ubrajale ga u gradski distrikt.⁴⁶ Međutim, savremeni autori različito tumače izvore i druš-

43 Илија Синдик, *op. cit.*, 19–20.

44 Бранислав Кojiћ, „Горња села на полуострву Врмцу“, 191–192.

45 Miloš Milošević, Sima Ćirković (prir.), *Statut grada Kotora*, knj. II, Kotor: Državni arhiv Crne Gore 2009, глава CCCIII.

46 Илија Синдик, *op. cit.*, 18–26; Distrikt Kotora, koji je obuhvatao uzak pojas oko Kotorskog zaliva, Dobrotu i kotorsku stranu poluostrva Vrmca, početkom XIV vijeka proširen je darovnicama srpskih kraljeva. Tako su mu pripojene župa Grbalj, Ledinac na lovcenskom masivu, kao i Bijela s Kruševicama, koje nisu bile teritorijalno povezane s distrikтом.

tveno-politički kontekst perioda kad je postojala Zetska episkopija na Prevlaci (od početka XIII do sredine XV vijeka), zastupajući stavove da je pravoslavni manastir i njegovo vlastelinstvo bilo ili izvan ili sa posebnim statusom unutar kotorskog distrikta.

Kako se u ovom radu fokus stavlja na selo Pasiglav, treba istaknuti još jednu uredbu Statuta, glavu 111 (datiranu prije 1355. godine),⁴⁷ iz koje proizilazi da selo nije bilo pod jurisdikcijom komune. Među zajednicama unutar distrikta koje su kotorske vlasti obavezivale da štite posjede duž putnih pravaca na poluostrvu Vrmcu, stanovnici Pasiglava nisu pomenuti, niti je selo bilo dio zaštićene teritorije. Pasiglav se, umjesto toga, pominje isključivo kao krajnja tačka koju su stanovnici Jaklja i Lastve branili od obale, što znači da selo nije spadalo pod pravnu upravu komune.

Kotorski notarski spisi iz prve polovine XIV vijeka donose dodatne podatke o Pasiglavu. Razmatrajući svojinsko-pravni režim nepokretnosti prevlačkog manastira, Nevenka Bogojević Gluščević zaključuje da su, prema istorijskoj građi o ekonomskom statusu žitelja sela na brdovitom području metohije, pored ostalih i stanovnici Pasiglava⁴⁸ smatrani zavisnim seljacima (*homo episcopi sancti Michaelis*)

U notarskim spisima XIV vijeka sačuvano je osam dokumenata u kojima se pominje Pasiglav: Antun Mayer (prir.), *Kotorski spomenici: prva knjiga kotorskih notara od god. 1326–1335*, JAZU, Zagreb 1951, 269. od 14. IV 1327. (...a latere Pasiglaue...); 478. od 23. XI 1327. (... de Pasciglaua;... Casestre, plantata in terra sancti Michaelis de foris...); 920. od 8. II 1332. (... de Pasiglaua...); 1260. od 9. V 1335. (... de Pasaglaua...); Antun Mayer (prir.), *Kotorski spomenici: druga knjiga kotorskih notara: god. 1329, 1332–1337*, JAZU, CANU; Zagreb 1981, 305. od 5. III 1333. (...a latere Pasciglaue...); 595. od 2. X 1334. (... Ego Bratoslauus Chictunouic de Passiglaua, homo episcopi sancti Michaelis...); 944. od 25. VIII 1335. (... de / Pasciglaua/ Pascacena,... quod in terris /Pasciglaua/ Pascacena...); 1587. od 23. II 1336. (... de Pasciglaua...).

47 Statut grada Kotora, glava CXI.

48 Nevenka Bogojević Gluščević, „Правни режим на непокретностима манастира Св. Михаила на Превлаци у XIV вијеку”, *Бока: зборник радова из науке, културе и уметности* 25, Херцег Нови 2005, 155–156; *Kotorski spomenici I*, dokument od 23. novembra 1327. godine (428) pokazuje da je stanovnik Pasiglava držalac vinograda u Kasestri (Kavču) bio prevlački episkop, a zemlja je data seljaku pod uslovom plaćanja desetine, agraktika. Prenošenje prava na obradu zemljišta označavalo je i preuzimanje obaveze plaćanja agraktika episkopu ili mitropolitu; *Kotorski spomenici II*, u dokumentu od 2. oktobra 1334. godine (595), Bratoslav Cvitunović iz Pasiglava se označava kao homo episcopi sancti Michaelis, koji trajno ustupa i prodaje Miku Ivanoviću zemlju u Mutinim brdima. Takođe, u ugovoru od 8. februara 1332. godine (920) navodi se da Velislava, udovica Boleslava Bogdašina iz Pasiglava, zajedno sa sinom Nenadom, može dobiti zajam zalaganjem zemlje u Kavču, te da će novac dobiti prodajom zemlje uz episkopov pristanak.

koji su episkopu plaćali zemljarinu (agraktik).⁴⁹ Ona smatra da se prevlački metoh nalazio u okviru kotorskog distrikta, koji su Kotorani smatrali zasebnim područjem s osobenim statusom u odnosu na druge distriktualne nepokretnosti.⁵⁰ U XV vijeku, položaj zavisnog seljaka na prevlačkom metohu se mijenja⁵¹ i približava položaju zavisnih seljaka nad crkvenim nepokretnostima u kotorskom distriktu.⁵²

Dokumenti u kojima se Pasiglav pominje kao dio prevlačkog vlastelinstva su falsifikovane povelje srpskih vladara, kojima su Kotorani Mlečanima željeli da pokažu da se metoh nalazi u okviru granica distrikta. Radi se o poveljama kraljeva Radoslava (1227–1234) i Vladislava (1234–1243) kojima se potvrđuje darovnica kralja Đorđa,⁵³ i poveljama careva Dušana (1346–1355)⁵⁴ i Uroša (1355–1371).⁵⁵ Kao odgovor na kotorske teritorijalne pretenzije, prema mišljenju Vujoševića, na Prevlaci je nastala povelja srpskog kralja Stefana Nemanjića (1217–1223?). U njoj se, pored ostalog, govori o osnivanju Manastira Svetog Mihaila

49 *Kotorski spomenici* II, ugovorom od 8. februara 1332. godine (920) potvrđuje se da prenos vlasništva zemlje odobrava episkop zbog utvrđivanja obaveze plaćanja agraktika. U dokumentu se navodi da Velislava, udovica Boleslava Bogdašina iz Pasiglava, zajedno sa sinom Nenadom, može dobiti zajam zalaganjem zemlje u Kavču, te da će novac dobiti prodajom zemlju uz episkopov pristanak.

50 Невенка Богојевић-Глушчевић, *op. cit.*, 147–148.

51 *Ibid.*, 161.

52 *Kotorski spomenici* I; Zanimljiv je jezik kotorske administracije u ugovoru od 23. XI 1327 (478) u kojem se zemlja u Pasiglavu locira na području koje pripada Crkvi Svetog Mihaila „izvan grada“ (... *plantata in terra sancti Michaelis de foris*...). Time Kotorani ističu, ili su željeli prikazati, da se pomenuta crkva nalazila u gradskom distriktu, za razliku od crkve istog posvećenja u samom gradu. Katorska administracija koristi formulaciju *in foris* da predmetni subjekt označi da se ne nalazi u gradu ili da mu ne pripada, što nužno ne znači da se nalazi u distriktu. Da se Kotorani nisu odricali prava na Metoh ili su se ponašali kao da je dio njihovog distrikta, pokazuje često citirana dubrovačka isprava iz 1305. godine u kojem odgovoraju Kotoranima da im ne pripada Sveti Mihailo, već je to *manastir Slavena*; Милош Антоновић, „Повеља краља Радослава и манастир Св. Михаила на Превлаци“, *Краљ Владислав и Србија XIII века*, Тибор Живковић (ур.), Београд 2003а, 112.

53 Милош Антоновић, *op. cit.* 110–111. U jednom prepisu se misli na Bodinovog sina, dukljanskog kralja Đorđa (kralj od 1113. do 1118. i od 1125. do 1131. godine, a u drugom na sina Vukana, Đorđa 1208–1243).

54 Милош Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Историјски институт књ. 39, Београд 2003, 207. Pasiglav se rominje u povelji koja je nastala u Prištini 1355. godine.

55 Жарко Вујошевић, „Тобожња которска повеља краља Стефана Немањића – прилог традицији преписа сачуваних у Цетињским зборницима“, *Историјски часопис* 73, Београд 2024, 12, напомена 57; U povelji se uopšteno pominje Metoh, ne navode se sela.

na Prevlaci, postavljanju starješine i darivanju manastiru u posjed pet okolnih sela među kojima se ne ubraja selo Pasiglav, već Bogdašići.⁵⁶

Krivotvorene povelje nastale su u razdoblju od kraja XIV do sredine XV vijeka, prvo *kotorske*, a zatim *prevlačka*. Srednjovjekovni originali povelja nisu sačuvani, već su poznati kroz novovjekovne prepise. Pasiglav se spominje u prve tri povelje, dok se u ostalima spominje područje kojem je to selo pripadalo. Iako postoje razlike u preciznosti opisa metoha, riječ je o istoj teritoriji oko manastira na Prevlaci u Tivatskom zalivu. U povelji kralja Radoslava, ta je teritorija opisana kao polje iza Brda, Luštica i Pasiglav. U poveljama kralja Vladislava i cara Dušana (povelja iz Prištine) dodaju se Krtole, dok se u povelji kralja Stefana Nemanjića, kao što je već rečeno, umjesto Pasiglava pominju Bogdašići, a dodaju se i Lješevići.

Budući da su sela u *Knjizi privilegija, Pet sela zbora Sv. Mihaila* na Prevlaci iz 1452. godine ista kao u poveljama, historičar Vujošević zaključuje da su autori povelja nastojali da, oslanjajući se na autoritet srpskih kraljeva, ostvare svoja teritorijalna prava ili potvrde granice posjeda u novonastalim društveno-političkim okolnostima nakon raspada Srpskog carstva.⁵⁷ To znači da su falsifikatori *prevlačke* i *kotorskih* povelja projektovali teritorijalne granice iz prve polovine XV vijeka u vrijeme srpskih vladara, odnosno u XIII ili XIV vijek. Ipak, treba naglasiti da se među selima Miholjskog zbora pominju samo Bogdašići, ne i Pasiglav.

Kotorani su prvi put nakratko zavladaali Prevlakom 1396. godine, kada su je preuzeli od bosanskog vojvode Sandalja Hranića. Nakon što su 1420. godine priznali vrhovnu vlast Mletačke Republike, Kotorani su ubrzo od novih gospodara tražili potvrdu (1421. i 1443. godine) da manastirsko vlastelinstvo ostane u okviru njihovog distrikta. Treba istaći da se jedino u tim dokumentima istovremeno pominju oba sela na Vrmcu, Pasiglav i Bogdašići, što odražava stvarno stanje u prvoj polovini XV vijeka. To potvrđuje pretpostavku da su krivotvoritelji pomenutih povelja navodili ona sela koja su željeli ili koja su kontrolisali: Kotorani Pasiglav, a zetski episkop Bogdašiće. U Bogdašićima, odnosno nekadašnjem selu Gradac, podignuta je pravoslavna crkva 1269. godine, odakle je episkopija širila vjerski uticaj na područje koje

⁵⁶ Жарко Вујошевић, op. cit. 12.

⁵⁷ Ibid.

se direktno oslanjalo na kotorsku komunu. Sredinom XV veka zetska mitropolija Svetog Mihaila na Prevlaci je napuštena, sela nekadašnjeg Metoha priznala su mletačku vlast, koje su ubrzo naredile predaju pravoslavnih crkava i njihovih posjeda kotorskoj biskupiji.

Zaključak

Pasiglav je selo koje je nekada postojalo u gornjoj zoni poluostrva Vrmac u Boki Kotorskoj, poznato iz istorijskih izvora od XIV do XVII vijeka. O njegovom postojanju svjedoči groblje na brdu koje Pasiglav odvađa od Lastve (današnje Gornje Lastve). Pored groblja, koje je formirano oko stijene Sveti Nikola, nalazi se stražarnica, gumno i kameni tumul.

Iako ograničenog obima, arheološka istraživanja kasnosrednjovjekovnog groblja sprovedena 1976. godine kao i nedavna terenska prospekcija, donijeli su pomake u sagledavanju cjelokupnog lokaliteta. Istraživanjima je utvrđena tipološka pripadnost grobova kulturi stećaka-ploča, koji se okvirno datuju u kasni srednji vijek. Obrazac smještaja groblja sa stećcima u izolovanim planinskim predjelima, kraj staza i u blizini praiistorijskih lokaliteta potvrđuje se, ne samo na Pasiglavu, već i na lokalitetima ovog tipa u zaleđu Herceg Novog i Budve.

Groblje stećaka s neukrašenim pločama (pravougaonim ili amorfnim) na Pasiglavu uglavnom je devastirano, ploče su izmještene s grobnog mjesta ili polomljene. Smješteno je na dvije lokacije, istočno i zapadno od stijene. Činjenica da na istočnoj skupini nije bilo mjesta za proširenje, najvjerovatnije je uslovlila prenos sahranjivanja na prostraniji teren na padini prema tumulu. Nedovoljna istraženost groblja i pojava grobova s drugačijim nadgrobim obilježjima ukazuju da se na ovom mjestu sahranjivalo tokom dužeg vremenskog perioda, što se okvirno poklapa s pomenom sela u istorijskim izvorima. Pri tome, treba računati na određeni broj grobova bez obilježja, koji, kako pokazuju istraživanja drugih lokaliteta ovog tipa, znatno premašuju one s grobovima s obilježjima. Pravila u orijentaciji grobova nema. Pokojnici su polagani u rake koje su u šest slučajeva obodno oblagane vertikalno postavljenim pločama. Na osnovu očuvanih skeletnih ostataka, u grobovima su bili položeni dva ili više pokojnika s prekrštenim rukama na grudima ili trbuhu, što je položaj karakterističan za hrišćanske

zajednice. Debljina ploča, manja od uobičajene debljine stećaka-ploča, može se objasniti regionalnom osobenošću rubnog područja kulture stećaka.

U ovom radu je pokazano kako narodna predanja i toponimija vezana za Pasiglav omeđuju sakralni prostor Sveti Nikola – Čelo. Takođe, ukazuje se kako potomci Pasiglavaca, u fizički izmještenom životnom prostoru – Nikolićima, zaseoku Gornje Lastve, kroz hrišćansko nasljeđe čuvaju utkano staroslovensko, iako su njegovo značenje zaboravili.

Selo Pasiglav pominje se u istorijskim izvorima kao jedno od sela metoha Zetske episkopije Svetog Mihaila na Prevlaci. To su uglavnom falsifikovane povelje, kojima su Kotorani novim gospodarima Mlečanima, u XIV–XV vijeku dokazivali pravo nad svojim posjedima. Važnost Pasiglava ogleda se u geostrateškom položaju poluostrva, na kojem je selo bilo važno saobraćajno čvorište. Izolovano i dobro branjeno, selu je očito omogućavalo društveni i ekonomski procvat, što se ogleda u izradi kamenih obilježja – stećaka. Zbog visoke cijene izrade nadgrobnog spomenika, stanovništvo koje se sahranjivalo povezuje se s imućnijim slojem zajednice ili lokalnim plemstvom. Međutim, kako groblje na Pasiglavu nije sistematski istraženo, a odnos neobilježenih grobova u odnosu na obilježene znatno ih premašuje, može se zaključiti da je postojalo socijalno raslojavanje unutar ove ruralne zajednice. Ukoliko bismo groblje na Pasiglavu, koje se okvirno datuje od XIV do XV–XVI vijeka, povezali s istorijskim događajima u tom periodu, vidimo da se sahranjivanje pod stećcima nesmetano nastavilo bez obzira na smjene vlasti i burne događaje, kao što to pokazuju istraživanja na istočnoj jadranskoj obali uopšte. Osiromašenje zajednice ili društveno-kulturne promjene uslovile su možda izostanak ili promjenu nadgrobničkih obilježja. Privredno-ekonomski pad sela nije uslijedio naglo, već postepeno. Ipak, propadanje sela moglo bi se povezati s periodom kada se ustalila granica između Mlečana i Osmanlija, kojima su se Grbljani priklonili 1497. godine. Time su Mlečani mogli kontrolisati kopneni put koji je vodio do otvorenog mora, zaliva Trašte i do vrha poluostrva Luštice i ulaza u Bokokotorski zaliv. Vrmac je i dalje ostao važna barijera u odbrani mletačkog Kotora, ali će poluostrvo, odnosno selo Pasiglav, izgubiti važnost. Ono što je nekada bio jedan od ključnih činilaca nastanka i razvoja sela, sad je postao prepreka.

Ovaj rad ukazuje na ponovnu potrebu sistematizacije i preispitivanja dosadašnje arheološke, historijske i etnološke građe, kao i na potrebu pokretanja novih istraživanja. S obzirom na brojna pokrenuta pitanja, rad predstavlja prilog topografiji stećaka na Crnogorskom primorju.

Zahvalnice: Izuzetnu zahvalnost upućujem arhitektici Zorici Čubrović, čija su podrška i stručni savjeti imali neprocjenjiv značaj za moj rad. Takođe, zahvaljujem direktorici Muzeja i galerije Tivat Danijeli Đukić, na odobrenju za pristup i objavljivanje arheološke dokumentacije sa istraživanja iz 1976. godine. Posebno sam zahvalna Igoru Mamuli, koji mi je bio vodič na lokalitetu, Mariji i Nikoli Novaković na dragocjenoj pomoći tokom terenskog snimanja, kao i Emiliji Vrzić za rad na obradi grafičkih priloga.

PRILOG:

Zapisnik (opisi grobnih cjelina) iz 1976. godine (Arhiv JU Muzej i galerija Tivat)

Rukovodioci arheoloških istraživanja: Čedo Marković i Jovica Martinović

Opština: Tivat; mjesto: Gornja Lastva

Lokalitet: Pasiglav

Datum: 6. jul 1976. godine

Istočno groblje

Grob br. 1 – Grobna jama je čeonom stranom naslonjena na prirodnu stijenu, uz koju su bila postavljena dva kamena, dok su preostale strane obložene kamenim pločama. U grobu su otkriveni skeletni ostaci najmanje tri odrasle osobe. Lobanje pokojnika locirane su u zapadnom dijelu grobne jame. Analizom očuvanih skeletnih ostataka utvrđeno je da su pokojnici bili položeni na leđa, s rukama opruženim uz tijelo. Pretpostavlja se da je grob bio prekriven većom kamenom pločom, koja je zatečena uz grob.

Orijentacija: zapad–istok.

Dimenzije: 2, 20 m x 0, 80 m x 0, 25 m.

Grob br. 2 je postavljen paralelno u odnosu na grob 1, od kojeg je udaljen oko 0, 4 m. Grob je devastiran, sačuvana je samo gornja polovina i vertikalno postavljene kamene ploče. U grobu su otkriveni skeletni ostaci dvije osobe koje su bile položene na leđa, s glavama na zapadnoj strani groba i rukama prekrštenim na grudima ili stomaku. Uz lobanju, bliže zapadnom zidu grobne jame, s njene lijeve strane, pronađeno je nekoliko sitnih fragmenata keramike mrkocrvene boje, grube fature, sa primjesama pijeska.

Orijentacija: zapad–istok

Očuvane dimenzije: 1, 32x 0, 68 x 0, 33m.

T. 1

Grob 1

Grob 2

Grob 3 je prislonjen uz grob 4, pri čemu sjeveroistočna strana groba 4 ujedno čini bočnu stranu groba 3. Grob je devastiran, sačuvan je samo njegov gornji dio. Na osnovu pronađenih fragmenata lobanja, u grobu su bile sahranjene dvije odrasle osobe.

Orijentacija: jugoistok–sjeverozapad.

Dimenzije: 2, 00 x 0, 46 x 0, 35 m.

Grob br. 4 je devastiran, pojedine bočne ploče nedostaju. Skeletni ostaci su bili oštećeni, zbog čega nije bilo moguće utvrditi broj niti položaj pokojnika. U srednjem dijelu groba pronađen je gvozdeni klin. Uz grob, sa čeone strane, zatečena je fragmentovana nadgrobna ploča, koja je vjerovatno pokrivala grobnu jamu groba 4. Na jednoj

strani ploče urezan je krst, koji je, sudeći prema tragovima svježije obrade, nedavno urezan.

Orijentacija: jugoistok–sjeverozapad.

Dimenzije: 2,00 x 0,50 x 0,30 m.

Grob br. 5 je postavljen paralelno u odnosu na grob 4, od kojeg je sa njegove sjeveroistočne strane udaljen za oko 0,5m. Grob je devastiran, nedostaje donja vertikalno postavljena ploča rake. Na osnovu ostataka lobanja utvrđeno je da su u grob bila položena tri pokojnika: jedna je evidentirana na jugoistočnoj strani, druga u središnjem dijelu, a treća u sjeverozapadnom dijelu groba. Pored jugoistočne strane groba nalazila se veća kamena ploča, koja je, najvjerovatnije, služila kao nadgrobna ploča ovog groba.

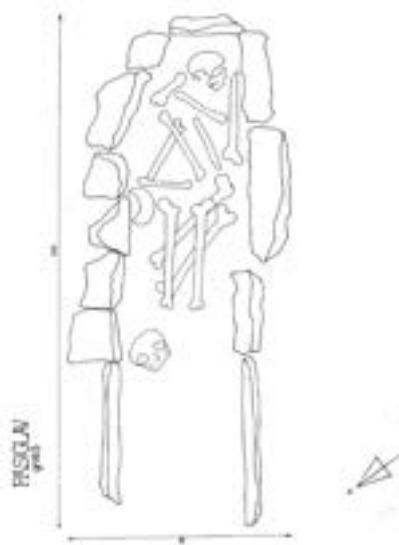
Orijentacija: jugoistok–sjeverozapad.

Dimenzije: 2,00 x 0,95 x od 0,30 m.

T. II

Grob 3 i 4

Grob 5

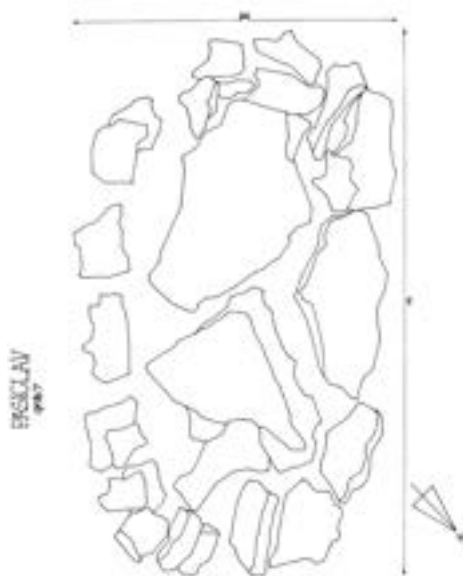
T. III

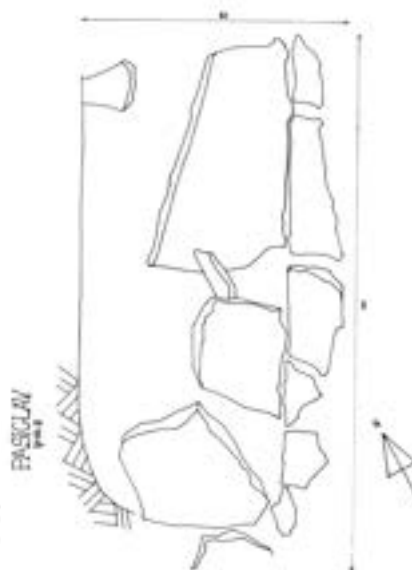
Grob 6

Grob 6a

Grob 7

Grob 8

Grob br. 6 Grob je pokrivala masivna kamena ploča (dimenzije 1,94 x 0,84 m, a debljine 0,25 m). Zidovi grobne jame, slično kao kod opisanih grobova, bili su obloženi kamenim pločama nasatice pobodene. Vijenac rake činile su manje kamene ploče postavljene na zidove rake, koje su obilježavale jamu i sprečavale prodor zemlje u grobnu jamu. Grobna jama je bila prekrivena manjim komadima tanjih kamenih ploča. U grobu je, prema ostacima lobanja, bilo sahranjeno najmanje tri odrasle osobe, čiji prvobitni položaj nije mogao biti utvrđen. U grobu nije bilo nalaza.

Orijentacija: sjever–jug.

Dimenzije groba: 1,90 x 0,30 x 0,37 m.

Grob br. 7 U ovom grobu su pokojnici polagani u grobnu raku, koja je nakon zatrpavanja obilježena manjim kamenim pločama duž ruba, dok je preko humke postavljeno nekoliko većih kamenih ploča. Skeletni ostaci su slabo očuvani i nije bilo moguće utvrditi njihov broj niti položaj. U grobu nije bilo priloga.

Dimenzije groba zajedno s kamenim pokrivačem: 1,95 x 1,15.

Grob br. 8. Konstrukcija ovog groba odgovara grobu 7. Ispod masivne, pravougaone kamene ploče dimenzija 1,80 x 0,88 m nalazio se pokrivač od manjih kamenih ploča, bez zidane grobne jame. Na osnovu nekoliko fragmentovanih kostiju, položaj i broj pokojnika nije mogao biti precizno određen. U grobu nije bilo priloga.

T. IV

Grobovi 3 do 5, u pozadini grobovi 1 i 2

Grob 6c

Grob 6a

Grob 6b

Grob 8

Grob 7

Literatura:

Антоновић, Милош, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Историјски институт књ. 39, Београд 2003.

Антоновић, Милош, „Повеља краља Радослава и манастир Св. Михаила на Превлаци“, *Краљ Владислав и Србија XIII века*, Тибор Живковић (ур), Београд 2003а, 107–114.

Богојевић-Глушчевић, Невенка, „Правни режим на непокретностима манастира Св. Михаила на Превлаци у XIV вијеку“, *Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности* 25, Херцег Нови 2005, 147–163.

Божих, Иван, *Немирно поморје XV века*, Београд 1979.

Čubrović, Zorica, „Stambena arhitektura na srednjovjekovnim imanjima kotorske vlastele u Tivatskom zalivu“, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* I, Kotor 2002, 199–223.

Govedarica, Blagoje, *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana*, Djela CBI ANUBiH LXVII/7, Sarajevo 1989, 186.

Katičić, Radoslav, *Gazdarica na vratima, Tragovima svetih pjesama*

naše pretkršćanske starine, Zagreb, Mošćenička Draga 2011.

Којић, Бранислав, „Горња села на полуострву Врмцу: Опште карактеристике сеоске архитектуре и развој насеља“, *Споменик САН СIII*, Нова серија 5, Зборник извештаја о истраживањима Боке Которске I, Београд 1953, 179–193.

Којић, Бранислав, „Изумирање села у Которском заливу и на полуострву Врмац“, *Споменик САН CV*, Нова серија 7, Зборник извештаја о истраживањима Боке Которске II, Београд 1956, 165–169.

Комар, Горан Ж, „Стећци на подручју Херцег Новог“, *Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности* 32, Херцег Нови 2012, 247–254.

Lippert, Andreas, „Neki nalazi iz Crne Gore u zbirci Prirodno istorijskog muzeja u Beču (Some find objects from Montenegro in the Viennese Natural History Museum)“, *Nova antička Duklja* XIII, Podgorica 2022, 39–47.

Novotni, Vjekoslav, „Lastva (drugi dio)“, *Planinar: Vjesnik Hrvatskog planinarskog društva* br. 1, Zagreb 1908, 9–14.

Mayer, Antun (prir.), *Kotorski*

spomenici: prva knjiga kotorskih notara od god. 1326–1335, JAZU, Zagreb 1951.

Mayer, Antun (prir.), *Kotorski spomenici: druga knjiga kotorskih notara: god. 1329, 1332–1337, JAZU, CANU; Zagreb 1981.*

Milošević, Miloš; Ćirković, Sima (prir.) *Statut grada Kotora*, knj. I, II, III, Kotor: Državni arhiv Crne Gore 2009.

Паровић-Пешикан, Маја; Мартиновић, Јован; Трбуховић, Војислав; Савић-Трбуховић, Лепосава, „Преглед археолошких споменика на подручју јужне обале Боке Которске”, *Старине Црне Горе* бр. 6, Цетиње 1978, 141–175.

Паровић-Пешикан, Маја, „Археолошка истраживања у Боки Которској”, *Старинар XXVIII–XXIX (1977–1978)*, Београд 1979, 19–67.

Palavestra, Vlajko, *Historijska narodna predanja o starom stanovništvu u našim dinarskim krajevima*, Sarajevo 1965.

Perkić, Domagoj, „Stećci na području Dubrovačkoga primorja – nove spoznaje”, *Hercegovina* – 6, Мостар 2020, 19–61.

Perkić, Domagoj, *Stećci i drugi kasnosrednjovjekovni nadgrobni spomenici na području Konavala*, Dubrovački muzeji, Dubrovnik 2024.

Синдик Илија, *Комунално уређење Котора, Од друге половине XII до почетка XV столећа*, САН Посебна издања књ. CLXV, Историјски институт књ. 1, Београд, 1950.

Stjepčević Ivo, *Lastva: Historijski pregled*, (prvo izdanje Kotor 1934), revidirano izdanje, *Arhivska istraživanja Boke kotorske* (Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru – Prevlaka – Kotor i Grbalj – Kotsorsko propelo – Vođa po Kotoru, Gospa od Škrpjela, Perast 2003 (reprint), 321–347.

Stjepčević, Ivo, *Kotor i Grbalj*, Kotor 1954.

Tomasović, Marinko, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Makarskom primorju*, Gradski muzej Makarska, Makarska 2007.

Tomasović, Marinko; Perkić, Domagoj; Alduk, Ivan, *Topografija stećaka u Hrvatskoj*, Stećci (katalog izložbe), Zagreb 2008, 58–117.

Вујошевић, Жарко, „Тобожња которска повеља краља Стефана Немањића – прилог традицији преписа сачуваних у Цетињским зборницима”, *Историјски часопис* 73, Београд 2024, 11–45.

Vrzić, Milena, „Pasiglav”, *Leksikon arheologije Crne Gore*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2025, 350–351.

Studije i elaborati:

Studija *Kulturna baština Vrmca*
(stručni tim: Katarina Lisavac,
Marija Mihaliček, Milena Vrzić, Ana
Popović), Opština Tivat, Kulturno
zavičajno udruženje „Napredak”
Gornja Lastva, Tivat, Exeditio –
Centar za održivi razvoj, 2015.

*Elaborat o valorizaciji arheoloških
lokaliteta na području opštine Tivat*
(stručni tim: Dubravka Nikčević,

Vilma Kovačević, Dušica Kovačević,
Boris Pean, Dragan Rajčević),
Opština Tivat, Sekretarijat za
kulturu i društvene djelatnosti,
Tivat, januar 2017.

Katalog Turističke organizacije
Sveti Vid i Pasiglav, autorke: Dušica
Kovačević, Vilma Kovačević, Ana
Ivanović, Tivat, 2017.

Summary

PASIGLAV, VILLAGE AND CEMETERY ON THE BOKA KOTORSKA PENINSULA OF VRMAC (14th-15th CENTURY)

Milena VRZIC

The paper studies the topography of Pasiglav on Vrmac peninsula, where, around the St. Nikola's rock, a late medieval cemetery, a guardhouse, a threshing floor and a prehistoric mound are located. The analysis is based, primarily, on the results of archeological excavations of the devastated cemetery, partially explored in 1976, and the findings of the exploration are, for the first time, published in this paper. This opened up an opportunity for reconsideration of typological and chronological character of the medieval cemetery, as well as of its division into two separate zones (eastern and western zone of the tump). According to interpretation of the archaeological context and the position of the cemetery next to the prehistoric mound, as well as written sources and topographic data collected during the recent site visit, it was concluded that the cemetery is of a "stećak" tombstone-plate type. It is questioned whether the cemetery was used for an extended period of time, in particular its western zone.

The area around the rock is linked to the churches dedicated to St. Ivan and St. Nikola, quoted in sources from the late medieval and early new age, but these haven't been found on the site. Instead of a usual identification of St. Nikola's church with the existing structure on

the tump (guardhouse), the paper underlines the significance of the sacral toponym and folk tradition as a link between the archaeological remains and the topographic structures. Furthermore, the village of Pasiglav is not located in the said area. It is mentioned in relation with the Zeta episcopate methochion of St. Mihailo on Prevlaka, in falsified charters, which Kotor people used to prove their write of ownership over their land to new Venetian rulers in 14th -15th century. The paper points out to a requirement for an interdisciplinary approach for integral understanding of this site.

Key words: • Pasiglav • rock of St. Nikola • Vrmac peninsula • late-medieval cemetery • “stećak” tombstones – plates • stone tumulus

БКА
43

Прилози

UDK 821.163.44-94

Сјећања (II дио)

Ђуро МУСИЋ

БКА

ЗБОРНИК РАДОВА
ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ И УМЈЕТНОСТИ

A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART

Сјећања (II дио)

Ђуро МУСИЋ

Након земљотреса 1979. године, на наговор мајке, кренули смо у зидање нове куће. Подигао сам три кредита да се кућа заврши на нашој земљи. А стари стан је остао моме брату и сестри. Док се кућа зидала нисам никада одсуствовао са посла. Долазио бих викендом и водио разговоре око реализације и уговарања посла са мајсторима. Захваљујући мајци која је била сваки дан у контакту са мном и са архитектом, тј. инжињером и мајсторима нисам морао да бринем о много чему у вези са градњом.

Четвртог маја 1980. године био сам у аутобусу са фудбалерима, док смо прилазили аеродрому „Сурчин“ враћајући се са утакмице, када је јављено да је друг Тито умро у Љубљани. Неко је био искрено ожалошћен, неко индиферентан, а неко обрадован вијешћу да је „Стари“ умро. У комунистичко вријеме било је доста грешака, тзв. бијелих мрља и других пропуста у вријеме његовог предсједавања и народ је одреаговао свако на свој начин и по личном осјећају.

Отмица авиона

Године 1981, 26. септембра догодила се отмица ЈАТ-овог авиона у коме сам међу другим путницима био и ја. Изнијећу своје виђење догађаја.

Дан на послу био је уобичајено попуњен обавезама. Спремао сам се на пут за Београд на утакмицу са фудбалерима. Вера је већ била на екскурзији са ћацима. Оставила ми је у задатак, будући да идем за Београд, да понесем дјеци куваних јела јер су били на студијама. Нисам ни ручао, већ сам код куће спремио себи сендвич за пут, замолио комшиницу да ме повезе и стигао сам на лет.

На исти тај лет била је укрцана и једна пацијенткиња која је требало да иде на лијечење на ВМА. Како сам их познавао из Никшића, њен муж ме је замолио да помогнем, јер је тешко болесна, да јој се нађем при руци током лета. Полетјели смо, али не за Београд већ за Дубровник по „још неке путнике“. У питању су били глумци који су били на некој представи – наступу у Дубровнику. Након полијетања из Дубровника наступа хаос у авиону, комешање.

Сједио сам у репу авиона гдје је пацијенткица била смјештена, и нисам у први мах схватио да је авион отет. Питао сам фудбалера Вујовића због чега се путници комешају и шта се дешава. Одговорио ми је да смо киднаповани.

Из кабине је изашао пилот који је био на лету са својим колегама као путник. Пришао је Вујовићу, скинуо сако од униформе и тражио да му да неку мајицу. Схватио сам да је ситуација озбиљна. Тренер Герум који је сједио поред мене, уплашио се и презнојио у моменту. Да га смирим рекао сам му да се не плаши, „биће шта ће бити“. Често сам гледао кроз прозор у море, и видио по неки брод. Појма нисам имао гдје смо тренутно, јер је била ноћ. Био сам у мислима са својим пријатељима који су ме већ сигурно чекали у хотелу „Југославија“, и питали се што ме нема. Наређено нам је преко разгласа да сви будемо на својим мјестима и да не устајемо. Често сам устајао ради болеснице којој сам морао пратити виталне функције.

Након два сата лета слетјели смо на неки аеродром, и полицијска кола су опколила наш авион. Када смо слетјели било

је мање страха, али нико није знао гдје смо. Неко је рекао, Триполи, неко Атина. Ми у репу авиона нисмо знали шта се дешава напријед. Послије сат времена поново смо узлетјели и опет не знамо куда сада летимо. Кроз прозор сам видио свјетлуцања других авиона око нас. Касније сам сазнао да смо били у израелском ваздушном простору и њихови авиони су нас пратили. Наредили су пилоту да се врати иначе ће нас оборити, јер Југославија тада није имала дипломатске односе са Израелом. Пришао ми је новинар Момо Јововић, који је требало да извјештава са утакмице и рекао да има дијабетес и ако имам нешто да му дам да поједе. Сјетио сам се свог сендвича са шунком. Дао сам му га, уз коментар да ће ми вратити са пршutom ако останемо живи, и насмијасмо се.

Болесници је у међувремену позлило. Констатовао сам да су јој виталне функције лоше и рекао стјуардеси да се обрати пилотима у кабини и да пренесу киднаперима стање пацијенткиње, гушење и низак притисак. Она је дуго позивала кабину и тек након неколико минута је дошла друга стјуардеса да види шта се дешава. Моју поруку је чуо пилот и пренио је киднаперима. Ускоро је до нас дошао и киднапер Прпић. Пилот је искористио ситуацију

Сл. 1 | ЈАТ-ов авион Боинг 727

и рекао им да ако пацијенткиња премине да нас ниједна држава неће примити са мртацем и бићемо у незавидном положају. Вјероватно је пилот имао неки план, јер је знао гдје се налазимо у том тренутку. Позвао је кипарски аеродром и објаснио ситуацију са болесницом и слетјели смо након неког времена на аеродром у Ларнаки.

Када смо слетјели авион је био окружен полицијом, санитарска кола су била одмах при репу авиона. Киднапер Прпић је наредио стјуардеси да отвори врата репа авиона и ушао је болничар са носилима. Мени се посебно обратио и рекао да са болничарем изнесемо болесницу и да се не враћам већ да је испратим у болницу, јер сам знао њену историју болести. Фудбалери и још неки глумци који су били поред мене, молили су ме да се вратим и да их не остављам. Рекао сам да ћу се вратити и да их нећу оставити. У књизи Жарка Лаушевића можете прочитати мој одговор „да нисам п...а и да ћу се вратити“, што сам и учинио. Када сам се враћао у авион заједно са отмичарем, погледали смо се стјуардеса и ја, она је само навукла завјесу не затворивши врата авиона и остале су степенице вани. У авиону су била два празна сједишта, изуо сам ципеле, легао и заспао. Одједанпут ме дрмају неки путници да устанем. Видим гужва око мене а путници вичу „пожар, пожар“ и бјеже из авиона, и ја са њима у чарапама. Фудбалери су отворили врата на крилима авиона и спонтано сви изашли ван осим посаде, отмичара, фудбалера Љумовића који је остао због рођаке стјуардесе и пилота који није био на дужности.

Када смо ушли у пристанишну зграду срео сам се са пријатељем Антом Мандићем и његовом кћери Даријом и сјео сам са њима. Прилазили су ми путници који су се мало угрували приликом изласка из авиона и путници који су били у стресу. Дарија је знала енглески и замолила полицајца да се вратимо у авион по моју љекарску торбу и ципеле што нам је и дозволио, јер се у међувремену разријешила криза са отмичарима. Имао сам у торби нешто љекова и дао онима којима је било неопходно, и фиксирао нека уганућа. Пришла ми је једна путница у тешкој психози и стала крај мене. У међувремену, Дарија пита оца да ли има пара да купи жваке (у фришопу). Анте није имао марака и ја сам извадио 100 динара и замолио ту путницу да ми замијени динаре за марке.

Дала ми је 10 марака и понудила читаву торбу пуну пара. Наравно да сам је одбио. Убрзо је дошла полиција, и ухапсила путницу која ми је замијенила паре и нудила торбу пуну пара. Мени није било јасно што се дешава, а послије се испоставило да је и она била са отмичарима и да је унијела у авион оружје и новац. Када сам то сазнао постало ми је јасно зашто је била у таквом тешком психичком стању када је пропала отмица.

Наш авион је, наводно, имао пуно кварова и послат је други авион по нас. Као и увијек сједио сам у репу авиона, а поред мене је сјела једна глумица. Када смо изашли из авиона пришли су нам новинари. На њихов упит да ли смо били у авиону прошао сам поред њих и одговорио „ма какви“ на што се глумица љутнула на мене. Оставио сам је и пожurio да се коначно видим са дјецом да знају да сам добро, да им предам мајчине сарме и да се чујем са својом мајком у Херцег Новом. Давор ми је пренио бабине-мајчине ријечи када се чула са њим да морам обавезно доћи к њој у Херцег Нови да потпишем дозволу за изградњу куће. Када јој је Давор рекао да сам киднапован, опет је рекла „Ајде, ћаволе, реци му, па када се врати нека потпише.“ Слатко смо се исмијали. Спикерка и уредник РТ ЦГ чија је жена била прва стјуардеса у авиону једва су прочитали прве вијести у 5 сати ујутро о киднаповању нашег авиона.

Новинара Мома срео сам неколико година касније. Написао је лијепи чланак о отмици авиона, „иако ми није вратио сендвич са пршутом.“ Сада је тражио препоруку од мене, јер је морао на операцију срца. Препоручио сам му мог доброг пријатеља и тада најбољег кардиохирурга др Соколовића са ВМА који је први пресадио срце у то доба. Заједно смо били на стажу и од тада кад год бисмо се срили имали бисмо срдачан разговор и дружење. Момо је оперисан, а мој пријатељ се бринуо о њему.

Понос вреднији од живота – хумани гест титоградског љекара

Тешке тренутке доживљавали су путници и посада отетог ЈАТ-овог боинга 727 у ноћи између 26. и 27. септембра. Када су десетак минута након полијетања авиона са дубровачког аеродрома

Ћилипи, тројица младих наоружаних људи упали у кабину зракоплова, истјерали из ње једног од пилота, пиштољем присилили путнике из првих редова да се преселе на стражња сједишта, уобичајени жагор замијенила је нијема тишина.

Међу путницима је завладао неки тајанствени мир, проузрокован неочекиваном ситуацијом у којој су се изненада нашли, неизвјесношћу о намјерама отмичара и правцу лета. Чуо би се с времена на вријеме болни јаук тешке болеснице, која је била смјештена на носилима у стражњем дијелу авиона и повремени плач једног поспаног двогодишњег дјечачића у мајчином крилу.

Упозорења отмичара да путници не устају са својих сједишта један човјек, чије се мјесто налазило преко пута болеснице, није се придржавао.

На сваки њен јаук устао би, пришао носилима, опињавао јој пулс, давао љекове за умирење. Био је то др Ђуро Мусић, хирург титоградског медицинског центра, велики љубитељ спорта, човјек који се брине о здрављу фудбалера Будућности са којима је те вечери, као и много пута раније, кренуо на фудбалску утакмицу у Нови Сад.

У тим тешким тренуцима нашао се др Мусић за све којима је требало ако ништа друго а оно ријечи охрабрења. Али, све то није повод за ове редове...

На аеродрому у Ларнаки, гдје се отети авион по други пут у току ноћи спустио да узме гориво, болесница је била у таквом стању да се сваког тренутка очекивала њезина смрт.

Он је упорно захтијевао од стјуардесе да авионским телефоном обавијести отмичаре и замоли их да дозволе искрцавање болеснице. На велико изненађење свих путника, један од отмичара дошао је до стражњег дијела авиона и пошто се увјерио да је живот путнице заиста на измаку допустио је др Мусићу да заједно са пратиоцем изнесе болесну жену из авиона како би је превезли у болницу.

Др Ђуро Мусић је, ни тренутка не размишљајући, рекао: „Ја не идем, остајем с мојим фудбалерима.“

Иако у присуству дрског отмичара, који је мотрио на сваки покрет околине, хумани љекар није добио аплауз али, осјетило се у ваздуху, да би сви од стотине путника и у таквој ситуацији то од свег срца урадили.

Др Мусић је одлуку донио у најтежем тренутку када му је у ствари понућен живот а судбина свих осталих путника, наиме, још је била сасвим неизвјесна.

Иако ток догађаја није наговјештавао ништа добро, др Ђуро Мусић је ето и тада показао колико држи до своје дужности и поноса. У веома тешком тренутку, када би вјероватно многи други искористили прилику да се домогну слободе која је тада значила живот, др Ђуро Мусић доказао је сву своју величину коју, иначе, дуги низ година скромно гради хируршким скалпелом и бригом о људима.

Момир Јововић

Током читаве каријере дешавало би се пуно саобраћајних удеса и све бисмо их збрињавали углавном на нашем одјељењу. Седмично би страдало по неколико лица. Између свих страдалих лица, погинуо је и један од најбољих војних пилота. Много смо били тужни. У тој несрећи је повријеђена и његова супруга Дина из Ужица. Њу смо спасили и могу рећи да сам био неизмјерно срећан како сам урадио операцију враћања ушне шкољке и корекцију лица. Након операције опет је била лијепа жена, без видних ожиљака, јер сам користио интрадермалне шавове.

Једно послеподне док сам радио у комисији, иако ни сам био у приправности, дошла су кола санитета по мене и шофер ми је рекао да је једном повријеђеном у удесу испало срце и да ме дежурни требају. Пролазећи кроз црвено на семафорима рекао сам возачу: „Немој да и нама испадне срце“. У операционој сали на столу већ је био повријеђени са неком марамицом прљавом од траве у предјелу срца. Скинуо сам марамицу и видио испало дебело цријево и сломљено четврто и пето ребро. У саобраћајном удесу ударио је грудима у контролну таблу, као сувозач у камиону. Пукла му је дијафрагма и кроз међуребарне просторе излетио је дио дебелог цријева. Стигао је и др Мостић, па смо га заједно оперисали. Цријева смо вратили у трбушну дупљу, извадили слезину, ушили јетру и дијафрагму и дренирали грудни кош. Лијечили смо га мјесец дана, јер се загнојила рана у грудном кошу, али је ипак преживио. Два мјесеца након изласка из болнице, донио је печено јагње са свим ражњем и боцу ракије у болницу. Јагње сам некако вратио и замолио га да то поједу његова дјеца, а ракију сам

Сл. 2 и 3 | Тренуци одмора са Вером

прихватио. Касније ми је један од комшија рекао, тј. питао ме да ли ме нашао један човјек са јагњетом на ражњу.

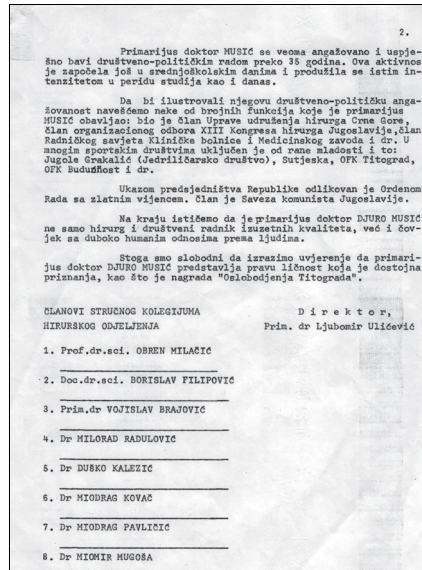
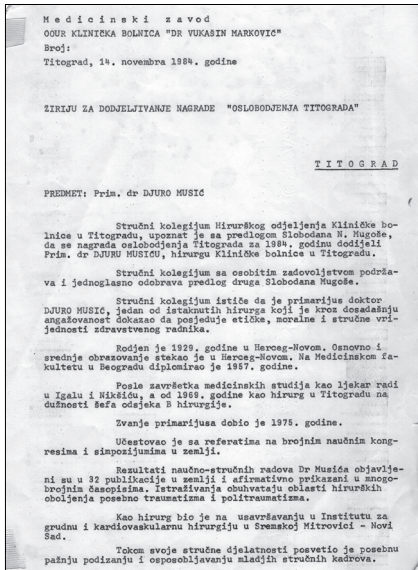
Памтим и једну војну вјежбу резервиста интелектуалаца из Подгорице, која се завршила трагично. Био сам дежуран када су почели да пристижу рањеници. Заједно са другим љекарима збрињавали смо их редом како су их уносили. Хеликоптер МИ8 им се срушио приликом самог узлијетања. Пилот је погинуо на лицу мјеста, а остали су били теже и лакше рањени. Четири судије су имали повреде кичме и команда корпуса је обавијестила Генералштаб – одмах су пребачени војним авионом на ВМА у Београд. Један од њих је остао трајни инвалид, док су се други опорављали брже или спорије зависно од повреда. Осим судија у хеликоптеру су били још и др Кликовац и неколико професора.

Др Симо Мостић и ја смо добили понуду да пређемо да радимо у војну амбуланту. Плате би нам биле дупло веће, стан загарантован и друге бенефиције. Одбили смо ту примамљиву понуду свако из неког свог разлога.

Кањон Мораче узима свој данак и дан-данас. Многи су страдали пролазећи кроз њега, нарочито ако би био кишовити дан. Једном приликом услијед одрона у кањону, страдали су и неки путници из Пољске и то само пар минута прије него што је истим тим путем требало да прође друг Тито са пратњом који се

враћао са Жабљака и Колашина. Пољаци су били у „лади“. Жена и снаха су погинуле, а муж и син су срећом остали живи. У знак захвалности, јер сам и њима пуно помогао, по повратку у Пољску

Сл. 4, 5 и 6 | Обазложење Жирија и диплома Награде ослобођења Титограда

послали су ми свој пољски сувенир нож, украшен камењем.

Најстрашнији удес, током мог рада, био је у кањону Морача и у том удесу никоме нисам успио помоћи, сви су већ били мртви. У једном од тунела пролазио је шлепер из Бара са таблама бродских лимова мимоилазећи се са ужичким аутобусом. Један од лимова је склизнуо са свог лежишта и одсјекао главе петорици путника који су били у задњем дијелу аутобуса. То је било страшно видјети, једино ја, као љекар, и истражни судија смо могли сакупљати главе. Три су биле у аутобусу а двије на цести. Радници из погребне службе од ужаса то нису могли да ураде. Замотали смо их у чаршаве и положили у мртвачка кола. То нигдје у штампи није било објављено.

У марту 1984. године указом Предсједништва СФРЈ добио сам орден рада са златним вијенцем, а у јесен исте године, због

свог дотадашњег рада био сам предложен за Награду ослобођења Титограда из области здравства.

Једна од најтежих ситуација у мом дугогодишњем ангажовању као доктора ФК „Будућност“ десила се у септембру 1984. године. Због тог догађаја УДБА ме је два сата испитивала у мом стану. На утакмици Будућност–Хајдук у Подгорици доживјели смо сви тешку бруку. При резултату 2:1, пет минута прије краја утакмице, фудбалер Будућности

Сл. 7 | Орден рада са златним вијенцем

Воротовић је скривио пенал за госте. Хајдук је изједначио, а минут прије краја утакмице Златко Вујовић је постигао побједоносни го за госте.

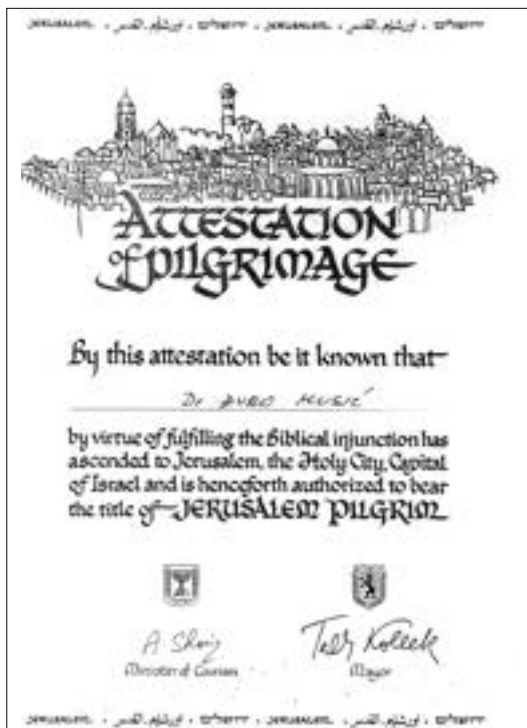
По завршетку утакмице, у тунелу стадиона на путу према свлачионицама, функционер клуба, заједно са још неким људима, физички је напао судију Добривоја Срећковића, тако да су му нанесене тешке тјелесне повреде. Успио сам да се умијешам између њих и некако склоним судију. Угурао сам га у амбуланту заједно са Бошком Јабучанином – менаџером клуба и закључао врата. Дуго нисмо дали никоме да уђе.

Тај напад су видјели многи милиционери и сви други, од играча до чланова клуба, међутим нико није проговорио ни ријечи. Бошко Јабучанин ми је захвалио, јер да нисам судију повукао у амбуланту, он би настрадао. Судски процес никада није завршен. Било је разних контроверзи везано за догађај, а ја сам поносан што сам успио да спасим фудбалског судију Срећковића.

Др Миомир Мугоша, након осам година рада у хитној служби, коначно је добио специјализацију коју је желио – хирургију, и то на општој гдје сам ја био шеф. Покушавао сам пар пута раније да интервенишем за њега да добије специјализацију из хирургије, али нисам успио. Тек када је за њега интервенисао секретар Комитета био је примљен. Мугоша је био способан, јак, згодан, брз што ми је одговарало, јер је одјељење било врло фреквентно. Својом појавом унио је живост на одјељење, никада није било досадно уз њега. Након само неколико дана рада добио је позив од Кошаркашког савеза да треба да одпутује за Аргентину са нашим кошаркашима као љекар на мјесец дана. Како је дуго чекао на специјализацију, био је у недоумици да ли да иде или не и хоће ли изгубити специјализацију. Посавјетовао сам га да оде и види Аргентину и обећао да ћу ја завршити са шефом др Милачићем разговор у вези са његовим одласком на пут, што сам и урадио.

Израел

Крајем љета 1986. године остварио сам свој сан да посјетим Израел, у којем се те године одржавао 9. Свјетски конгрес хирурга. Конгрес је трајао три дана, међутим аранжман путничке

агенције је био седам дана и успјели смо да видимо скоро све, за мене, значајне споменике и градове.

Имали смо свог водича, којег сам фасцинирао познавањем Израела. Наиме, прије пута прочитао сам пар књига о Израелу и био сам „сумњиво лице“ за нашег водича који је био Јеврејин и који је прије II свјетског рата живио у Загребу. Када ме коначно „прихватио“, увијек би ме поздрављао по неком пријатељу који би обилаго Израел. На Конгресу

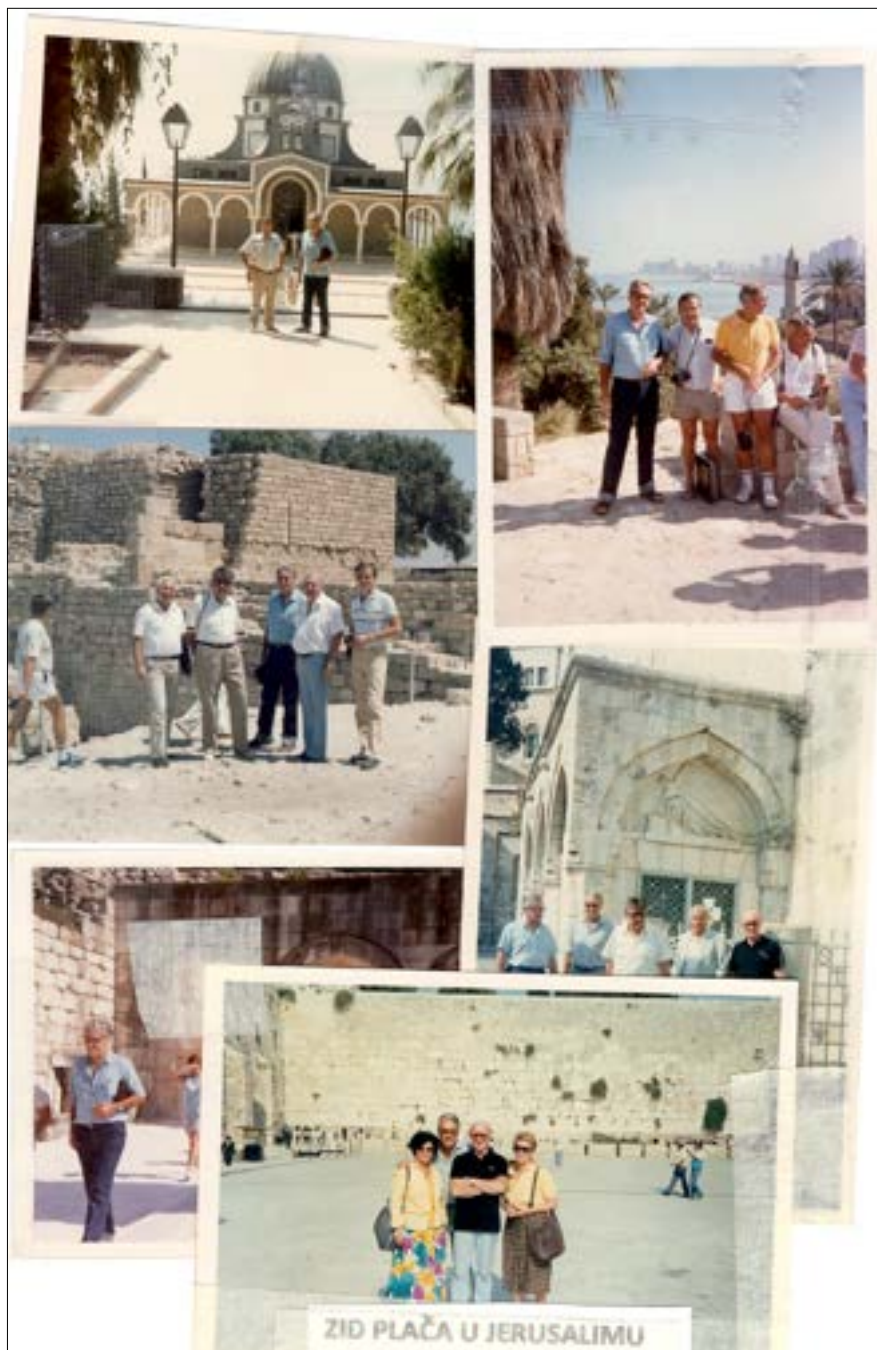
главна тема је била операција једњака, која је у то вријеме била јако захтјевна. Наш хирург из Београда др Герзић имао је најбоље резултате операција, послје Јапанаца, тако да смо били запажени.

Поред Тел Авива, посјетили смо све важне градове и мјеста: Нетаниу, Цезареју, Хаифу, Назарет, Тиберлас, бродом до Капернаума, па до Јерихона, па Јерусалим и одлазак у Витлејем гдје је рођен Исус, па преко Масаде и Кумерана на Мртво море гдје сам се окупао, али нисам дуго остао у води ради салинитета. У Зид плача оставио сам цедуљицу са својим утисцима о Израелу, јер нисам имао неких других жеља пошто се моја жеља управо остваривала, стигао сам у Израел!

Голготу сам као мали на часовима вјеронауке замишљао као неку Маслинову гору, а доживио сам је као нашу улицу Кала Лонгу и Белависту у Херцег Новом.

По повратку из Израела опет сам ушао у своју колотечину и међу своје пацијенте у болници, захвалио се колегама који су ме мијењали док сам био на путу.

Сл. 8 | Са путовања у Израел

Једне ноћи док је текло моје дежурство довели су нам два младића, муслимана, изрешетана калашњиковима у уличном обрачуњу. Смјестили смо их на колица. Док смо прилазили операционој сали дечко којега сам ја гурао на колицима је издахнуо.

Други момак је након три сата борбе за живот издахнуо на операционом столу. Учинили смо све да га спасимо, али нисмо успјели. Повреде су биле тешке и изгубили смо га. Било ми је толико тешко да сам се расплакао. По изласку из сале сестра ме је обавијестила да ме у љекарској соби чекају његова мајка и сестра и да су прије петнаест дана изгубили оца. Овај податак ме је још више потресао као и сусрет са њима саопштавајући им ток и исход операције. Уплашено су ме гледале, онако уплаканог. Петнаестак година након тога дошао је њихов рођак, који је живио у мојој згради, да ми изјави саучешће након смрти моје Вере. Након пар учтивих реченица питао ме је због чега сам плакао када су настрадали момци, да ли из емоција или сам погријешио током операције. Добио је одговор: „И ми љекари имамо душу и емоције, неко мање неко више.“ Било га је срам и осјећао се непријатно јер смо се дуго познавали.

Нису сва дежурства била тешка. Било је и одмора и сна понекада. Знао сам пуно времена провести читајући. Најомиљенија књига ми је „Црвено и црно“ од Стендала („Боже сачувај ми просјечност“). Увијек сам се трудио да сам у некој златној средини у свему што сам радио. Колико сам успио не знам. Волио сам да читам и Борислава Пекића „Време чуда“ и сјетих се пацијента Боричића, коме сам можда урадио и најзначајнију операцију у својој каријери. Пацијент је имао повреду срца из ватреног оружја, коју сам успио да збринем у вријеме када код нас није било кардиохирургије нити вјештачког крвотока. Колико ми је познато то додај у Црној Гори нико није урадио. Дуги низ година након тога, мој унук Марко, у то вријеме специјализант интерне медицине упознао је на одјељењу пацијента Боричића, који га је питао да ли је у сродству са др Ђуром Мусићем који му је спасио живот.

Године 1988. предложен сам за члана Скупштине Црне Горе. С обзиром на то да сам имао пуно обавеза у болници, свим силама сам се трудио да не будем члан Скупштине. Замолио сам секретара Скупштине којем сам много помогао када је на војној

Сл. 9 |
Легитимација
одборника у
Скупштини СРЦГ

вјежби пао авионом, да ме разријеши те дужности. Одговорио је да нема шансе, јер би ја морао изаћи пред скупштински одбор да се изјасним зашто нећу да примим ту функцију. Одустао сам и тако постао члан скупштинског одбора и поставили су ме да будем испред Скупштине делегат задужен за здравство Црне Горе.

У Скупштини сам био три године све до распада Југославије.

Млађе генерације нису биле задовољне постојећим режимом, хтјели су промјене, што ми је било донекле разумљиво. У мојој канцеларији са др Мугошом окупљали су се његови млади другови који су касније преузели власт. Ја бих изашао и уступио им собу, нисам им сметао. Када су биле демонстрације против власти видео сам Мугошу на бини испред Скупштине гдје узима микрофон Марку Орландићу и напада власт. Тек тада сам схватио зашто су се окупљали.

Код нас у болници млади су преузели власт. Ми, стари љекари радили смо и даље свој посао. Није нам било много стало до власти, што је и логично, јер на младима свијет остаје. Криво ми је било што су нас звали „скојевци“, и „ви када одете ми знамо како ћемо.“ Из револта ставио сам петокраку на хируршку капу приликом сваке операције у сали. Када су питали шта ми то значи, ја сам одговорио да није петокраке многи од вас не би завршили медицину, јер не бисте имали стипендију. У тим тренуцима био сам јако поносан на синове Милана и Давора, који су и Вери и мени били најсвјетлија тачка са завршеним факултетима у року и са високим оцјенама.

Послије XIII Конгреса КПЈ Словенци и Хрвати су напустили Скупштину и настаје опште безвлашће. Словенци протјерују војску кроз седмодневни рат, Хрвати блокирају касарне, Алија Изетбеговић проглашава БиХ као своју државу. Војска се још није распала и хтјели су безуспјешно да сачувају Југославију. Радован Караџић се не слаже и предлаже Републику Српску. Ужички корпус се повлачи из Невесиња. Подгорички корпус мобилише резерviste.

Наша војска напада Дубровник. Из Клиничко-болничког центра у Титограду мобилишу љекаре др Филиповића хирурга, др Новосела интернисту и мог Давора, специјализанта хирургије и шаљу их у Невесиње. Ту су још били др Чавалуга хирург, др Црногорчић анестезиолог и др Раде Савић педијатар.

Године 1992. муслимани и Хрвати минирају војну касарну у сјеверном логору у Мостару и тада почиње и прогон Срба и војске из Мостара. Тада Срби доктори избјеглице из Мостара заједно са нашим докторима у невесињском дому здравља формирају Ратну болницу. Операциона сала је била у једној соби поред купатила због прања особља прије операције. Нашли су неки оперативни сто, а лампа је била теренска и некако су се сналазили.

Из ћачког дома Војне гимназије из Мостара стигли су кревети на којима су спавала дјеца, момци питомци, а сада рањеници. Наравно да су многим ови лежаји били мали. Али ратни услови диктирају све. Муслимани и Хрвати су нападали јединице ЈНА и било је пуно мртвих и рањених. Срби из Мостара због малтретирања и прогона напуштају град и бјеже у Невесиње. Хрвати су основали логор Дретељ. Редовна војска (ЈНА) још увијек брани град.

Сви невесињски доктори стари и млади били су распоређени на првим линијама и они су сами са шофером и болничарем износили рањенике и отпремали их у болницу. Ти доктори су били прави хероји.

У нашу болницу у Подгорици сваки дан стижу тешки рањеници које оперишемо и са њима смо већ напунили цијелу интензивну његу. Сви хирурзи су били презаузети и преоптерећени, јер су стално стизали хеликоптери и санитетска кола са рањеницима, морали смо их смјештати и на друга одјељења. Неке рањенике нисмо успјели спасити. Др Мугоша је тада био директор

болнице и испразнио је готово читаву хирургију да би се могли смјестити рањеници.

Ја сам поред рањеника које сам оперисао у болници обилазио и лакше рањенике који су били у војној амбуланти, јер код њих није било хирурга.

Никада нећу заборавити једног рањеног војника – момка који је био командир транспортера кога су Хрвати зољом погодили у транспортеру и када је погинуо мајор Јовановић. Овај момак био је тешко рањен. Била му је повријеђена десна карлична кост са изгореном кожом и повредом дебелог цријева. Ушио сам цријево и донио боцу са кисеоником да не би добио гангрену. Лијечио га је један добар пластичар, пресадио му је кожу са здравог дијела тијела и послје два мјесеца упућен је у ВБ Мељине на рехабилитацију. С обзиром на то да су га донијели на чаршаву ја сам му спремио одијело, само сам заборавио да му дам апарат за бријање. На то ми је рекао да му не треба, јер се још не брије јер је премлад. Рањеник се звао Цвијић Перо из Травника. Неко га је срео послје пар година у свом граду.

Командант Подгоричког санитета пуковник Ђерковић ме позвао да ме пита да ли бих желио да идем у Невесиње да замијеним докторе. Послје два дана дошао сам у команду са кофером будући да је тај дан био превоз за Невесиње. Рекао ми је да не треба да идем јер се војска повлачи. Ускоро су се сви вратили у Подгорицу. Ми у болници смо и даље лијечили рањенике. Једног дана довели су дјечака од 10 година Сашу Чокорила који је рањен у лијево бедро са повредом нерава због чега није могао да се креће. Интересовао сам се у Београду ко од љекара најбоље врши реконструкцију нерава. Рекли су ми да је то др Самарџић на Неурохируршкој клиници. Познавајући команданта аеродрома замолио сам га када буде хеликоптер ишао за Београд да поведе и тог дјечака на операцију. Пошао сам и ја са њим. Мали пацијент је оперисан, али на жалост операција није успјела.

Помагао сам и шаком и капом, испразнио сам све наше ормаре у стану како од мојих одијела, робе и обуће тако и од мојих синова, те добрих људи из комшилука и тако подијелио неколико кофера коме је требало сагледавши њихове потребе, јер су стизали у чаршавима и ћебадима у подгоричку болницу.

На Митровдан 1992. године, када је била слава Невесиња, организована је офанзива на град под командом генерала Бобетка. Прије тога је била артиљеријска припрема гдје је на сваких 6 квадрата пала граната. Пет наредних дана биле су тешке борбе са пуно рањених. Тада је стигао др Пешко, Херцеговац, један од најбољих хирурга из Београда и помогао при операцијама и збрињавању рањеника. Пети дан офанзиве командант Невесињске бригаде др Гушић тражио је од главног штаба са Пала да му пошаљу помоћ, јер више нису могли издржати силне борбе. Из Главног штаба поручују му да се повуку на резервне положаје. Знајући да нема резервних положаја опсовао их је и рекао да се неће повући док год је и један борац жив. По мом мишљењу Невесињска бригада је сачувала Источну Херцеговину, коју би били заузели Хрвати и Муслимани.

Након одласка др Пешка у Београд из невесињске болнице и даље су љекари ишли на прве линије, али борби је било мање и „лакше се дисало.“

Међу љекарима је временом дошло до свађе, око одласка на положај. Тада је др Чавалуга, главни хирург и управник болнице, напустио Невесиње и отишао на друго ратиште. Болница је остала без хирурга па су на смјене долазили хирурзи добровољно на по неколико дана и оперисали рањенике.

Мој одлазак у Невесиње

У марту 1993. позвао ме је др Саво Бјелогрић из Невесиња да ако икако могу дођем на испомоћ на неколико дана, јер немају хирурга. Како никада никога нисам одбио пристао сам, узео годишњи одмор и кренуо за Херцеговину. Умјесто пар дана остао сам седам година.

Мојим доласком увидио сам сав јад и биједу, муку љуту свих грађана и бораца у тим ратом изазваним дешавањима. Свакодневне погибије, рањавања, сиромаштво и биједа вратило ме за час у муке из Другог свјетског рата којег сам прошао. У Подгорици сам радио у нормалним условима тешке рањенике, а овдје су услови били јако лоши, у ствари импровизација свега. Без љекара, без анестезиолога, операциона сала која је била обична соба,

Сл. 10 | Невесиње,
инструментарка
Милена, техничари
анестезије Ратко и
Бенко и ја

а рањеници су само пристизали. Мој лични ризик, моје знање, моја рутина и Божија воља водили су ме у свакој операцији и нити један рањеник није изгубио животну битку. Хвала Богу на томе! Хвала свима без чије помоћи сигуран сам не бих успио! Навешћу три техничара из Требиња: Рашо, Долаш и Бенко, као и инструментарке Милена, Рада и Верица.

Често размишљам о цијелом особљу болнице и грађанима Невесиња, без којих многе тешке операције не би успјеле. Сви су се увијек одазивали, давали крв чим би се огласила потреба. Сви су урадили пуно, свако на свој начин и сви као један. Било је више љубави и истинске жеље да помогнемо од реалних могућности за то, али смо успјевали.

Морам похвалити секретарицу ратне болнице Љубицу Аврамов. Несебично се залагала за сваког мјештанина Невесиња, као и за избјеглице. Трудила се да одреагује на прави начин сходно приликама и могућностима без разлике. Увијек је била спремна да прискочи и изнесе дневне потребе пацијената, и да допринесе на свој начин сарадњи са страним медицинским екипама које су нам долазиле у посјет пружајући нам помоћ.

У међународним преговорима и притисцима на Милошевића, Младић није хтио да потпише неки споразум о примирју јер је Република Српска тада била у односу на друге у бољем војном

положају. Уведене су санкције и тада је, поред свег јада и немаштине, било још теже. Мучили смо се. Нестало је горива, почела је и храна да недостаје. Нафта нам је била од животне важности. Алуминијски комбинат би нам обезбиједио нафту, на који начин не знам, али је стизала. Болницу су помагали и доносили храну из Кола српских сестара из скоро свих околних градова, највише из Никшића, Будве, Херцег Новог, Рисна и других мјеста. Само за прве двије-три године рада и боравка у Невесињу тадашња болница бринула је за око 8000 бораца и 20000 цивила, односно избјеглица из Мостара, Коњица, Калиновика, Гацког.

Граничне прелазе између Црне Горе и Босне и Херцеговине је постало тешко проћи. Провјеравали су све, чак и санитет са рањеницима.

Урадио сам безброј разноврсних операција и хируршких интервенција, од оних рутинских и безазлених, до најтежих какве ваљда само рат може наметнути. Данас, послје више од двадесет година ја се присјећам тих тешких рањеника који су били на ивици између живота и смрти и очајничке борбе за њихов живот и спас.

Само онај ко је доживио и преживио рат зна да нема те болести која тако муњевито за секунду може да уништи човјечији живот, као што то може ратна рана. У безброју сваковрсних интервенција које сам урадио током ових седам година, навешћу само неке. На Св. Николу 1993. године двадесетогодишња дјевојка је из нехата рањена у стомак са два метка из аутоматске пушке. Послије десет минута су је довели у болницу у хеморагичном шоку. Није било времена за размишљање, морало се хитно приступити операцији. Позвао сам др Сава Бјелогрлића, неуропсихијатра да ми асистира, јер није имао ко, као и анестетичара да јој да наркозу. Медијалним резом отворио сам абдомен, вадио крв из стомака и нешто као мљевено месо. Материца је експлодирала и дио дебелог цријева. Клемујем крвне судове материце, а спајам комад здравог танког цријева са дебелим цријевом. Болесница је све издржала, вјероватно јој је помогао Бог и младост. Болесница се опоравила и изашла из болнице након два мјесеца. Удала се након пар година. Тај случај рањавања и операције бласт синдрома изнио је гинеколог на Конгресу у Београду.

Двадесетогодишњи Милан Шкоро, рањеник са Равница, донесен је у болницу у хеморагичном шоку. Имао је велику устрелну рану испод десног ребарног лука. Погодио га је противавионски метак тзв. пам. Била му је оштећена јетра, желудац, танко и дебело цријево. Брзо смо реаговали. Због великог губитка крви, а при том нисмо имали довољно крви његове крвне групе, алармирали смо полицију, која је одмах реаговала. Преко разгласа у полицијским колима тражили су добровољце који су имали његову крвну групу. То га је спасило. Операција је почела око 14 сати, а завршили смо је пред поноћ. Цијелу ноћ сам га пратио, био сам у контакту са пријатељем анестезиологом са ВМА, са којим сам ординирао

и кориговао терапију, и рањеника извукао из шока. Ујутро смо га хеликоптером транспортовали у КБЦ у Подгорици. У пратњи смо били анестетичар Бенко и ја. Рањеник Шкоро успјешно се опоравио и након 40 дана отишао кући. Послије неколико дана када сам га посјетио у болници, испричао ми је да је за све вријеме операције био потпуно свјестан и будан али да није осјећао болове. Каже да се највише уплашио

Сл. 11, 12 | Најтежи пацијенти Бранка Шиповац и Милан Шкоро у посјети у Херцег Новом

за вријеме операције кад је мени у једном тренутку пала лампа на главу чега се ја уопште не сјећам и када је потом нестала струја и операција прекинута док смо чекали да се укључи агрегат.

Једног послјеподнева 1994. године довели су са фронта два рањеника, један лакше рањен и са њиме није било проблема, а други је био у хеморагичном шоку, тешко рањен у стомак. Операција је била тешка и ризична. Морао сам одстранити слезину и лијеви бубрег. Било је просто невјероватно како се упркос таквим повредама које су углавном смртоносне, опоравио. Отпустио сам га кући, мислим да се презивао Радојичић, из Кифиног села. После 4 мјесеца дошао је да ме пита да ли смије да тренира трчање, јер је прије рата био маратонац. Био сам одушевљен што га све његове ране нису обесхрабриле и што жели нормалан живот.

Најдраматичније је било спасавање рањеника Драгана Ћосовића у љето 1995. године. Колега Дука, хирург добровољац из Србије, који је обишао и радио на свим ратиштима по Босни и Крајини, двоумио се у операционој сали да ли да ампутира ногу једном рањенику или да ипак покушамо да му је спасимо. Позвао ме на консултацију. Док сам пролазио ходником, чуо сам галаму у приземљу и разабрао да неки рањеник умире на рентгену. Довикују сам да га изнесу на спрат. Онако на носилима поставили су га на неки сто у предсали. Видио сам да је искрварио и чуо задњи самртни ропак. Све животне функције престале, зенице му се рашириле, нестало пулс – не дише. Онако у магновењу рекао сам сестри Снежани Зубац да му одмах прикључи двије инфузије. Зграбио сам скалпер и испрепарирао двије вене сафене на ногама, а колеги Дуки кажем да га одмах отвори. Док је Дука правио рез, чујем сестру Снежану говори анестетичару: „Радмило, Радмило, гледај ове луде хирурге, сијеку и оперишу мртваг човјека.“ Нисам обраћао пажњу на то што сам чуо и чим је Дука направио рез, руком сам ушао у трбух, одстранио хематоме и дошао до аорте. Она мирна, не пулсира. Кажем сестри Снежани и Радмилу да притисну инфузију да брже тече и аорта одједном запулсира. Радмило довуче апарат за анестезију и интубира рањеника, а ми настависмо са операцијом у предсали, на носилима, јер је у сали већ лежао рањеник на операционом столу. Успјели смо да рецесирамо повријеђене дијелове танког цријева и зауставили обилно крварење. Током операције

дали смо му 16 флаша крви које смо по старом опробаном систему добили од добровољних давалаца. Сутрадан смо га упркос забрани летова пребацили хеликоптером у КБЦ у Подгорици, гдје се успјешно опоравио. „Најсмјешније“ у вези с тим рањеником је било када га је у болници у Подгорици посјетио Радмило – анестетичар и питао да ли га се сјећа, а човјек је „мртав“ донесен. То само показује колико смо сви били посвећени.

Драгана Ћосовића двије године касније срео сам у Фочи и баш тог дана жена му је била на порођају, родила четврто дијете.

Са положаја довели су камионом два тешка рањеника. Један је био погођен од артиљеријске гранате са отвореним преломима обје поткољенице. Другоме је снајпер разнио дум-дум метком цијело раме са смрском главом хумеруса. Одмах сам их примио, укључио инфузије и тражио болничка кола да их превезу за рисанску болницу. Оба су била стабилна, међутим при прегледу момак са повријеђеним ногама био је црвен у лицу, све виталне функције уредне и питао сам га има ли још неку повреду.

Показао ми је повреду испод десног ребарног лука. Навукао сам рукавицу и прстом ушао до саме јетре. Другог рањеника упутио сам за болницу Рисан, а овог оставио и увео у оперативну салу са намјером да му експлоришем абдоминалне органе. Десним субкосталним резом отворио сам абдомен, експлорирао јетру и не нађем нигдје повреду, јетра интактна. Погледам асцендентни колон и нигдје не нађем повреду, али останем забринут јер вјероватно постоји негдје гелер. На једном мјесту учинило ми се нешто модро али без икаквих повреда. Сат времена сам превртао цријева, тако да сам изнервирао анестезиолога и асистента који су ме пожуривали да завршим. Интуитивно сам на крају урадио ресекцију колоне асценденса, и одстранио 15 цм цријева и урадио термино-терминалну анастомозу. Много сам се намучио са субкосталним резом да направим анастомозе. Прегледом дијела цријева које сам одстранио нашао сам рупу од гелера. Тај дио сам оставио и ставио у формалин и дан-данас се налази у невестињској болници. Елем, овог момка смо послали за Београд на Бежанијску косу на ортопедију гдје је оперисан. Имао је 19 година и звао се Ђорђе Зуровац.

Рањеник Зуровац се након четири мјесеца опоравио,

вратио у Невесиње и дошао да ми се јави. Момка сам касније гледао на парадама Војске Републике Српске у првим редовима строја.

С обзиром на то да сам био у већини случајева сам, када би стигло више рањеника, никада нисам стигао да их преврнем на леђа, јер су били на носилима, а морао сам одмах да заустављам крварења. Тако ми се једном приликом десило код једног рањенику који је крварио из препоне и који је имао повреду скротума, када сам то збринуо, због сумње на повреду грудног коша послао сам га на рентген и када су пацијента скидали са стола и стављали на носила, из ходника ме је позвала сестра и рекла да има повреду грудног коша позади, из које цури крв и ваздух. Одмах сам га вратио на сто и дубоким шавом ушио кожу и мишиће и урадио дренажу грудног коша.

Добио сам позив од др Мишка Бугарина да дођем на Борачка језера да му помогнем. Борачка бригада са командантом Бором Антељем, је од једног мотела направила болницу. Чим сам стигао помоћник команданта бригаде доживио је инфаркт и позвао сам команданта Пурковића из Невесиња да ли може да ми пошаље хеликоптер да га пребацим у Подгорицу. Послао нам је хеликоптер до села Луке, одакле смо полетјели за Подгорицу. Око повратка из Подгорице било је повуци-потегни јер нисмо имали горива и чекало се наређење из Београда да нам дају. Спустила се ноћ када смо коначно полетјели, али нисмо смјели имати већу висину од сто метара због зоне забрањеног лета. Рискирали смо, иако смо знали да можемо бити оборени.

Када није било дејстава по пар дана то вријеме бих искористио да обиђем борце на првим линијама фронта, на Врањевићима, Пријеким грмима, Равницама, Шћепан крсту и другим положајима. Борци би се много радовали када би ме видјели, са њима и са командирима пили бисмо нешто ако бисмо имали, шалили се и причали вицеве као да нисмо на фронту. Ти млади људи тако су били духовити и уопште се нису плашили. Понекада би пала и нека граната на коју нико не би реаговао.

Било је смијешно приликом једног obroка на положају када се један борац љутио што му је кувар ставио толико меса у супу, којег заправо уопште није било. На једном положају командир

је хтио да ме части кафом коју уопште не пијем, а он ми је наредио да морам, јер то је било на дан Великог петка 1994. године.

У јуну мјесецу 1994. позвали су ме да дођем на хируршко одјељење у Подгорици да им помогнем, јер је већина хирурга била позвана на конгрес у Београд крње Југославије, Србије и Црне Горе. Главна тема је била посвећеност збрињавања рањеника Невесињске бригаде из 1992. године. Остали смо на одјељењу само др Лазовић, Кастратовић и ја. Др Кастратовић се након два дана разболио, тако да смо дежурали и радили седам дана само др Лазовић и ја. Са конгреса колеге су се вратиле у недјељу 12. јуна, а ја сам у понедјељак 13. јуна напунио 65. година. Предао сам дежурство, отишао кући и пресвукао се, дошао са флашом на одјељење да се поздравим, јер се завршио мој радни стаж. Директор болнице је послао правника да ме замоли да останем и радим даље. Рекао сам им да остајем у Невесињу, јер тамо немају хирурга, а рат и даље траје. Тако сам се вратио у Невесиње као пензионер и наста-

вио са радом.

Најтеже је борцима било када би ишли на положаје на Трескавици код Калиновика, гдје су ноћима морали пјешачити по 6 сати да их не примијете муслимани који су били на врху планине. Ја сам ишао са њима, али само до подножја планине. На

Сл. 14
Признање Општине
Невесиње Ђуру
Мусићу, 09.08.1994.
године

Митровдан 1994. дошао сам у Херцег Нови да прославим и своју крсну славу код куће, али су муслимани изјутра рано почели другу Митровданску офанзиву, послата су кола по мене да се вратим и спаšавам рањенике.

Борбе су трајале неколико дана. Муслимани су опколили скоро све наше положаје, али ваљда уз помоћ Светог Димитрија смо се одбранили. Тада сам имао једног тешког рањеника којему је метак повриједио јетру и једва сам му зауставио крварење. Када сам завршио операцију, сестра ми рече да има рану и на глави. Ставио сам рукавицу, видим повреду главе до самог мозга. Навече, рањеник, двије сестре и ја кренули смо за Подгорицу код неурохирурга. Пут је био опасан. Када смо предали рањеника у Клинички центар свратио сам са шофером и сестрама својој кући у Подгорици да нешто поједемо и да се одмах враћамо. Знајући да је пут неизвјестан и опасан рекао сам Давору да ми донесе пиштољ који сам добио од једног пацијента као поклон и да ми га напуни, јер ако случајно нас неко зароби да могу да се убијем.

Примирје се још није назирало, и једног дана је почело бомбардовање Невесиња, тада је уништен радарски положај Буквица, практично је био преоран. Тешко су повријеђена два милиционера који су возили ауто без свијетла. Цијелу ноћ сам оперисао и успио да их спасим.

Послије два дана рано изјутра дошли су чланови Народне странке из Подгорице, др Бојовић, др Чедо Лекић, Велимир Никчевић и још двојица чијих се имена не сјећам. Нас пар доктора смо били у канцеларији, уморни и нерасположени. Ушли су код нас и представили нам се. Када су ми рекли да су дошли испред странке да нас обићу, ја сам парафразирао Килибарду: „са Србима да, под Србима никад.“ Одговорили су ми: „Ти си стари комуниста и био си до Блајбурга.“ Одговорио сам да су и комунисти били бољи него ваш Новак Килибарда, којег сам познавао из Никшића. Смијали смо се и шалили, јер су Бојовић и Лекић били одлични стручњаци и велики хуманисти. Одвео сам их на Буквицу да виде гдје су падале бомбе и до самог рова гдје је била смјештена посада а у који су пале три ракете које нису експлодирале. Др Лекић ми је учинио велику услугу и замијенио ме у болници 5 дана док сам био у Херцег Новом.

Иначе када би стизали камиони са рањеницима, настајала би паника у болници, јер су свака сестра и особље имали по некога свог из куће: сина, мужа или брата на положајима. Настала би вриска док би их ми износили и смјештали до соба или сале овисно о приоритету обраде.

У марту 1995. године мајка ми је умирала и ја сам замолио да ме пусте пар дана да будем поред ње. Нису ми вјеровали да ја у 66 години имам живу мајку, мислили су да желим да их напустим. Послије сахране вратио сам се у Невесиње. У јуну 1995. уз помоћ Грчке православне цркве и Општине Невесиње у болници је направљена нова операциона сала, тако да је било лакше дисати и оперисати. Била је то права техничка револуција, али су проблеми са анестезиолозима, хирурзима и другим особљем и даље остали. И даље је био „празник“ када би бануо какав љекар – добровољац или анестезиолог, који би барем за кратко помогао да се не ослањамо на срећу, да не импровизујемо и стрепимо.

Пуно нам је помогао и херцеговачки владика из Тврдоша, Атанасије који је често ишао за Грчку. Био је омиљен у Невесињу. Из Грчке је доносио увијек велику помоћ. Доста су нас помагали из Црне Горе. Др Шегрт, управник никшићке болнице, поклонио нам је три кревета за интензивну његу који су нам много значили код тешких рањеника. На нашем хируршком одјељењу се увијек радило, јер смо збрињавали осим рањеника и становништва и избјеглице са свих страна.

Често сам ишао на прву линију фронта. Тада је било пуно рањеника услијед тешких борби и напада на Невесиње и околину. Тада је рањен пуковник Родољуб Анђић, поручник Лучић и командир Душко Пејак. Пејак је рањен у кичму. Био је најљепши момак у Мостару. Њему сам дао задњи морфиј који сам имао, и пребацили смо га хитно на ВМА у Београд на лијечење. Са њиме се и дан-данас чујем.

Затишје које је наступило након Дејтона није утицало на свакодневни рад у болници. Увијек је неке била потребна помоћ, тако су ми један дан донијели дјечачића од двије године на испирање желуца, јер је прогутао таблете – луминала, мислећи да су бомбони. Његов отац је дошао са породицом из Њемачке, и како је била несташица љекова и даље у Невесињу, он је донио

пуну кутију потребних љекова. На сву срећу тада сам био у истом стану 50 м од болнице. Звали су ме и одмах сам дошао. Узео сам цријево од инфузије и шприц од 20 кубика и ушао у желудац и са дестилованом водом извукао све љекове тако да је дијете преживјело. Тог дјечака сам након 20 година упознао јер ми је пришао на прослави града Невесиња, представио се и захвалио ми.

Још једна тешка ситуација пред сам Дејтон која се десила једном борцу, који је био на одмору, могла ме баш „скупо“ коштати. Њега је неко ранио у кафани и повриједио му каротиду – вратну артерију. Нисам смио клемовати, јер је то главна мождана артерија и одузео би се. Нисам имао могућности да оперишем и упутио сам га за Подгорицу. Послије 20 минута вратили су се, јер је прокрварио. Поново сам тампонирао артерију и позвао команду да ми дају хеликоптер. С обзиром на то да га нису имали позвали су Војску Југославије који су послали газелу из Краљева. Нисмо могли унијети носила у мали хеликоптер, па је пилот оставио копилота, а ја сам сјео иза пилота поред носила, и полетјели смо за Подгорицу. Између Никшића и Подгорице била је јака магла и летјели смо на 20 м висине изнад магистрале. Пилот, не познавајући терен скренуо је ка Острогу и на моју реакцију вратили смо се три км десно ка магистрали.

Када смо стигли испред Подгорице, код моста на Сушици знао сам да су ту далеководи са Марезе и можда неких 100 м од њих опет реаговао, тј. викнуо пилоту да се окрене ради далековода. Пилот ме послушао и окренуо десно по равници. „Наводио“ сам га и слетјели смо на проширење поред пута за село Комане. Одатле смо позвали хитну из Подгорице, послали су кола по нас. Рањеник се звао Џелалић.

Од децембра 1995. више нису стизали рањеници, Дејтон је био потписан. Једног јутра из Мостара су дошли код нас шпански и француски хирурзи у посјету невестињској болници. Показујем им собе са рањеницима у оним малим креветима гдје понекоме вире ноге. Рањеници су били добро збринуте, и колеге су се чудили под каквим тешким условима смо радили и радимо. При одласку, оставили су ми бројеве телефона болнице из Мостара гдје су радили, понудили су ми сваку помоћ и поздравили се. Пет дана по њиховом одласку у оближњем селу се преврнуо трактор.

Тракториста је задобио тешке повреде грудног коша по лијевој страни. Одмах сам схватио да има серијски лом ребара, нагњечена плућа и пратио сам га само стетоскопом. Нисмо имали покретни рентген да би га снимио, већ сам одмах почео да га реанимирам. Скалпелом сам му просјекао кожу у нивоу четвртог ребра и стерилном жицом везао и одигао ребро, ослободивши плућно крило и изравнао улубљени дио грудног коша, а жицу везао за инфузиони сталак. Пацијент (Гојко Вујачић) је одједном почео нормалније да дише, престао је кашаљ и крклање, пулс се стабилизовао. Дежурао сам поред њега током цијеле ноћи.

Ујутро сам се сјетио СФОР-ових хирурга и одлучио сам да их позовем, да се још једном увјере у каквим условима радимо, са каквим се мукама носимо и шта све преживљавамо. Дошли су после три сата. Французу сам заборавио име, а Шпанац је био мајор Хуан Балс. Увео сам их да виде Вујачића. Одушевили су се када су видјели како сам импровизовао и жицом подигао згњечени грудни кош.

Шпанац ме у одушевљењу загрлио и пољубио, а Француз ми је предложио да пацијента пребацимо у Мостар на респиратор у њихову болницу. Захвалио сам им и, ипак, пацијента пребацио у КБЦ у Подгорицу.

И данас се сјећам колико се Весна Вујошевић, тадашњи шеф анестезије у КБЦ смијала када је видјела пацијента са жицом, који се, иначе, убрзо сасвим опоравио. После овог случаја шпански и француски хирурзи из Мостара, уз одобрење команде и директора болнице, су три године, сваке седмице, барем по једном долазили у Невесиње да са мном оперишу, јер се очигледно са оваквом патологијом никада раније нису сретали. За њих је рецимо ехинококус био непознаница, да и не говорим о другим случајевима, повредама и обољењима, са којима су овдје могли да се суоче, а што је за нас све била нормална појава. Они су се смјењивали свака три мјесеца, али се та сарадња није прекидала ни са њиховим насљедницима, а временом се изродила у искрено пријатељство. Једном су ме позвали и у Париз на конгрес хирурга, али ја, нажалост, нисам имао услова ни могућности да одем. Сем лијепих сјећања на фину сарадњу са тим људима, као посебно драгу успомену, чувам једну фотографију из операционе сале на којој је један од њих написао:

„У почетку је то била обавеза, послѣје се преобратило у пријатељство, данас то више није обавеза, но само пријатељство.“

Исто тако чувам и писмо у одговору капетану Антонију Калву, једном од команданата међународних снага који су посјећивали и помагали невесињску болницу:

„Неочекивано и изненадно познанство са вама у тешким приликама за нас, повратило нам је вјеру у људе... никада нећу заборавити вашу сузу у оку када је дијете заплакало у нашој канцеларији за мајком која је била у Мостару. Тада сте ми обећали да ћете га одвести код мајке, што сте, наравно и урадили јер то доликује човјеку какав сте Ви ...“

Кроз невесињску ратну болницу је прошло и низ других љекара и медицинског особља. Многима сам позаборављао имена. Моји колеге из Подгорице, др Блажо Ђетковић и др Драго Тодоровић, често су долазили и помагали том ратом унесрећеном народу, као и окулиста, сада већ покојни др Боро Вукчевић, који је током читавог рата долазио и радио прегледе за војску и избјеглице. Био је изузетно образован човјек, прави полиглота, помагао ми је у комуникацији са шпанским хирурзима. Обилазио је тешко рањене борце и сваки викенд је био ту на располагању свима који су га требали. Први пут је дошао 1992, јер је у Подгорици оперисао једног борца из Кифиног села и отада је био редован сваког викенда. Петком би долазио аутобусом у Невесиње, а ми бисмо га враћали недјељом у Подгорицу.

Морам да споменем и др Мишка Бугарина. Ово му није било право име, био је добровољац из Бугарске. Диван човјек, можда 20 година млаћи од мене. Он је цијели рат провео на најистуренијим положајима и са народом. Након офанзиве на Борачким језерима са народом се повукао у Вишеград, гдје је, како сам сазнао, потом остао десет година. Вратио се у Бугарску потпуно разочаран, јер сем признања и захвалности народа, није добио никакву сатисфакцију за своје пожртвовање и несебични дугогодишњи рад.

Мирис барута и пламен ватре на првим борбеним линијама су доброано осјетили и колеге: Боро Васиљевић, Ранко Кокотовић, Ђорђе Кљајић, Трипо Скочајић, Раде Вуковић, др Таминџија и наравно др Саво Бјелогрлић. Један од њих, Невесињац, др Брано

Граховац је, рецимо, и погинуо на Борачким језерима, журећи да на првој борбеној линији укаже помоћ рањеном борцу.

Велику помоћ смо добијали и од Кола српских сестара, коме је својевремено моја мајка била доживотна предсједница. Сенка Дурутовић из Никшића, госпођа Миловић из Рисна, Мира Секуловић из Херцег Новог, Вера Тодорић из Игала су нас несебично помагале током цијелог рата.

Највећу помоћ невесињска болница је примила од командира Дакића са границе на Ситници који је узео илегално војни камион, ставио крпу на таблице и заједно са Горданом Булатовић донио велику помоћ, 1200 конзерви које смо звали „дуге девет-

ке”, храну, одјећу, обућу, много ћебади и чаршава, десетине јединица крвне плазме коју смо добили из трансфузије тада војне болнице Мељине, све за вријеме санкција, када се ништа није могло пребацити преко границе.

Са тим народом сам се саживио и у њиховој несрећи максимално сам се трудио да им помогнем. Уз Божију помоћ ниједан рањеник који је стигао на операцију у болницу

Сл. 15 | Најтежи пацијенти Бранка Шиповац и Милан Шкоро у посјети у Херцег Новом

није подлегао. То је тај народ цијенио и сви су ме завољели као да сам им најрођенији. Увијек су говорили „док си нам ти овдје ми и наше фамилије смо сигурни.“ Причали су ми да би борци када би ишли у акцију, питали да ли сам у Невесињу.

Када су престала ратна дејства замолили су ме да и даље останем у Невесињу, док се барем један од њихових специјализована хирургије не врати. Пристао сам и остао у Невесињу. Мојој фамилији није било право што их нисам консултовао, али сам ипак остао. Све то вријеме, тј. године су ипак некако брзо прошле уз свакодневни рад у болници. Невесиње је тада имало осим свог становништва и пуно избјеглица, тако да је било увијек посла. Шпанци би долазили сриједом да са мном оперишу пацијенте, а Французи четвртком. Имали смо коректну сарадњу до самога краја, дружили бисмо се након операција, проводили доста времена заједно.

Угостио бих их и приликом сваког одласка у Херцег Нови. Враћао бих се пуних торби пршута, вина и делиција које би им сервирала и припремила секретарица болнице Љубица Аврам. Водио бих их, на њихово тражење, до оближњих села да виде како народ сада живи и да виде посљедице рата. Исто тако и ми бисмо узвратно били позвани као њихови гости у Мостар. При првој посјети екипе италијанских љекара рецитовао сам им пјесму њиховог најбољег пјесника Ђованија Пасколија коју сам знао још из гимназије.

Били су шокирани наравно. Нису знали ко сам. А када сам им рекао да сам ја брат од тетке њиховог ратног хероја Ромеа Ромеа, настала је тотална еуфорија. Трудио сам се да на сваки начин анимирам шпанске, француске и италијанске љекаре да дођем до помоћи која нам је много значила. Једна донација француских љекара је била од 200 ампула антибиотика Лонгацеф, којег тада нисмо имали. Једанпут смо добили и пријеко потребан лијек за млађег пацијента који је боловао од рака тестиса. Шпански доктори су између себе скупили 1200 дм и донијели нам лијек.

Колико сам могао и ја бих се трудио да се њима захвалим са понеким пригодним, поклоном. Поклонио сам икону Бијелог анђела из Милешева коју сам добио од команданта Невесињске бригаде Пурковића, команданту шпанског санитета. Речено ми је

Сл. 16 | Октобарска награда Херцег Новог

да се она и данас налази у предсали Војне болнице у Мадриду.

У октобру 1996. године добио сам Октобарску награду Херцег Новог за вишедеценијски хумани и добровољни рад на љекарској помоћи свима којима је била потребна у мирнодобским условима, као и у годинама највећих ратних страдања сусједне нам Херцеговине.

Године 1997. генерал француског санитета је у редовном обиласку њихових импровизованих болница на територији БиХ дошао након Мостара у Невесиње, код нас. У једном писму изнио сам захвалност за несебичну помоћ коју смо имали од њих.

Поштовани господине Генерале,

Ваша посјета нашој скромној болници у Невесињу много нас је обрадовала и вратила нам је вјеру у људе, и подсјетила на традиционално пријатељство између вашег и нашег народа које траје од Солунског фронта, а гдје су ваши и наши дједови заједно ратовали и гинули.

Вашим хирурзима смо неизмјерно захвални на несебичној помоћи, како у набавци лијекова, тако и у раду у хируршкој сали скупача са нама у веома тешким условима рада гдје су показали сву своју саосјећајност и спремност да помогну нашем српском народу.

Примите срдачне поздраве и захвалност од грађана Невесиња, као и од управника болнице и у моје лично име.

хирург др Ђуро Мусић

У јануару 1999. године смо примили од команданта марсејске војне болнице честитку за Нову годину и стигло је његово писмо упућено мени. Ово су његове пријатељске ријечи:

1. Драги пријатељи из Невесиња, желим вам Срећну нову 1999. годину. Поздрављам ваш ентузијазам и вашу оданост над вашим народом, тако далеко од комфора наших болница.

Не могу да заборавим изузетне сате проведене са екипом љекара и медицинским особљем.

Надам се да ћу имати прилике и задовољство да опет учествујем у операцијама са вама. Посебно пријатељски поздрав од
Др Мианне

2. Драги брате, драги пријатељу, често се присјећамо наше сарадње у Мостару – Невесињу током прошлог љета. Захваљујући Вашем пријему могли смо да радимо са вашом екипом и да помогнемо Вашем народу и тој прелијепој регији.

У **Марсеју** у нашој болници не фали посла али случајеви дијагностике и терапеутике су много софистициранији. Некад нам се чини да се расипамо и узалуд трошимо када се сјетимо вас и ваших услова рада. Надам се да и даље имате исти ентузијазам и да ће млади хирург са којим смо имали прилике да оперишемо, остати у Вашем тиму, Вама на услузи.

Једног дана бих се желио вратити у Ваш оперативни тим гдје смо имали изузетне заједничке моменте. Надам се да ће војници из ЦТ4 моћи да наставе да Вас опскрбљују са потребним медицинским материјалом и да сте успјели да добијете апарат за екографију као што сте хтјели.

Можда будемо имали прилике и задовољства да вас поново видимо можда у Марсеју или негдје у Француској. Шаљем Вам своје пријатељске поздраве и цијелој екипи, Буби и директору болнице.

Др Мианне (уролог)

Било је још преписки између мене и љекара из Шпаније, путем наших преводилаца.

Драги и поштовани др Мусић

Јако ми је жао што Вас нисам могао још једном, прије одласка у Шпанију, снажно и срдечно загрлити ... али околности су учиниле своје и ништа не помаже сада туговати.

Надам се да Сте у тренутку кад примите ово писмо, и Ви и Ваши добро и да мало помало духови прошлих времена нестају. Желим Вам то од свег срца!

Много пута – у разговору – у различитим околностима Вас поменем и сјетим се са носталгијом. Очекујем да ћу Вас једног дана видјети и поздравити у околностима различитим од оних у којима смо се упознали, присјећајући се заједничких доживљаја и ситуација које, иако не тако честе, биле су интензивне и угодне.

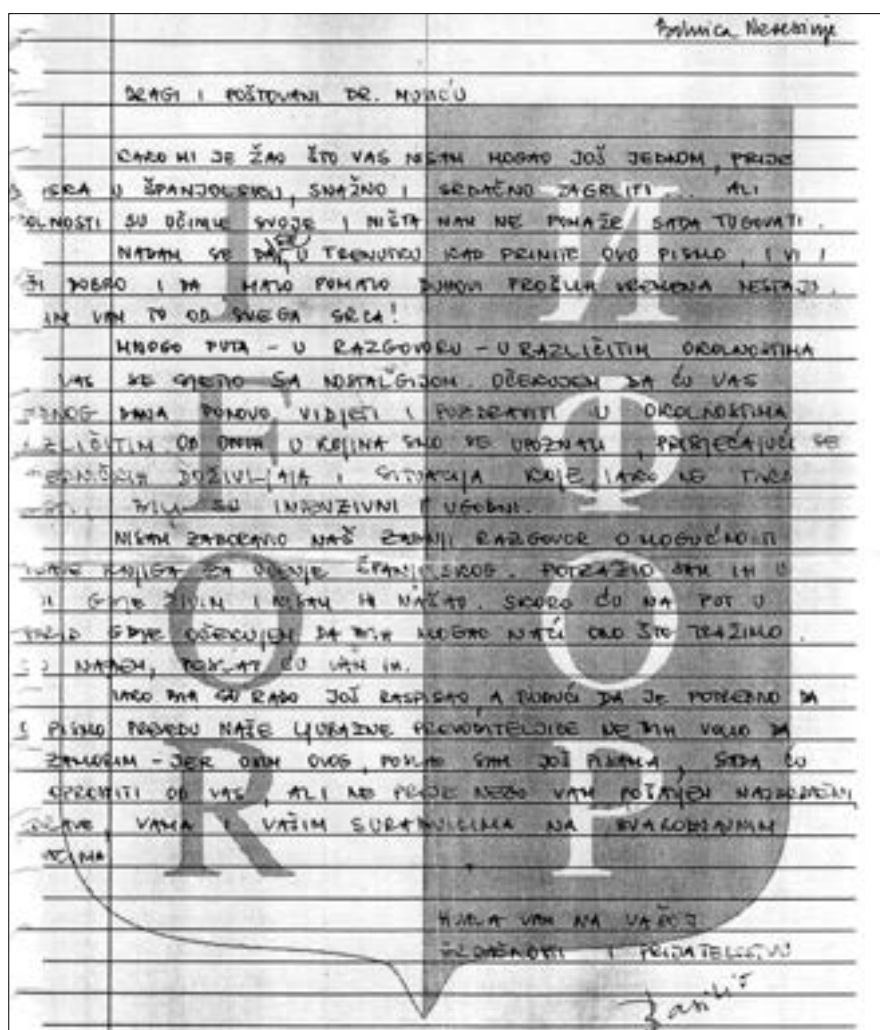
Нисам заборавио наш задњи разговор о могућности набаве књига за учење шпанског језика. Потражио сам их оvdје гдје живим,

али их нисам нашао. Ускоро ћу на пут за Мадрид, гдје очекујем да бих могао наћи оно што тражимо. Ако нађем, послаћу Вам их.

Иако бих се још радо расписао, а будући да је потребно да се писмо преведе од стране наше љубазне преводитељице, не бих волио да заморим – јер осим овог, послао сам још писам, сада ћу се опростити од Вас али не прије него Вам пошаљем најсрдачније поздраве, Вама и Вашим сарадницима на свакодневним задацима.

Хвала Вам на Вашој срдачности и пријатељству!

Ваш Басилио

Dragi i mnogo voljeni kapetan KALVO

Neoljektivni i issemačne ponašanje na Vama u teškim prilikama na nas ,povratilo nas je vjera u ljude.

Vi ste jedan od rijetkih i prvih osoba na nepeda,koji ste nas prišli sa puno ljudskosti,objektivnosti,ljubavi i humanizmom.

Oduševili ste čitave osoblje naše bolnice i sa puno piješeta prišao u vama i rado Vas se sjeća.

Isao mi je što niste imali više vremena za druženje,da nas šodde posjećujete,ali kako i sami kažete u Vašem pismu prijateljstvo je bilo kratko i interivno.Nadam se da ćemo se sreći u ljepšim vremenima i sve izgubljeno nadoknaditi.

Napad u Nevesinju je mnogo ardean što ste vi ,penzi kod nas,jer sa vi jedan dobar narod velikog srca.Pravi ste nasljednici pjesnika Gracije De Marka, Servantesa ,Pikaresa i mnogih da ih se usbrajan velikih ipenaca.Vi ih vjerno sljedite

Poslije vašeg odlaska ,zazvonio Vas je kapetan Pagan,koji je voli bi čovjek i humanista kao i vi.Nmogo smo sa njim nadovoljati.On duže ostaje u Hercegovini i ima više vremena za druženje,ja nađe nadovoljstvo česte sa njim,Truđa mi je dugo vremena da ga noven Pagan jir česte bi mi se usao po bi ga znasao Kol Narovno on mi se nije usao sa alo i uvijek bi se namijalio,da se to rijetko deha.

Nikada naču naboraviti Vašu vanu u oči,da je dijete sagledao u našoj kancelariji sa majkom koja je bila u Mostaru.Tada ste mi obećali da čete g odvati kod majke što ste naravno i uradili ,jer se delikuje vama.

Nadam se da ste dobre,sređni što ste se vratili vašoj dragoj porici.Treba i oni da znaju da ste bili sa jednom humanom nadatka ,jačeg ste vi ovu so sa puno humanism odredili i pomogli našim ljudima u velikoj,velikoj neuređi.

To da Van Bog vratiti i vaša djeca više zbog toga mnogo mnogo srećna.

Ja sam još uvijek u Nevesinju.Situacija je bolja jer se više sa gine,a drugo je tako ,tako se kači ačajno.Naše minije je produčeno jer još uvijek sa naša hirurga.Jedan momak de uskoro savršiti specijalizaciju i onda da otići u moj dragi kraj na obali mediterana kod svoje porodice.

Nisam u kontaktu i nadam da čete se posjetiti i biti moj gost.

Nisam Van odmah odgovorio na vaše drugo pismo,jer moj kolega iz Podgorice okalio,koji nas ipenski nije dolazio u Nevesinje.

Ovo pismo čeni prevantni prevodilac kapetana Pagana,isti de ga poslati u ipeniju.

Uvijek da Vas se rado sjeća i mnogo i mnogo ardean nadavati Vama i vašoj porici. **SANDOZ** **SANDOZ** **SANDOZ**

Sandostatin
octreotide

Stoping Power

SANDOZ
na želj
na ovaj adresao
SANDOS

Сл. 17 | Писмо Ђура Мусића капетану Калву

Цијењени др Мусић

Увијек се сјећам твога гласа, Боже: само се надам да ће неко ко буде ово писмо преводио квалитетно превести са шпанског. Обећао сам ти да ћу се вратити и никада нисам прекршио своје обећање. Ако нисам дошао код вас (а десило се два пута), то није

било због мене него због других дешавања па није било могуће и жао ми је због тога, мој пријатељу.

Сјећам се тих предивних тренутака са вама и помоћи коју смо узајамно пружали један другом. Бог ми је свједок, да сам и тебе, без околишања ставио у ту категорију.

Био сам исти у третирању према Босанцима, Хрватима и Србима, а што нам свима налаже Хипократова заклетва. Наш посао не разумије различите идеологије и драго ми је да си и ти био такав. У нашим новинама у мом центру гдје радим спомињали су тебе и нашу поносну болницу. Поздрави све особље у моје име. Никада вас нећу заборавити. Волио бих да се вратим јер то и осјећам.

Ваш **Хуан**

Сл. 18 | Из преписке

При једној посјети Мостару, уприличено је дружење са љекарима из окружења. Сједили смо за истим столом заједно др Брацо Хајдаревић и други са муслиманске стране; у нашој екипи су били др Саво Бјелогрић, др Раде Вуковић, секретарица и ја, а са хрватске стране управник тадашње болнице – којег сам

познавао из времена док је био ангажован у ФК Вележ и други. У разговору са др Хајдаревићем, који ми се у једном тренутку обратио ријечима: „Ђуро, теби и мени је било најтеже, теби јер си горе био сам, а ја доље опкољен“, мој одговор му је био: „Брацо, ј..и ми оца ако знам на коју страну сам био, јер сам имао рањених бораца са свих страна.“

Командант СФОР-а за југоисток, генерал-пуковник Кристијан Ланз, био је одушевљен састанком и нашим радом. Након састанка угостио је нас неколико старијих љекара и приредио ручак и дружење.

Мој пријатељ др анестезиолог Мишо Рундо, из Рисна, прије рата је отишао за Њемачку да тамо ради. Њему су оца који је такође био љекар, у вријеме II другог свјетског рата 1941. убиле усташе у Требињу. Мајка се вратила са њих троје дјеце за Рисан, јер је тамо имала своју родитељску кућу. Миша је Радован Караџић одликовао највећим одликовањем РС медаљом Обилићев вијенац, јер је био велики донатор Републици Српској. Између осталог, на моју иницијативу, послао је и санитетско возило болници у Невесињу.

По завршетку рата дешавало се да има понеко повријеђен и да то спада у ратну хирургију. Један дечко од 15 година активирао је бомбу и био је у хеморагичном шоку када су га довели у болницу. Једини анестетичар из Мостара, који је радио, није био тренутно у Невесињу. Укључили смо му четири линије са растворима и трансфузијама крви. Када сам га придигао видео сам рану – рупу на лијевој страни грудног коша величине дјечје шаке из које је излазила крв са мјехурићима ваздуха. Убацио сам компресу у рану и одмах смо га санитетом – шофер, двије сестре (које су цијелим путем држале флаше од инфузија и трансфузије) и ја пребацили за Требиње 130 км удаљено, гдје смо га др Вуковић и ја оперисали. Повреде су биле тешке, у току операције морали смо одстранити два ребра, урадили смо лобектомију, спленектомију, ушили јетру и мали Лозо је био спашен. Након операције и терапије, дечко се опоравио и виђао сам га како вози бицикл кроз Невесиње.

У периоду након Дејтона, након кратког боравка у Херцег Новом, на повратку у Невесиње десила се и авантура са стопером. Била је ноћ, негдје око пола два ујутро, прошавши Гацко, у

Сл. 20, 21 | Орден Републике Српске Крст милосрђа. Са додјеле одликовања
Ордена Крст милосрђа: Мирјана Паровић, мед. сестра у Невесињу,
која је такође добила орден.

шуми неки човјек испред мене искочи и стопира. Стао сам, човјек је ушао и сјео. Обратио ми се директно рекавши: „Ви сте храбри, стали сте, а не знате ко сам.“ Погледао сам га и рекао да имам 50 марака, и да могу одмах да му их дам, да се ауто једва вуче, а да ме убије нема вајде. Представио се и рекао да је завршио смјену у Термоелектрани, да је кренуо кући али да су се кола покварила, па је кренуо пјешке. Молио ме да свратим код њега кући, али сам већ

био уморан и једва сам чекао да се довезем у Невесиње.

Др Крстић гинеколог из Београда долазио би често код нас на испомоћ и још неки гинеколози. Имали смо по 150 порођаја годишње, што је нама чинило велико оптерећење. Срећом имали смо бабице које су прије рата радиле у болници у Мостару, и оне су нам пуно значиле при сваком порођу. Др Крстић је на моје молбе по потреби оперисао и наше Новљанке.

Војска је из Фоче послала појачање болници у Невесињу – анестетичара техничара Љубинка који нам је пуно значио за сваку операцију, мада су нам помагали и шпански и француски анестезиолози. Оперисали смо много ехинококуса, јер је невестињски крај познат по узгоју стоке. Пуно људи је боловало од тога, тако да су ми при скоро свакој операцији асистирали шпански и француски хирурзи, јер код њих тих болести није било. Радили смо и веће операције, карциноме дебелог цријева и све друге тешке

RATNA BOLNICA
NEVESINJE
Broj: 4/98
Dana, 12.03.1998

P O T V R D A

Na kojem se dokazuje da je Dr. Djuro Musić specijalista Opšte hirurgije proveo u ovoj ustanovi kao dobrovoljac od 01.07.1993. godine do 31.12.1996. godine, a dalje u Opštoj bolnici u Nevesinju do današnjeg dana.

Dr. Djuro Musić je uspješno sbrinjavao povrijeđjene i oboljele, za istog nije bilo neriješenih problema. U toku rata je obavio oko 1 700 malih i velikih operacija i nije bio nijedan smrtan slučaj. Ratna bolnica u Nevesinju je sbrinjavala oko 8000 boraca i 50 000 stanovnika sa područja Srpske opštine Mostar, Srpske opštine Konjic, Opštine Kalinovik, Gacko i Opštine Nevesinje.

Narod i borci navedenih opština su zahvalni Dr. Musiću i pokrenuli su inicijativu da se jedna Ulica ili Trg u Nevesinju masiva po gore imenovanom.

Komandant
Ratne Bolnice

Dr. Savić Obrad
spec. radiolog

Сл. 22 | Повеља општине Невесиње

операције.

Ја сам наставио да радим свој редовни посао. Имао сам један интересантан случај код операције завршног дијела дебелог цријева. Цријево испред опструкције се толико проширило да је било широко као гума од фиће. Нико од страних доктора који су били на операцији није видео такво проширено цријево, због запуштеног карцинома дебелог цријева.

Године 1999. када је НАТО бомбардовао Србију и Црну Гору, наш директор је отказао гостопримство страним љекарима.

Године 2000, напokon се вратио први специјализант хирургије и имали смо одличну сарадњу. Ускоро је стигао и други хирург са Косова, који је имао нешто више диплома од уобичајених. Они су полако преузимали посао у болници, што је било и за очекивати. На једном састанку на којем нисам присуствовао, јер сам био у Херцег Новом, новопримљени хирург је имао коментар на моју присутност на хирургији. Једини који је на ту његову

дискусију реаговао био је др Таминџија који је указао на мој допринос у хирургији за све ово ратно и поратно вријеме, а за које су и други добро знали, али су ћутали. Када сам чуо за дешавање на састанку нисам реаговао. Поразговарао сам о овоме са управником болнице, који је рекао да ће са њима разговарати. Мене је то повриједило, јер ја сам и прије тога био афирмисани хирург са мјерљивим резултатима рада и бројним признањима. Одлучио сам да напустим Невесиње, што сам и урадио на Ђурђевдан не јављајући се и не обавјештавајући никога о мојој одлуци, да не би било реакције народа и војске који су ме цијенили и поштовали. Касније, кроз годину дана, испливала је истина на површину кога су запослили, али то више није била моја ствар. У стару болницу више никада нисам крочио, а када се отварала Нова болница у октобру 2014. године дошао сам на позив новог управника др хирурга Велибора Милојевића.

Редовно сам ишао на сваки позив за прославе у Невесиње, и сваки пут сам се осјетио добродошлим међу тим људима, са којима сам дијелио судбину у најтежим моментима рата и би-така за Источну Херцеговину. Гледајући све те момке, јунаке које сам успио да спасим, а који су редовно учествовали на парадама, за мене је то била неописива срећа и задовољство, након толико

Сл. 23 | Са Колом српских сестара на Косову

Сл. 24 | Додјела Светосавског ордена

година срести се са њима, присјетити се болних и лијепих тренутака, који никада нису били укаљани личним интересом.

Када сам се вратио у Херцег Нови ишао сам неколико пута са Колом српских сестара на Косово, својим аутом. Често смо ишли заједно Гордана Булатовић и Оливера Доклестић, као најагилније донаторке у прикупљању помоћи. Сем Грачанице обилазиле су и друга мјеста на Косову, Призрен, Дечане, Пећку патријаршију и велику Хочу.

Оне су предано радиле и сакупљале разну помоћ за грађане Косова. И тамо сам радио љекарске прегледе коме год је требало. Били смо у Пећкој патријаршији неколико пута. Тамо су биле смјештене италијанске трупе. Са њима сам врло често контактирао, као и са игуманијом. Носили смо помоћ и за Косовску Митровицу. Ту сам упознао сјајне људе, пок. Оливера Ивановића, Небојшу Алексића и друге.

Често сам обилазио рањенике који су били на рехабилитацији у Бањи Игало, или у болници Мељине, као и избјеглице из Босне или Хрватске који су били приморани да напусте своје куће и станове и тако сачувају животе. Обилазио сам и старе Новљане који су били болесни.

У међувремену низале су се, као током цијелог мог живота, разне плакете и признања.

Сл. 25 | Са додјеле руског признања за учествовање у Другом свјетском рату

Сл. 26 | Додјела медаље од Савеза бораца НОБ-а 1941–1945, 2000. године

Поново сам нашао своје старо друштво са Шквера. Свакодневно смо се налазили у кафани испод торе. Сви ми, стари мјештани, били смо незадовољни новским руководством и њиховим архитектама и урбанистима, који су уништавали дивне локације, прво због градње након земљотреса, а касније под великим притиском тајкуна. Од града палми, сунца и скалина направили су град бетона, девастирајући и обалу и дивну Савину.

Жадили су ми се стари грађани да су молили председника општине да их некад прими да му објасне шта му раде

Коме сметају палме у Херцег-Новом

Зелене оазе у Херцег-Новом се и даље уништавају, под налетом несхватљиве политике изградње викенд-станава у самом центру града.

Да ли урбанисти Херцег-Новог имају и мало професионалне етике, кад под утицајем невидљивих појединаца пројектују оно што се коси са урбаном, економском и еколошком логиком. Шта ће о њима и нама рећи генерације које долазе?

У близини зграде општине, на узвишици званој „Крш“, прије неколико година изграђена су 72 викенд-стана, уз рушење историјског и законом заштићеног објекта. Сабласно дјелује насеље пустих неосвијетљених станова у зимском периоду, док су мјештани послје земљотреса расељени са обале и старог града по околним херцеговским брдима. Многи од њих, стари и изнемогли, нису никад више сишли ни у град, ни на море.

Са источне стране, тридесетак метара од зграде Скупштине општине, прије пола године изграђена је зграда „карингтонка“, у којој је више станова продато викендашима, где је

порушен диван стари кружно прављени камени зид, који је био украс града. Са рушењем зида посјечено је и око 80 стабала поморанци, неколико мимоза и другог егзотичног растиња.

Са западне стране, стотинак метара од зграде Скупштине општине Херцег-Новог, руши се зграда Радио Херцег-Новог, смештена у задужбини Ломбардић-Дуковић, за изградњу 18 станова.

Ко има право да педесет година послје ослобођења земље руши и уништава оно што су племенити људи остављали своме граду.

У плану је изградња још 56 викенд-станова и самопослуте. Кажу „карингтонка“ ће се продужити на штету зелених површина уз рушење старог каменог зида и сјече 20 педесетогодишњих палми и другог растиња.

Да ли ће икада у нашем граду разум и поштење надалацати и побиједити све ситне личне и малограђанске интересе...

Др Ђуро Мусић,
Херцег-Нови

Сл. 27 | Чланак објављен у београдској „Политици“

урбанисти, али никада није имао времена за њих. Ја сам прије рата написао један чланак у Политици „Коме сметају палме у Херцег Новом“ и неки из руководства су ми замјерили да ми је чланак

Republika Crna Gora
VLADA REPUBLIKA CRNE GORE
MINISTARSTVO PRAVDE
Broj, 02-1719/03
Podgorica, 17.07.2003. godine

Na osnovu člana 192 Zakona o opštem upravnom postupku i člana 13 Zakona o nevladinim organizacijama ("SL.list RCG", br. 27/99), Ministarstvo pravde rješavajući po zahtjevu nevladinog udruženja naziva **DRUŠTVO GRAĐANA ZA ZAŠTITU HERCEG NOVOG** od 16.07.2003. godine, za upis u Registar nevladinih udruženja, donosi

RJEŠENJE

UVAŽAVA SE Zahtjev nevladinog udruženja naziva **DRUŠTVO GRAĐANA ZA ZAŠTITU HERCEG NOVOG**, sa sjedištem u Igalu i u Registar nevladinih udruženja upisuje dana 16.07.2003. godine pod rednim brojem 2149, koje će zastupati i predstavljati Đuro Musić iz Herceg Novog, Ul. Njegoševa br. 88.

Сл. 28 | Рјешење о регистрацији Друштва грађана за
заштиту Херцег Новог

написао новинар Бећировић кога никада до тада нисам ни видио ни упознао. Тада су ме другови замолили да оснујемо Друштво грађана за заштиту Херцег Новог и да се боримо против даље девастације града.

Тежи задатак нисам у животу преузео од борбе са урбанистима и политичким руководством града.

BOOK
43

UDK 726.54:7.025.4(497.16Herceg Novi)

Radovi na Velikoj crkvi Uspenja Bogorodice u Manastiru Savini

Slobodan RADOVANOVIĆ, Tanja BOJOVIĆ

БКА

**ЗБОРНИК РАДОВА
ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ И УМЈЕТНОСТИ**

**A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART**

Radovi na Velikoj crkvi Uspenja Bogorodice u Manastiru Savini

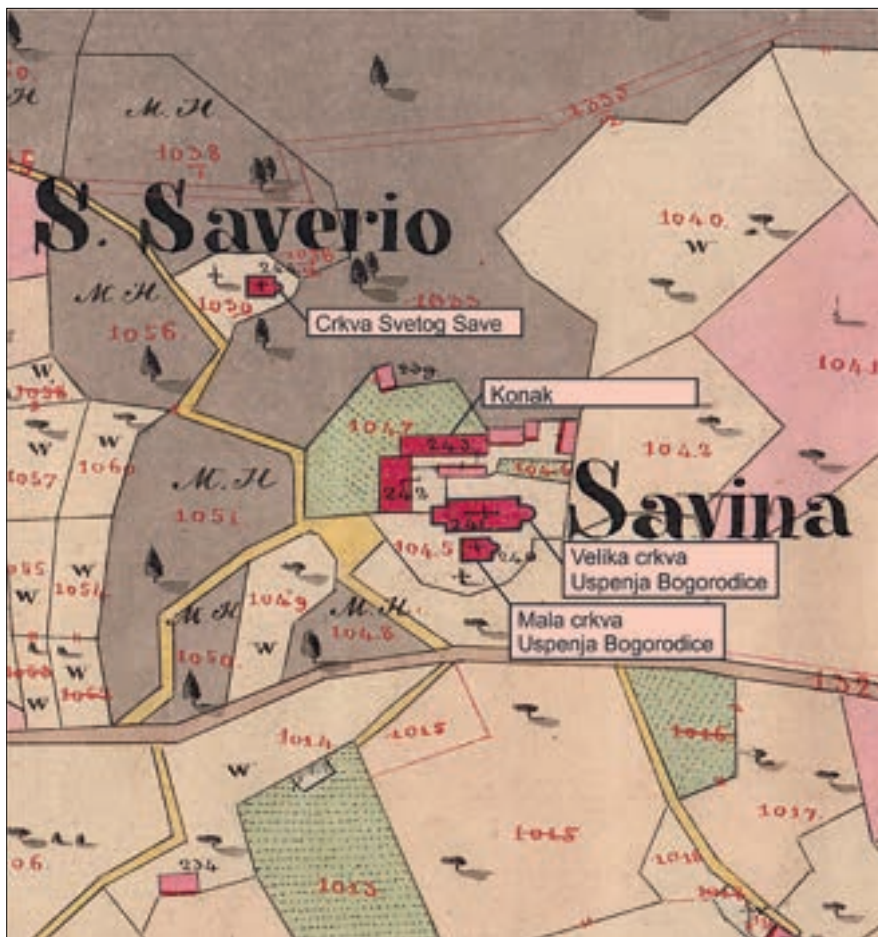
Slobodan RADOVANOVIĆ, Tanja BOJOVIĆ

Manastir Savina predstavlja jedan od najznačajnijih spomenika kulture u Crnoj Gori.¹ Nalazi se nedaleko od Herceg Novog na pošumljenom uzvišenju u blizini jadranske obale. Manastirski kompleks obuhvata tri crkve iz različitih perioda, konak u okviru koga su manastirska riznica i biblioteka, groblje i plato sa ogradnim zidom. Gradnja Crkve Svetoga Save vezuje se po predanju za XI vek, u XV veku je izgrađena Mala crkve Bogorodičinog Uspenja. Velika crkva Bogorodičinog Uspenja izgrađena je u 18. veku, tačnije od 1777. do 1797.

Velika crkva Bogorodičinog Uspenja na osnovu arhitektonskih karakteristika pripada baroknom stilu, kombinujući klasične barokne elemente sa uplivima romano-gotskog i vizantijsko-raškog stila. Osnova crkve je jednobrodna sa apsidom i kupolom nad kvadratnim ka unutra zakošenim tamburom i na zapadu sa trospratnim zvonikom. Fasade objekta zidane su fino klesanim kamenim blokovima, jednakih veličina slaganih u pravilnim redovima. Malterisanu unutrašnjost crkve krase: bogata kamena plastika, kameni mobilijar, ostaci slikane

¹ Manastir Savina, spomenik sakralne arhitekture; Kategorija I (prva); Rješenje o proglašenju spomenika 01 – 18/1 od 05. 1. 1962. godine.

Sl. 1 | Kompleks Manastira Savina, mapa iz katastra 1848–1880. god.

dekoracije, duborezni pozlaćeni ikonostas, oslikana drvena gelerija hora, tron sa ikonom Presvete Bogorodice Savinske.

U drugoj polovini 2024. godine započeti su radovi na uređenju unutrašnjosti Velike crkve Manastira Savina.² Ovi radovi su usledili

² Naručilac: MITROPOLIJA CRNOGORSKO-PRIMORSKA, MANASTIR SAVINA, HERCEG NOVI – Izvođač: Privredno društvo za izgradnju, obnavljanje i rekonstrukciju građevinskih objekata KOTO d.o.o. Beograd, dio stranog društva Koto-Podgorica. Projektant: Đokić Group d.o.o. Bar, odgovorni inženjer Srđan Marlović, dipl. inž. arh. konz.; Stručni nadzor: Studio Prostor d.o.o. Podgorica, odgovorni inženjer prof. dr Goran Radović, dipl. inž. arh.; stručna konzervatorsko-restauratorska ekipa izvođača radova: odgovorni inženjer Slobodan Radovanović, dipl. inž. arh. konz.; Đorđe Milosavljević, dipl. arheol. konz., rukovodilac radova; Tan-

Sl. 2 | Velika i Mala crkva Bogorodičinog Uspenja

nakon izvedenih radova na zameni krovnog pokrivača pre kojih je vla-
ga prodirala u unutrašnjost crkve a što je uzrokovalo oštećenja u unu-
trašnjosti kupole, na zidovima tambura i pandantifima, ponegde i u
podnožju svodova. Na pojedinim mestima, pored bojenog sloja uočav-
alo se odvajanje maltera kao i isoljavanje.

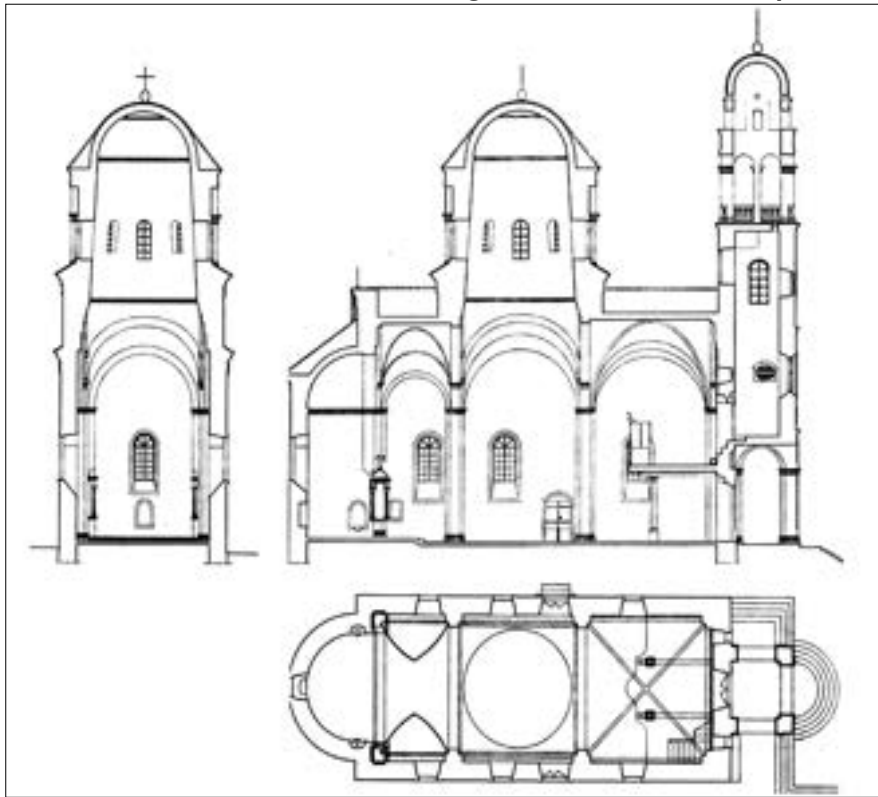
Nakon iznošenja pokretnog crkvenog mobilijara, zaštite iko-
nostasa, horske galerije i poda crkve pristupilo se montaži prostorne
skele koja je obuhvatila unutrašnjost crkve u celini. Skela je omoguća-
vala da se može pristupiti svim zidnim površinama, kupoli, tamburu
i svodovima. Radovi su podrazumevali istraživanja koja bi pokazala
prvobitnu obradu unutrašnjosti crkve i promene koje su sledile, a o
čemu nije bilo zabeleženih podataka. Činjenica da su ukrasni skulp-
turalno obrađeni elementi u apsidi crkve, kolonete ispod pandantifa,

ja Bojović, mast. slikar-rest., rukovodilac restauratorskih radova; Vladimir Pet-
rović, mast. konz. rest.; Milica Opalić, mast. konz. rest.: Velibor Kovačević, dipl.
rest.; Dušan Đerić, dipl. vajar; Ivan Jovanović, dipl. rest., Pavle Jankov, dipl. građ.
inž.

kao i reljefne rozete ispod poprečnih lukova i na krstastim svodovima, u poznijim fazama prekrivene krečnim premazima ukazivala je na poznije nerazumevanje prvobitne koncepcije enterijera barokne crkve čiji smisao je trebalo utvrditi u analizama arhitekture barokne unutrašnjosti. Naime, izgled zidova barokne crkve je odražavao neusklađenost u odnosu na reprezentativnost arhitekture kao i obradu ikonostasa i horske galerije.

Zatečeni izgled unutrašnjosti crkve je upoređen sa izgledom kakav je zabeležen na fotografijama crkve u knjizi o Savini prof. D. Medakovića iz 1978. godine³ a što predstavlja najraniji podatak. Na crtežima i fotografijama se može zapaziti obrada zidova i svodova u malteru kao i obojena kalota kupole sa naslikanim zvezdama (nebo). Profilirani venci u kamenu, rebra krstastog svoda u istočnom i zapadnom

Sl. 3 | Velika crkva, osnova, podužni i poprečni presek (iz knjige prof. Dejana Medakovića)

3 Dejan Medaković, *MANASTIR SAVINA, Velika crkva Riznica*, Rukopisi, Beograd 1978.

traveju kao i zrakasta rebra u kaloti apside bili su svetlije boje u odnosu na ravne površine zidova i pilastara. Takođe, zapaža se da su okviri prozorskih otvora i vrata naglašeni istaknutim trakama izvedenim u malteru. Ove trake imaju širinu 12,5 cm a izlaze iz ravni zidova oko 1,5 cm. Na fotografijama se zapaža i obrada mramorizacijom kružnih stubova koji nose horsku galeriju za razliku od zatečene obrade bojenjem uljanom bojom. Ovi prikazi kao i tekst prof. Medakovića u pomenutoj knjizi predstavljali su važnu vodilju u analizi izvornog izgleda i obrade unutrašnjosti crkve kao i utvrđivanja poznijih promena.

U knjizi prof. Medakovića data je stilsko-hronološka analiza arhitekture crkve i tumačenje romaničkih i gotičkih stilskih odlika u vreme baroka kada je protomajstor Nikola Foretić, Korčulanin, izveo radove na izgradnji ove monumentalne građevine.

Konzervatorsko-restauratorski radovi

Naos

Konzervatorski radovi započeti su sondažnim ispitivanjem maltera i bojenih slojeva. Sonde su rađene u zoni svodova, pandatifa sa prislonjenim stubovima, u zoni tambura, kupole sa kupolnom kalotom, u oltarskom prostoru, na lukovima i u prozorskim otvorima. Na različitim pozicijama otvoreno je trideset sedam sondi koje su ukazale na prisutnost do pet bojenih premaza i od dva do četiri zatečena malterna sloja. Rezultati izvedenih istraživanja i analize obrade unutrašnjosti pokazali su sličnosti sa romaničkom i gotičkom gradnjom u crkvenoj arhitekturi Kotora i to kako u koncepciji prostora jednobrodne crkve sa kupolom u srednjem traveju tako i u primenjenim graditeljskim tehnikama. Zidovi crkve i pilastri građeni su u kamenu, a svodovi zapadnog i istočnog traveja su od sige. Tambur je građen kamenom, a kalota kupole je izvedena u opeci. Zakošenje unutrašnjosti tambura koje polazi od venca u njegovom podnožju do venca u podnožju kalote kupole izvedeno je u malteru sa dodatkom lomljene opeke i lomljenog krovnog pokrivača. Rebra krstastog svoda u zapadnom traveju isklesana su od sige i to na način da su u jednom bloku naizmenično isklesani i svod i blok rebra što pokazuje izvrsno poznavanje gradnje svodova. Uklanjanjem nestabilnih slojeva maltera moglo se uočiti da su sve nepravilnosti u

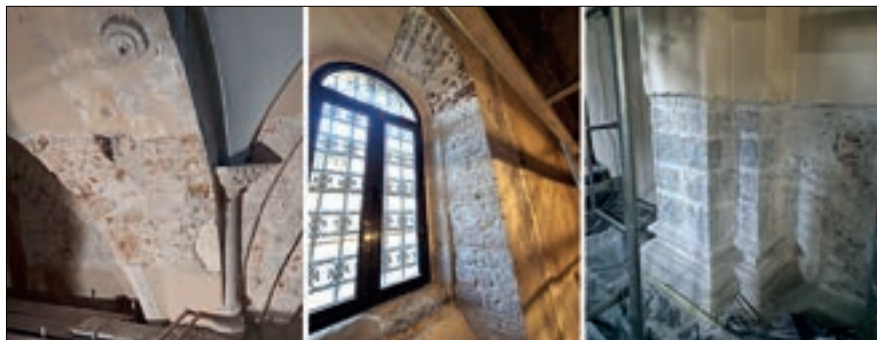
izvođenju lukova ispravljane nanošenjem maltera debljine i do 12 cm. U istočnom traveju koji je znatno uži od svoda u zapadnom traveju i rebra krstastog svoda su uža, pa su ona manjeg preseka i stoga aplicirana u malteru, a ne ugrađena u svod kao što je to slučaj u zapadnom traveju.

Dvostruki prislonjeni lukovi na bočnim stranama u srednjem traveju, karakteristični za gradnju oslonaca kupolnog prostora u romaničkim crkvama, primenjeni su i u velikoj savinskoj crkvi. U uglovima potkupolnog prostora, u visini od gornje površine profilisanog venca poprečnih lukova do podnožja pandantifa, postavljene su polukolone sa profilisanim bazama i kapitelima čije površine su ukrašene floralnim motivom.

Polukružna kalota kupole oslonjena je na profilisani venac u njenom podnožju a u tjemenu se nalazi još jedan profilisani venac izveden u malteru. Oni svojim položajem u odnosu na površinu svoda i profilisanim izgledom vizuelno ukrašavaju i uramljuju prostor tambura. Profilisani venci, baze pilastara i ugaone kolonete izvedeni su od korčulanskog kamena. Od istog kamena izvedeni su proskomidija i đakonikon, časna trpeza i recipijenti posuda u ovalnim nišama u apsidi. Zapaženo je da su reljefni ukrasi u enterijeru crkve veoma slični sa ukrasima na gredama nadvratnika bočnih portala i reljefnim ukrasima na fasadi zvonika.

U Institutu za ispitivanje materijala⁴ izvršena je fizičko-hemijska analiza maltera i bojenih premaza čiji rezultati su dopunili zaključke do kojih se došlo optičkim analizama. Izvedena istraživanja su, osim definisanja načina i tehnike zidanja objekta, dovela i do otkrivanja novih podataka vezanih za slikane dekoracije. Sve ravne zidne površine su omalterisane i premazane krečnom bojom, hladnobelog tona. Svi uzorci maltera sastoje se od agregata i veziva. Odnos veziva i agregata je približno 50%: 50%. Korišćena je ista vrsta agregata prirodnog porekla silikatnog sastava ujednačene granulacije zrna od 1 mm do 2 mm. Oblik zrna zaobljen do poluuglastog, boje bele, sive, tamnosive, crne i veoma retko žućkaste boje. Vezivo je krečno, homogeno bele boje i vrlo dobro prijanja uz zrna agregata. Uzorak koji je uzet u apsidi „gornje mesto“ predstavlja savremeni malter spravljen sa sivim

⁴ Institut za ispitivanje materijala IMS, a.d. Beograd, Izveštaj broj 41/13104 od 19. 11. 2024. god., Laboratorija za kamen i agregat, rukovodilac Ivana Delić, dipl. inž. geol.

Sl. 4 a, b, c | Sonda na severnoj strani sa podnožjem poprečnog luka, delom svoda u zapadnom traveju, kolonetom i lukovima u srednjem traveju; prozor na južnom zidu; podnožje pilastra na južnoj strani – u toku istraživanja

Sl. 5 | Pilastar, sondažno ispitivanje bojenih slojeva

cementom i obojen sa više slojeva sive boje.

Zidne površine. Zidovi i dekorativna plastika u unutrašnjosti hrama bili su prekriveni slojevima maltera i krečnim premazima. Sondažnim ispitivanjem

dobijeni su važni podaci koji se odnose na način i tehniku zidanja i vrste kamena koji je korišćen kako za zidanje tako i za izradu ornamentalne plastike. Za izradu venaca u tamburu, oltaru, koloneta sa bazama i kapitelima, rozeta, stopa i kapitela pilastra korišćen je korčulanski kamen. Stablo pilastara u naosu, priprati i oltaru zidani su od modrosivog kamena. U apsidi je najviše primenjenih elemenata urađenih od korčulanskog kamena. Tu su smešteni bogato reljefno dekorisani proskomidija, đakonikon i časna trpeza. Centralna oltarska niša izrađena je u potpunosti od svetlijih kamenih blokova. Bočne niše u oltaru zidane su od modrosivog kamena sa lukovima i škropionicama od svetlijeg kamena. Svi navedeni dekorativni elementi, zajedno sa plastikom koja je na fasadama, čine jednu celinu. Na otkrivenim ravnim zidnim površinama nije postojao vidljiv sklad u zidanju kao na pilastrima gde se uočio red

Sl. 5 | Svod u zapadnom traveju, nakon radova

i ritam slaganja kamenih blokova. Osim pilastara, niše na unutrašnjem zidu apside su takođe ukazale na izvesnu logiku u zidanju, a samim tim i na harmoničan izgled u prostoru, zbog čega je odlučeno da se pomenuti segmenti potpuno otkriju, konzervatorski obrade i prezentuju.

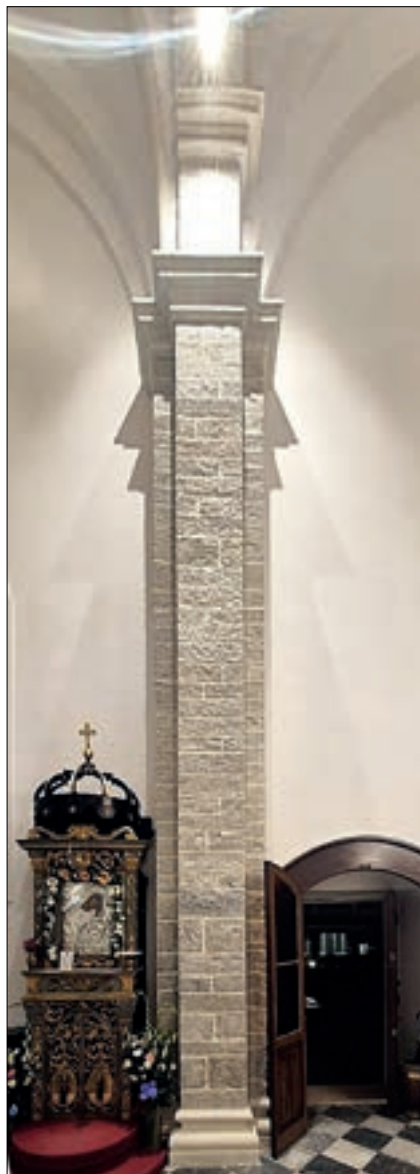

Sl. 7 | Pilastar sa profilisanim vencima nakon radova

Pilastri. Poseban arhitektonski detalj u dispoziciji celine čine četiri bočno pozicionirana pilastra u naosu i po dva koja se nalaze u prostoru priprate i apside. Pilastri su raščlanjene osnove poput rizalita sa prednjim delom istaknutim u prostor sa dva kapitela u vidu profilisanih venaca koji prate oblik stabla pilastra. Prostor između dva kapitela povezuje jedan kraći i plići uprošćeni deo stabla pilastra. Stope pilastara su profilisane i kao i kapiteli izrađene su od korčulanskog kamena. Pilastri u priprati nalaze se u uglovima priprate. Ova dva pilastra preseca horska galerija. Pilastre u oltaru prekida ju proskomidija sa leve strane i đakonikon sa desne strane, i oni se u gornjem delu završavaju stilizovanim dnom u obliku suze. Donji delovi pilastara su kraći, nalaze se pod kamenom pločom proskomidije i đakonikona i naležu na stope izrađene od korčulanskog kamena. Pilastri su zidani od fino klesanih modrosivih kamenih blokova pravilnih kvadratnih dimenzija slaganih u pravilnom slogu, koji prati njihove stepenaste osnove od kamene profilisane stope do kapitela i iznad njega do visine gde počinju ojačavajući lukovi i svod. Spojnice su izvedene u malteru svetlijeg tona.

Sondažnim ispitivanjem i detaljnim posmatranjem sva četiri pilastra naosa utvrđeno je

Sl. 8 | Pilastar na severnom zidu, nakon radova

da su sa najvećom pažnjom, izuzetno pravilno zidani i da je iz toga proizašla odluka da se oni i prezentuju kao zidani, a ne omalterisani.

Stubovi horske galerije. U priprati Velike crkve nalazi se horska galerija koja je dekorisana slikarskom tehnikom mramorizacije. Galeriju nose dva stuba koji su u potpunosti bili obojeni tamnosmeđim masnim premazom. Tokom izvođenja istraživačke faze čišćenja ustanovljeno je da su stubovi izrađeni od drveta i da su zbog toga što nose veliki teret horske galerije prekriveni brojnim pukotinama različitih dimenzija. Pukotine su se prostirale vertikalno duž osovine stuba, a oko njih se boja najviše podljuspavala i krunila. Sondažnim ispitivanjem otkrivena su dva bojena sloja slikane mramorizacije.

Sl. 9 | Stubovi horske galerije, pogled na unutrašnjost crkve nakon radova

Sl. 10 a, b | Baza i kapitel stuba horske galerije

Otkrivena je prvo slikana dekoracija izvedena tehnikom mramorizacije u sivoplavičastom koloritu pastelnih tonova. Daljim ispitivanjem naišlo se na složenije izvedenu mramorizaciju u sivkasto zelenkastom tonalitету. Stubovi su celom dužinom oslikani i stoje na kamenom četvrtastom postamentu svetlije sivog tona. U neznatnim ostacima nađeni su tragovi pozlate na donjem prstenu kapitela. Pukotine u drvenom nosiocu su konsolidovane, a potom popunjene odgovarajućim drvenim insertima. Sva plića oštećenja su plombirana i pripremljena za retuš. Pozlaćeni su prstenovi na kapitelima na kojima su pronađeni tragovi pozlate. Posebna pažnja bila je usmerena kako na povezivanje slabo čitljivih sačuvanih fragmenata tako i na tonsku usklađenost sa originalnim ostacima. Mramorizacija je prekrivena slojem zaštitnog laka. Pretpostavlja se da su na isti način ukrašeni i drveni ramovi koji uokviruju slike na samoj horskoj galeriji.

Oltarski prostor crkve

Đakonikon i proskomidija. Prostorne strukture oslonjene su na četiri stuba, od kojih su tri stuba vezana i jedan slobodan. Ovi arhitektonski elementi imaju važnu sakralnu i praktičnu ulogu u bogoslužbenoj praksi. Njihov značaj u prostoru naglašen je reljefima sličnim sa reljefima na časnoj trpezi. U potpunosti su izrađeni od korčulanskog kamena, identične su forme, ukrašeni plitkim floralnim

Sl. 11 | Bočna strana đakonikona, nakon radova

Sl. 12 | Proskomidija, detalj nakon radova

reljefima, zasvođeni poput ciborijuma, odnosno baldahina sa tri stuba vezana za arhitektonski okvir i četvrtim slobodnim. Proskomidija i đakonikon, takođe, poseduju uobičajenu ravnu površinu na kojoj se obavljaju pojedini procesi za vreme liturgije. Osnova stubova je osmougaona, kapiteli su izvedeni u dva nivoa, od kojih prvi čine svedeni akantusovi listovi, a drugi jednostavnije volute. Prostor iznad lukova koji obrazuje baldahin ispunjen je floralnim

plitkim reljefom, iznad kojeg se forma zatvara profilisanim vencem i završava se sa krovom od bakra. Kamen je pažljivo očišćen mehaničkim putem, potom su popunjena sva strukturalna oštećenja. Spojnice su popunjene na pojedinim mestima gde su bile delimično ili u potpunosti oštećene.

Niše. Dve bočne i centralna nalaze se u prostoru apside crkve. Bočne niše su građene kombinovanjem modrosivog kamena i venčaca. Obe niše imaju po jednu nisko postavljenu škropionicu od kamena. Nešto je širi episkopski presto na istočnom zidu oltarske apside ispod prozorskog otvora, koji je zidan upotrebom pravilnih blokova venčaca. Površina luka koji uokviruje nišu izvedena je u dekorativnom malteru. U unutrašnjost centralne niše postavljen je jednostavan drveni tron.

Sve tri niše bile su u potpunosti prekrivene slojem maltera. Malter je pažljivo uklonjen mehaničkim putem uz upotrebu vidijumskih dleta, četki i skalpela. Zatečene intervencije izvedene u betonu su uklonjene i izvedene su dopune od materijala

Sl. 13 |
Oltar, bočna niša
nakon radova

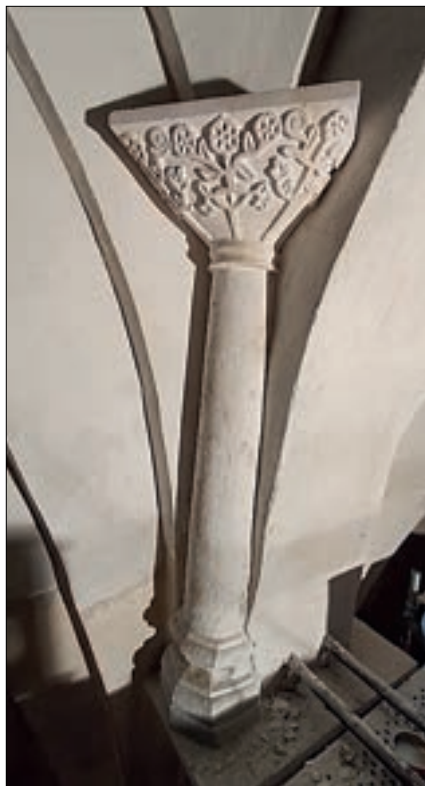
odgovarajućeg tona i granulacije. Zidne površine u oltarskoj apsidi zidane su blokovima različitih sivih tonaliteta, od čvrstog kamena, solidno obrađenog sa pravilnim dobro očuvanim spojnica.

Tambur i kupola

Kolonete. Ispod pendentifa, nad pilastrima naosa nalaze se četiri kolonete vezane za arhitektonski okvir. Čine ih oble osovine konusnih kapitela i šestougaoih stopa izrađenih u korčulanskom kamenu. Kapiteli su ukrašeni svedenim floralnim reljefom. Sitnija oštećenja prekrivala su površinu stubova. Ona su popunjena malterom čiji je agregat finije granulacije jer su u ispuni nakon obrade morali biti usklađeni sa finom obradom originalne površine kamena. Stope su na pojedinim mestima imale veća strukturalna oštećenja koja su ankerisana i nadograđena malterom krupnije granulacije.

Sl. 14 | Pogled sa zapada na podnožje tambura sa kolonetama u uglovima, nakon radova

Sl. 16 | Kapitel kolonete, nakon radova

Sl. 15 | Koloneta nakon radova

Kameni venci i rozete. Kružni kameni venci od korčulanskog kamena nalaze se na vrhu i dnu tambura. Duž ruba polukalote oltarske apside nalazi se još jedan kameni venac. Ovi venci imaju ulogu da u prostoru naglase prelaz iz jedne u drugu prostornu formu. Sačinjeni su od lučno zakrivljenih klesanih blokova, plitko ispikovane teksture, koji formiraju prsten, odnosno u oltaru polukrug. U centru kružnog prostora unutar prstena izvedenog u malteru nalazi se rozeta od kamena kroz koju prolazi metalni nosilac polijejeja. Oštećeni delovi rozete i venca su restaurirani. Venci su bili prekriveni slojevima krečnih premaza koji su bili čvrsto vezani za teksturu kamena, što je dodatno otežavalo uklanjanje naslaga. Očišćeni venci su plombirani i obnovljena im je forma na mestima gde su nedostajali delovi. Na pojedinim mestima gde je malter u spojnica nedostajao popunjen je materijalom u skladu sa postojećim. Duž istočnog i zapadnog luka prostiru se rozete sa reljefom cveta koji su se koristili kao nosači kandila. Reljef

Sl. 17 | Kapitel kolonete, nakon radova

Sl. 18 | Slikani ornament ispod potkupnog venca, nakon radova

je oblikovan u dva nivoa latica raščlanjenih uskim trakastim listovima. Osim na lukovima, ovakvi medaljoni su postavljeni unutar segmenata krstastog svoda soleje i priprate. Rozete su izvedene u korčulanskom kamenu i prekrivalo ih je nekoliko slojeva krečnih premaza koji su mehanički uklonjeni. Sitnija oštećenja su popunjena malterom finije granulacije. Raspored i broj rozeta ukazuje da su bile u funkciji kačenja i raspoređivanja velikog broja kandila u crkvi.

Slikana dekoracija. Sondažna ispitivanja bojenih premaza izvedena su na različitim pozicijama zidova i pilastera i pokazala su da je tokom vremena crkva bila krečena u više navrata, različitim svetlim tonovima. Sondiranje se izvodilo mehaničkim raslojavanjem i gradacijskim uklanjanjem naknadnih premaza do potencijalne pojave originalnih slojeva sa slikanim sadržajem. Prilikom otkrivanja bojenih slojeva posebna pažnja je posvećena utvrđivanju stanja,

prepoznavanju i očuvanju destabilizovanih segmenata kako bi pronađeni ostaci slikane dekoracije bili što celovitiji za naredne faze analize, tumačenja, obrade i prezentacije.

Otkrivena je slikana dekoracija izvedena u nekoj od „al sec-co” tehnika samo na prostoru tambura i kupole. U kaloti kupole, ispod višeslojnih krečnih premaza otkriven je tamnije plavi bojeni sloj sa jednostavno apliciranim zvezdama, koji je pod dugogodišnjim uticajem vlage bio u oštećenom stanju. Bojeni slojevi su umnogome izgubili vezivnu moć što je dovelo do pojave pulverizacije i podljudspavanja. Postojanost slikanih premaza je ispitana suvim i vlažnim metodama (alkohol, aceton, terpentini, vulpeks, višab, vajt spirit). Navedene slike celine bile su zahvaćene i manjim oštećenjima poput kratera, rupa i pukotina, što je zahtevalo sprovođenje zahtevnih konzervatorskih intervencija. Nakon izvedenih sondažnih ispitivanja, pristupilo se fazi čišćenja i konzervaciji otkrivenih fragmenata čime se omogućilo njihovo detaljno proučavanje, povezivanje i minimalizovao gubitak dela tokom njihove obrade.

Približno na polovini visine tambura postoji osam prozorskih otvora. U ovom prostoru otkrivene su brojne ranije intervencije. Na obodu prozora pronađeni su fragmenti jednostavnijeg oslikanog ornamenta koji su pratili lučno zasvođenu i izduženu formu prozora. Pronađen je i ornament širine 30 cm koji se prstenasto prostirao duž oboda tambura neposredno ispod gornjeg kamenog venca. Slikani ornamenti oko prozorskih otvora i pod gornjim kamenim vencem tambura izrađeni su monohromatski, dubokom, izražajnom ultramarin plavom bojom, na bledosivoj pozadini. Ornamente oko prozora sačinjavaju linije bordure različitih debljina koje prekidaju dekorativni elementi u obliku krsta. Ornament pod gornjim vencem tambura sačinjavaju, skladno raspoređeni, geometrijsko-floralni oblici oivičeni širokim linijama formirajući vizuelni uvod u plavičasto oslikanu kupolu. Sondažna ispitivanja nisu otkrila prisutnost dekorativnih slikanih elemenata u nižim zonama tambura što je možda rezultat prisutnih brojnih cementnih površina, uklanjanja ranijih bojenih slojeva i nanošenja novih krečnih premaza.

U kaloti kupole sondažno se ispitivalo koliko je bilo slojeva boje. Ispod dva sloja svetlije okrećenih premaza otkriven je tamnije plavi bojeni sloj na kome su u zadatim razmacima raspoređene šestokrake

pozlaćene zvezde, različitih veličina od 7 cm do 18 cm. Prisutnost zvezda je bila očekivana jer su se one naslućivale i nazirale, a ispitivanjem se otkrivala njihova originalna boja i mogući tragovi pozlate.

Slikani elementi su podeljeni u dve celine gde veći deo zauzima prostor kalote od gornjeg kamenog venca tambura do manjeg venca bližeg temenu kalote, a manji deo, sa nešto sitnije izvedenim zvezdama, zauzima prostor vrha kalote. Na tom prostoru pronađeni su preslici iz prethodnih restauratorskih intervencija na kojima su bile vidljive monohromno izvedene petokrake zvezde u tamnosivom tonalitetu.

Sl. 19 a,b | Sondažna ispitivanja kupole i tambura

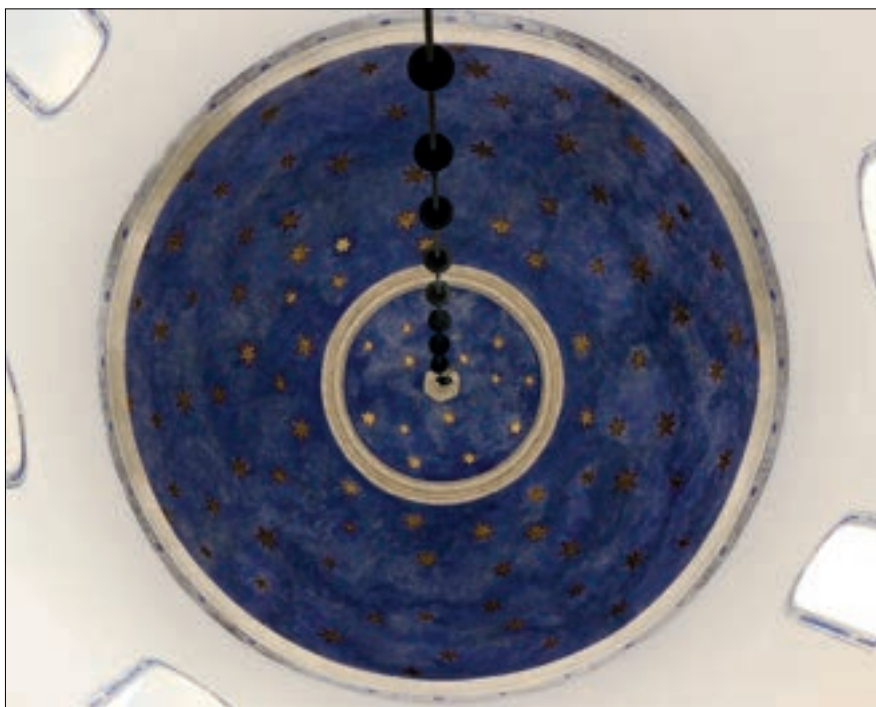

Sl. 20 a,b | Sondažna ispitivanja bojenog sloja u kupoli

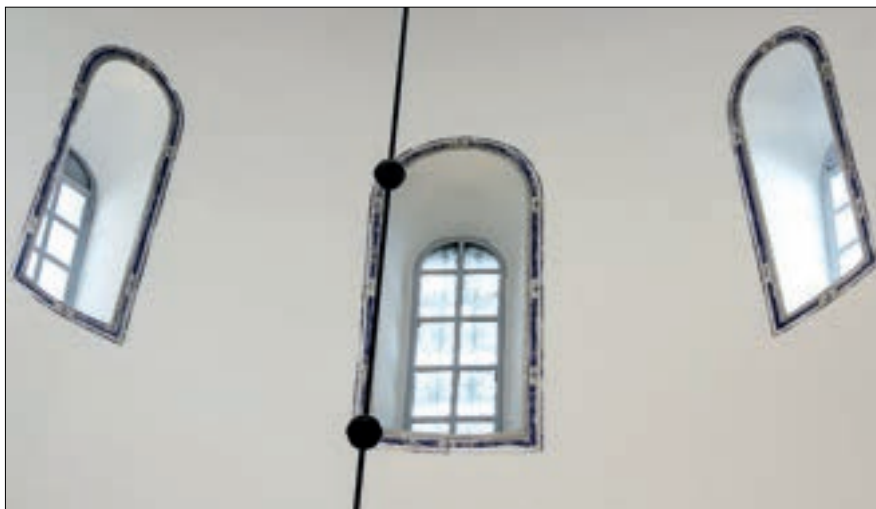
Sl. 21 | Sondažna ispitivanja slikane dekoracije u tamburu ispod venca

Sl. 22 | Pogled na kupolu nakon radova

Nakon uklanjanja svih naknadnih bojenih slojeva i otkrivanja najstarijeg slikanog sloja pristupilo se fiksiranju svih nestabilnih površina i injektiranju prisutnih potklobučenja. Sva oštećenja su restaurirana odabranim konzervatorskim malterima uz vođenje računa da se prilikom nanošenja maltera ne pređe ivica oštećenja. Plombirane i pripremljene površine su retuširane, postepenim građenjem tona do postizanja vizuelnog sklada sa okolnim tonovima. Nedostajuće zvezde su pozicionirane na osnovu položaja postojećih i potom su pozlaćene postavljanjem zlatnih listića preko kojih je stavljen zaštitni sloj.

Sl. 23 | Pogled na deo tambura, nakon radova

Zvonik

Ulazni deo hrama formira zasvođen prostor pod zvonikom sa dva stuba na pročelju i dva pilastra neposredno uz portal. Pilastre i stubove u gornjoj zoni povezuju profilisani kameni lukovi, na čijim je krajevima postavljena po jedna kamena rozeta. Nad lukovima se do prvog venca zvonika prostire ravna kamena zidna površina. Portal je naglašen profilisanim okvirom i krasi ga bogat kameni friz sa floralnim motivima i dve rozete u dnu okvira. Nad portalom postoji i kameni luk koji obrazuje prostor lunete. Svi dekorativni arhitektonski elementi kao i cela spoljašnost hrama izrađeni su od

Sl. 24 | Proces čišćenja kompresama, kameni venac zvonika

Sl. 25 | Zvonik, prizemlje, glavni ulaz u crkvu, nakon radova

korčulanskog kamena. Zvonik od zemljotresa 1979. godine nije bio predmet konzervatorskih radova. Tamnija boja zvonika od crkve otuda

Sl. 26 a, b | Reljefni kameni ukrasi na ulazu u crkvu

je što se kod zvonika zadržala patina, pogotovo na elementima kao što su ktitorski natpis, rozeta, venci, sunčani sat. Kamene površine zvonika su se međusobno razlikovale po boji, što je zavisilo kako od strane sveta tako i od količine vlage koja se tu zadržavala. Nakon urađenih proba čišćenja sve kamene površine su oprane vodom, uz kontrolisano korišćenje mašine za pranje pod pritiskom. Potom se pristupilo hemijskom i mehaničkom dočišćavanju svih kamenih površina vodenim rastvorom vodonik-peroksida 10% i benzalkonijum-hlorida 5%, uz korišćenje skalpela, vidijumskih dleta i četki različitih vrsta i finoće. Sva oštećenja i spojnice koje su nedostajale pažljivo su sanirane malterom koji je po svom sastavu, načinu obrade i tonu odgovarao originalnom malteru i kamenu. Na zvoniku izvedena je restauracija svih dekorativnih i arhitektonskih elemenata od kamena do visine prvog venca, obuhvatajući i deo istočne fasade crkve do iste visine. Kamen je na pojedinim mestima bio prekriven kalcifikovanim naslagama, zatamnjen i zaprljan raznim nečistoćama. U zonama bližim tlu, kao i u spojevima i šupljinama kamenih blokova bila je vidna prisutnost mikroorganizama. Na fino tesanim, svetlookerastim kamenim blokovima primetna su bila brojna manja oštećenja poput rupa, pukotina i nedostajućih delova.

Predstava Uspenja. Polukružni prostor unutar lunete, oivičen kamenim profilisanim lukom, bio je obojen belim krečnim premazom. Otvaranjem sondi utvrđeno je postojanje četiri sloja krečnog premaza preko slikanog sloja. Postepenim uklanjanjem premaza otkrivena je oslikana kompozicija, na kojoj raspored figura ukazuje da je u pitanju ikonografska scena Uspenja Bogorodice izvedena u „al secco” tehnici. Figura na odru predstavlja Bogorodicu koja je

Sl. 27 | Predstava Uspenja u luneti ulaznog portala crkve

odevena u zeleni hiton i crveni himation, dok je odar svetložute boje. Oko nje su raspoređene figure apostola i dva, najverovatnije, ženska lika. Na vrhu scene u jarkoplavoj pozadini prikazan je oblak u kojem je prikazan Hrist kako uznosi u naručju personifikovanu, Bogorodičinu dušu u vidu novorođenčeta. Crtež i položaj figura je jasno vidljiv, bojeni sloj likova je skoro potpuno nestao, a boja odeće se u tragovima nazire. Kompozicija je, najverovatnije, dugo bila izložena nepovoljnim faktorima iz neposrednog okruženja o čemu govori stanje bojenog sloja. Vлага zbog blizine mora i šume, većeg broj sunčanih sati, izloženosti vetru, odnosno abraziji, solima, narušava integritet i postojanost bojenog sloja oslabljujući vezivo i pojedinim pigmentima menjajući svojstva. Najpostojaniji i najočuvaniji delovi scene su Bogorodičina figura na odru i plava pozadina. Malter na kojem je izvedena kompozicija na pojedinim mestima ima strukturna oštećenja u kojima se nalaze vlaknaste popunjene pukotine što može ukazati na pređašnje intervencije ili na specifičnu matricu u malteru. Uzevši u obzir mogućnost da je neki vid intervencija izveden, može se pretpostaviti i da je

raslabljen bojeni sloj pretrpeo veći gubitak tom prilikom. Na ovakav stav navode i prisutne ogoljene površine koje odaju utisak da je slikana scena u nekom trenutku bila prebrisana ili da je bila nekontrolisano hemijski tretirana.

Zidna slika je očišćena od premaza mehaničkim putem, upotrebom hirurških skalpela i višab sunđera. Ostavljena su dva segmenta na obodu scene na kojima su ostali svi zatečeni premazi kako bi se mogli uzeti uzorci za fizičko-hemijsko ispitivanje. Konsolidacija je izvedena upotrebom slabijeg rastvora konsolidanta na polimernoj bazi, sukcesivno, prateći jednu za drugom očišćenu površinu kako bi se umanjilo štetno dejstvo naglog izlaganja atmosferskim uticajima. Po završenom čišćenju, ponovljen je proces konsolidacije, čime je zidna slika sačuvana od dalje degradacije.

Slikana dekoracija. Pod kulom zvonika, a nad ulaznim delom hrama stoji krstasti svod. Svod krasi tri kamena medaljona sa floralnim motivom. Centralni je nešto bogatijih latica u odnosu na dva bočna medaljona koji su vrlo srodni pomenutim medaljonima sa krstastih svodova i lukova unutar hrama. Kameni medaljoni su bili premazani, blede obojenim, ružičastim krečnim premazom. Osim medaljona postoje i dva kamena otvora za užad koja pokreću zvono. Na zidnim površinama svoda prostirali su se premazi različitih tonova koji su u velikoj meri bili podljuspani i rastrešeni. Na pojedinim mestima proces propadanja je dosegao dublje u strukturu zida, najverovatnije uzrokovan atmosferskim uticajima. Kameni medaljoni i otvori za užad su očišćeni, a oštećenja na njima su popunjena. Nedostajući delovi rekonstruisani su sa težnjom da se ne naruši, vremenom nastala rustičnost. Na zidnim površinama su nađene pozicije gde su premazi očuvaniji kako bi se raščlanili slojevi i prikazao prvi, odnosno, originalni bojeni sloj. Ispod dva sloja krečnih premaza nalazio se dubok plavi ton srodan tonu pozadine u kupoli, pod kojim je postojao samo malter. Bilo je potrebno očistiti zone u kojima se malter osipao, konsolidovati ih i popuniti novim krečnim malterom. Na pripremljenim površinama sa najvećom pažnjom izveden je delimično retuš najstarije pronađenog bojenog sloja pri čemu se vodilo računa da se ispoštuju svi nalazi.

Uz konzervatorsko-restauratorske radove u crkvi izvedeni su radovi na elektro-instalacijama i montaži rasvete. Boja novih rasvetnih

Sl. 28 | Pogled na krstasti svod zvonika, nakon radova

tela je bela, centralna rasvetna tela u crkvi postavljena su na postojeće zatege koje su obojene u belu boju. Spoljašnjost crkve osvetljenja je sa zemlje, venaca i iz niša parapeta prozora. Upravljanje rasvetom vrši se iz razvodnog ormara ispod galerije, iz oltara i konaka. Sanirana je gromobranska instalacija i izvršena su potrebna kontrolna merenja. Veći deo novopostavljenih audio-elemenata je mobilan. Mašinske instalacije grejanja i hlađenja izvedene su nevidljivo postavljanjem razvoda i fan coil jedinica uz unutrašnju stranu parapeta galerije.

Izvedenim konzervatorskim radovima na Velikoj crkvi Uspenja Bogorodice postignuto je u punoj meri jedinstvo, odnosno izvorna povezanost spoljašnjosti i unutrašnjosti crkve. Izvorna povezanost najviše se ogleda kroz zidanje fasada i obradu površina u enterijeru kao i kroz ostatke slikanih dekoracija na luneti iznad ulaza u crkvu i slikanu dekoraciju u kupoli i tamburu crkve.

U narednom periodu predstoje radovi na kamenom podu, duboreznom pozlaćenom ikonostasu, galeriji i gornjim delovima zvonika. Završetkom ovih radova bio bi zaokružen proces obnove i očuvanja Velike crkve Uspenja Bogorodice Manastira Savina. Obnovljena crkva, očuvani i obnovljeni elementi kako arhitektonski tako i slikani omogućiće da se doživi autentično duhovno i kulturno nasleđe kroz lepotu ovog jedinstvenog spomenika kulture.

Uzimajući u obzir vreme građenja crkve i činjenicu da krajem XIX veka na teritoriji Boke radi slikar Ivan Volarić sa Krka, dalja istraživanja a posebno istraživanja manastirske arhive treba usmeriti ka eventualnom pronalasku ugovora ili zapisa o angažovanju slikara Ivana Volarića na izvođenju slikanih dekoracija u crkvi. Dodatno treba istražiti i proučiti cvetne kamene rozete u crkvi i zvoniku i njihovu funkciju u vezi sa kačenjem, spuštanjem i podizanjem velikog broja kandila.

BOOK
43

UDK 72:929Јањић Ж.

**Живко Јањић, архитекта, сликар,
књижевник (1938–2017)**

Оливера ДОКЛЕСТИЋ

БКА

ЗБОРНИК РАДОВА
ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ И УМЈЕТНОСТИ

A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART

Живко Јањић, архитекта, сликар, књижевник (1938–2017)

Оливера ДОКЛЕСТИЋ

Уводна ријеч

Иако најпознатији као архитекта, Живко Жика Јањић је својим радом, потом материјалном и нематеријалном заоставштином, оставио значајан траг у инжењерској и свеукупној културној сцени Херцег Новог и Боке Которске. Био је изузетна, упечатљива, по много чему посебна личност, како по широком образовању, тако и дјелатној свестраности, занимањима, којима се бавио попут личности из класичног доба. Модернизам је био његов животни, стваралачи курс у архитектури и у умјетности. Није робовао стереотипима, често ни уским нормама социјалистичког система, па се чак може рећи и да је с иронијом и хумором, као типичан Херцеговац, приступао и значајним историјским темама. Стварао је модерна дјела у архитектури и сликарству, која су понекад изазивала различите коментаре, најчешће неупућених у умјетност. У својим књижевним дјелима, романима и приповијеткама, користио је манир алегорије и фантастике. Изузетно креативна личност, са сталном тежњом ка истраживању и

суочавању са разним изазовима, у сликарству, књижевности, музици, и, наравно, архитектури, Јањићев стваралачки опус је спој инжењерског, визуелног, звучног и филозофског, дакле духовног. Разумијевање његовог свеукупног дјела подразумијева слојевит и вишедимензионалан приступ.

Изузетно даровит за стварање у свему што га је интересовало, почевши од планирања простора, архитектонског уобличавања форми до завршне реализације, ликовне умјетности и широког музичког опсега, који је од свирања на више инструмената, компоновања једноставних композиција сезао до сложене форме симфоније, Жика Јањић је личност која, не само да не смије да буде заборављена, већ његово дјело заслужује студиозан приступ, проучавање и у неким областима (пројектовање, просторно планирање) узимање за узор у сагледавању визуелних и просторних могућности и капацитета неке средине, локације.

Прича о животу и дјелима архитекте Живка Жике Јањића јесте ретроспектива пројектовања и новог курса у урбанистичком планирању, као и смјена ручно израђених цртежа на озолиду са електронски исцртаним пројектима и плановима савременом

компјутерском техником, у периоду између шездесетих година двадесетог и прве деценије двадесет првог вијека, у половини југословенског простора, гдје је обитавао и стварао, Босни и Херцеговини, Хрватској и Црној Гори. Уједно, биографија и архитектонски опус од 1971. године, када је Јањић стигао у Херцег Нови, до његовог пензионисања, 1990. нераскидиво су повезани са постојањем херцеговског пројектно-урбанистичког

Sl. 1 | Живко Јањић

предузећа изузетне репутације, *Завода за пројектовање и урбанизам*, које је било носилац развоја општине Херцег Нови, безмало три деценије, а једно од двије такве установе у Црној Гори.¹

Животна и професионална линија Живка Јањића

У билећанској породици Лазара Јањића и Анике, рођене Капор, 8. марта 1938. године рођен је син Живко. Лазар Јањић је био повратник из Америке, тачније из Чикага, велике колоније своје херцеговачке сабраће, која се тамо настањивала од краја XIX вијека. Попут иних из краја, Лазар Јањић је отишао „трбухом за крухом“, преко „велике воде“, у потрази за бољим животом, дјелећи исељеничку судбину са десетинама Херцеговаца, Далматинаца, Личана, Бокеља и Црногораца. Успостављањем нове државе, Краљевине Срба Хрвата и Словенаца, након Првог свјетског рата, разаслан је позив дијаспори, поријеклом са тла нове државе, да се врате у родну земљу, сада под новом влашћу. Лазар Јањић, као и многи његови земљаци, с радошћу је примио вијест и позитивно одговорио својим повратком у Билећу. Тада се и оженио младом Аником Капор. Аника Капор је из, већ пуно пута у литератури помињаних, Доњих Мириловића код Билеће, одакле је и Момо Капор, познати сликар и књижевник. Заправо, Живко и Момо, рођаци по мајци, били су вршњаци, а у породици се каже да је Живку та умјетничка линија наслијеђена по мајчиној породици, јер су Капори били склони маштаријама и умјетничком стварању.

О породичној кући Јањића у Билећи овако је сам Живко Јањић написао: „У срцу Билеће, тамо гдје се главна градска улица рачва да опише круг Обилићевог вијенца, стоји кућа старе, племените, билећке породице Јањић. Пред том кућом билећка улица је нешто ширира и образује један трг. Ту улица успорава свој ток, ту све застаје, бира свој пут и правац кретања. Ковитла се људски жамор и, као ријека пред каквом адом, неодлучно се растаче на двије струје. Све што се на тргу чује и почује, збир је и одјек градских

¹ Друга планерска установа у Црној Гори био је Републички завод за пројектовање и урбанизам у Титограду.

збивања које је бујица улице нанијела пред угаони хрид Обилићевог вијенца – пред Јањића кућу.“

Лазар и Аника имали су троје дјеце, ћерке Стојанку и Ану, и најмлаћег Живка. Стојанка је цијели живот провела у Билећи, а Ана је живјела и преминула у Београду.

Живко Јањић је у родној Билећи завршио основну школу и нижу реалну гимназију, потом је први разред више реалне гимназије уписао и завршио у Осијеку, други разред у Сарајеву, трећи у Билећи, а четврти и матуру у Мостару. Уписао је Архитектонско-урбанистички факултет у Сарајеву, а дипломирао 22. фебруара 1965. године. Исте године, али у јануару, дипломирао је и на катедри за урбанизам, код професора Милоша Сомборског, са темом „Туристичко насеље на црногорској обали“. Иако у то вријеме на Архитектонском факултету у Сарајеву није постојало јасно разграничење између пројектовања, конструкције, урбанизма и хортикултурног уређења, по самим ријечима Јањића, он је увијек сматрао да нема доброг архитекта који у себи не носи сензибилитет за сва та четири поља, те да „осјећај за физиономију града у коме егзистирају урбанистички параметри, архитекта мора да има“.

Студентски живот у Сарајеву, граду у централном дијелу тадашње Југославије, који је био мјешавина култура и утицаја истока и запада, и различитих обичаја и традиција, отварао је врата разним изазовима и давао велике могућности за истраживачки дух и исказивање Јањићеве свестраности. Тај живот у том и таквом, колоритном и динамичном Сарајеву, оставио је снажан траг на Јањићу и своја најљепша сјећања из времена свог живота у њему, преточио је у роман „Влашићи“. Био је члан културно-умјетничког академског друштва „Слободан Принцип – Сељо“, гдје је свирао хармонику и гитару. Био је један од оснивача вокално-инструменталне групе „Indexi“, која ће, потом, бити једна од најпопуларнијих у социјалистичкој Југославији, а њихови хитови су надрасли сва сурова дешавања на подручју Југославије, и остали симбол једног времена и једне државе, која је нестала у вртлогу грађанског рата 90-их година. То Сарајево и та Босна и Херцеговина имале су снажан утицај на цјелокупан Јањићев живот, размишљање и стварање, чак и током живљења у Херцег Новом.

Снажан утицај на Јањића, ослобађање његових креативних идеја и приступ архитектонском али и умјетничком обликовању у простору, као и одређивање његовог будућег пута инжењера, имао је професор композиције и ентеријера на сарајевском Архитектонском факултету Јурај Неидхардт.² Професор је практиковао да пред испит доведе у свој кабинет неког студента и са њим разговара о предмету, постави му неки задатак, да би видео како будући инжењер размишља. У младом Јањићу³ професор Неидхардт је препознао много својих особина. Једном приликом га је позвао у свој кабинет, што је била посебна привилегија и част за студента, и поставио му задатак да слободоручно направи идејни појекат излетничког ресторана (цртање је морало да буде без троугла, рај-шине и размјерника, а опет исцртано у размјери). Јањића је оставио самог у кабинету, што је вјероватно био професоров тест повјерења. Студент је провео цијели дан задубљен у свој рад. Навече га је професор пронашао у кафани „Слога“ и преко телефона позвао да дође на факултет да доврше разговор о пројекту. Све је то за Јањића било чудно понашање његовог професора, а посебно и чињеница да га је сам пронашао у кафани. Тек много година касније, када су сарађивали на пројектима,

² Јурај Неидхардт (15. октобар 1901 – 13. јул 1979) био је архитекта, теоретичар и педагог, синтетизатор традиционалних елемената и савремених достигнућа градитељства и архитектуре Босне и Херцеговине. Неидхардт је у Босну дошао тридесетих година прошлог вијека из Ле Корбизјеовог атељеа на позив архитекте Душана Грабријана. У својим текстовима образложио је своју идеју о настанку босанског пола свјетске савремене архитектуре, а своје тврдње допунио је дизајнерским идејама и илустрацијама. Неидхардт је извукао ванвременске вриједности архитектуре из Грабрианових поставки. Његово даље стваралаштво сублимирано је у бројним дјелима – синтези универзалног и регионалног, увијек јасно стојећи на позицијама модерне архитектуре. Током 1938. године био је запослен у предузећу „Југочелик“, у чијем саставу су били рудници гвоздене руде и Жељезара у Варешу. Потом је пројектовао и градио радничка насеља у рударском басену средње Босне (Зеница, Вареш, Илијаш, Бреза, Какањ и Љубиње). Пројектовао је радничке куће, од чијег распореда, опремљености и окружења је очекивао да ће успоставити културу становања читаве генерације према познатом слогану да људи граде куће – а куће граде људе. Док је студирао у Бечу на Академији лијепих умјетности (1920–1924) или док је радио у бечком атељеу чувеног архитекте Петера Беренса, Неидхардт је направио веома иновативан пројекат за аеродром.

³ О професору Јурају Неидхарту Јањић је у својој аутобиографији „Архитектура?“ написао: „Био је изузетан архитекта, пројектант и планер, великан, а истовремено скроман човјек. Био је и сликар и музичар, поклоник класичне музике, умјетник из кога су еруптивно навирале идеје. Жестоко се борио за своје пројекте против неразумијевања средине у којој је стварао.“

Јањић је могао да разумије необично понашање Неидхарта према њему, као посебан начин разбуђивања слободе размишљања и креирања у младом човјеку, а истовремено и стицање повјерења. Професору се допала Јањићева идеја са шанком на средини простора, кровом који је подупирао само један стуб, и што је све било у стаклу са пуном везом екстеријера и интеријера. Неидхардт је оставио Јањићу вријеме да доради пројекат. У то вријеме Неидхардт је био ангажован на изради пројекта за скупштину БИХ на Мариндвору и неколико других објеката. Био је нетипичан архитекта, пројектант, који није слиједио опште токове у архитектури, већ је његова филозофија била да треба само узети све оно „што је на дохват руке“ и одатле црпити идеје. Уз то, потребно је стално изграђивање инжењерског профила пратећи свјетске трендове кроз стручне часописе па и белетристику, да би се знало управљати мислима и изграђивати сопствене ставове у погледу на живот. Од професора Неидхардта је добио први стручни часопис „Човјек и простор“ и постао његов претплатник.

Након дипломирања Живко Јањић се вратио у родну Билећу и прве двије године (1965–1967) био је запослен у Општини Билећа. Након тога се запослио у Комуналној радној организацији, такође у Билећи (1967–1969). Током тог првог четворогодишњег рада, између осталог, аутор је урбанистичког плана „Златиште“ (1969). Билећи се поново вратио, као инжењер, архитекта, након пензионисања, и тада је пројектовао Билећанима Дом пензионера (1998).

Након дипломирања у Сарајеву, Јањић је остао у блиској, сада већ колегијалној вези, са својим професором, кога је звао као и сви студенти, Нале. Заједно су радили на урбанистичком пројекту Етно парка у Билећи за уређење обале у склопу великог захвата система хидроелектрана на Требишњици, када је 1968. године дошло до потапања тла стварањем вјештачке акумулације. Професор је био аутор цијелог пројекта а Јањић његов сарадник. Јањић је пратио сваки професоров корак, његову изванредну посвећеност задатку, проучавање етнологије и обичаја, аутохтоне архитектуре краја. Пројектом је било предвиђено развијање читавог малог града са објектима, рјечицом, уређене парковске површине са стећцима пренесеним из потоњених подручја, плутајућа плажа

на језеру. Пројекат је пратила серија цртежа и скица слободном руком рађених, оловком и темпером. Јањић је тада прихватио професорове ставове, који ће му бити водиља у његовој сопственој каријери: „Потпуна искреност и приврженост послу, огромна упорност, борба до крајњих граница и самим собом и са другима, стална самоконтрола, тако да никада не треба вјеровати да је посао завршен... увијек се нешто може додати и одузети, мада се у одређеном тренутку мора стати. И кад је објекат завршен и тада треба анализирати, провјеравати се, ако је касно за овај, није за сљедећи објекат.“⁴

Овакав приступ Јањић је слиједио у својој пракси архитекте. Стално се изграђивао проучавајући свјетске трендове у модерној архитектури, али и радећи на разним цртежима, од графика и акварела до уља на платну. Сликаство, иако апстрактно, постало му је средство изражавања архитектонских рјешења и обратно. Што се бавио с више врста умјетности то је међу њима налазио више сличности, од обликовања простора до сликарских, књижевних и музичких форми. Али је, исто тако, схватио и да ако композицију на слици не постави како треба, никакви детаљи, боје, валери не могу јој дати квалитет. То је тај принцип искрености у стварању, према себи и према објекту стварања. У складности архитектонске композиције водио се музичким принципом складности, замишљајући да је објекат симфонијски оркестар, у којем се тачно зна улога и положај сваког инструмента, да би заједно било преточено у најбоље сазвучје. Пуно, зидно платно видео је и чуо као снажне бубњеве, прозори су били добоши, стубови носачи као гудачки инструменти, виолине, виоле и чела, потом харфе. Сваки архитектонски дио био је осмишљен у комплексном сазвучју, јер архитектура, да би била изврсна, мора да буде мелодична, попут добре музичке композиције. Јањић је дакле, волио да „чује“ своја архитектонска рјешења као озбиљно полифоно сазвучје.

Тежећи изазовима у инжењерском послу, али и изазовима у већој средини, у којој би могао боље да се афирмише својим идејама, првенствено у пројектовању, након породичног

---

⁴ Цитат преузет из Јањићеве књиге „Архитектура?“, страна 18.

разговора мудрих глава, његов ујак, Милош Капор, који је био ожењен Дубровкињом Полом са којом је и живио у Дубровнику, позвао га је к себи, те да у Дубровнику настави своју каријеру. До-био је посао у грађевинском предузећу „Дубац“, гдје је започела његова пројектантска каријера у обликовању хотела. У то вријеме грађевинска сезона је била од почетка маја до краја септембра, када је Јањић био инжењер на градилишту, а од јесени, вјероватно од почетка сезоне киша, претварао се у канцеларијског инжење-ра, у пројект-бироу. Разрађивао је пројекте својих старијих колега архитеката. У његовој инжењерској пракси градитеља први посао у Дубровнику био му је на градњи хотела „Палас“ (радна верзија назива хотела било је: „Мирамар“). Иако је имао обећања за брзо добијање стана, а и плата је била прилично висока у поређењу са неким другим професијама, Јањић се осјећао скучено, и та мате-ријална страна посла није му била довољан услов да би жртвовао своју слободу за креирањем просторних форми. Прешао је да ради у Биро за изградњу Дубровника, гдје је затекао старијег ар-хитекту, са већ добром репутацијом, Тихомира Тику Ивановић. У бироу се Јањић задржао до 1971. године.

Јањић и Ивановић напустили су дубровачки Биро и зајед-но стигли у Херцег Нови 1971. Запослили су се у херцеговској Дирекцији за изградњу, која је убрзо прерасла у Завод за пројекто-вање и урбанизам. Ивановић је по доласку у Херцег Нови постао водећи пројектант.

У том времену социјалистичке Југославије, када се коке-тирало са западом, а Совјетски Савез био идеолошка узданица, а балансирао се на тасу између два блока у духу трећег свијета тзв. Несврстаних земаља, све важније унутрашње активности су биле под будним оком Министарства унутрашњих послова, ми-лиције. Таква судбина унутрашњег надзора је пратила и пројек-товање. Постојала је опасност за сваког умјетника слободних ставова, сваког креативног архитекту, склоног модерним идеја-ма у простору, због евентуалних субверзивних радњи против система и државе. Недовољан степен образовања код власти и снажна идеолошка подлога, заснована на доктрини Савеза ко-муниста Југославије, оснажавали су непримјерена уплитања у модерна пројектантска рјешења и њихове слободне форме, због

сумње у подривање социјалистичког система. Тако се догодило да је након већ изграђеног објекта СУП⁵-а на Топлој, на Предивану, Јањић као пројектант, био позван на разговор код директора Завода да образложи изглед крова са „роговима“, због дојаве да је то подметнуто рјешење са другачијом (антисоцијалистичком) намјером. Наравно, слободан дух ствараоца, какав је био Јањићев, могао је да одреагује само духовитом опаском за тако бесмислену сумњу. Живко Јањић је био потпуно ослобођен предрасуда, није робовао систему, нити се клањао људима из власти, ма на којим високим функцијама они били. Зато је некако хронично и био незадовољан окружењем.

У Јањићевом инжењерском опусу најзначајније дјело је вишенамјенска дворана „Парк“, за коју је добио престижну „Борбину“ награду⁶ за архитектуру, 1987. године. Ту су још и пројекти: зграде поште у Тивту и Никшићу, идејно архитектонско и пејзажно рјешење комплекса хотела „Бока“ у Херцег Новом, из 1987. (које није реализовано), а урађено је на основу позивно-анонимног конкурса, затим, стамбено-пословни комплекс зграда у центру Рисна, реконструкција постојећег хотелског објекта „Центар“ у Игалу (Централни дом ратних војних инвалида), гдје је радио на ентеријеру, доградњи ресторана и пројектовању и изградњи обале са мулом и плажом. Његов је и пројекат за хотел „Б“ категорије

5 СУП је скраћено од Секретаријат унутрашњих послова.

6 Борбина награда за архитектуру била је једина савезна награда за архитектуру у социјалистичкој Југославији, којом се оцјењивала и рангирала изврсност архитектонских пројеката, али и популаризовала најзначајнија архитектонска постигнућа у једној години. Награда је имала значај у промовисању тзв. „југословенског архитектонског идентитета“ и носила је обиљежје „југословенског кључа“ у дојељивању награде. Установљена је 1965. године на дан када је 1922. године у Загребу изашао из штампе први број „Борбе“. Први лауреат био је Иван Витић за низ мотела уз јадранску обалу, „Сљеме“, а црногорска инжењерка архитектуре Светлана Кана Радевић добитница је била чак у два наврата. У 1987. години, уз Живка Јањића добитници су били: Слободан Јовандић за рекреациони центар „Зенит“ у Неуму, Бранко Силаћин за Лапидариј архитектонског музеја у Загребу, Александар Ђокић за Кућу југословенско-норвешког пријатељства у Горњем Милановцу, док је Бранислав Јовин добитник специјалног признања за уређење Кнез Михајлове улице у Београду, Грегориј Кошак за пословну зграду „Меркатор“ у Љубљани, Војислав Стевановић за Центар за хемодијализу у Вршцу, Миле Пауновски и Александар Никољски за објекат Завода за медицину рада у Скопљу и Салих Спахију за кућу „Косово филма“ у Приштини. Под именом „Борбина награда“ додјељивана је са закључно 1992. годином.

у Баошићу за потребе ПКБ-а, капацитета 400 лежајева, који, такође, није реализован због измјене ДУП-а Баошићи; хотел у Кумбору капацитета 300 лежајева са седам етажа, за чију идеју га је „спопала моноформа, ближа скулптури него објекту“, како је написао, а који је замишљен у овалној форми као контраст грађевинама равних линија са вертикалним и хоризонталним платнима (који, такође, није реализован); комплекс „Милашиновића плажа“, из 1981. године, заснован на култу оснивања ватерпола у Херцег Новом, једрења, веслања и других спортова на овом простору, гдје је требало да буде спортски хотел, са вањским и затвореним базеном, универзална сала са 240 сједишта, изложбени и трговачки простори, ресторани, кафане, пицерија, подземна гаража за 70 возила, мања амбуланта, а није изведено због нових идеја за изградњу спортске дворане на Топлој и затвореног базена у оквиру Института „Др Симо Милошевић“ у Игалу.⁷ На згради основне школе у Каменарима Јањић је пројектовао доградњу спрата и поткровља, у Зеленици реконструкцију пословне зграде за фирму „Оков“ (прије преласка „Окова“ у нови, модерни објект у непосредној близини). Након одласка у пензију урадио је и неколико објеката за локације у Билећи, у Бањалуци и Београду, гдје му је посебан изазов био пројекат опере, а у Билећи Дом пензионера.

За разлику од већине својих колега, Живка Јањића је красио и такмичарски и истраживачки дух. Био је један од ријетких из новске средине који је волио да учествује на разним архитектонским конкурсима, по цијелој земљи. Како сам каже највећи домет му је било освајање треће награде, не рачунајући Шехитлуке код Бањалуке, из 1972. године, гдје је умјесто за архитектуру, добио прву награду за хортикултуру. Са њим у тиму су биле колеге из новског Завода за урбанизам⁸, архитекте: Мирјана Булајић, Љубо Хорватов и грађевински техничар Саво Кулиновић. Јањић је знао да се конкурсни побједници намјештају, те да су оцјене појединих идеја

⁷ Закључци о нереализацијама су пренесени из Јањићеве књиге „Архитектура?“.

⁸ Јањићев став о учешћу на конкурсима: „Моје колеге су нерадо учествовале на конкурсима и било је тешко да их убиједим да се баве „залудним послом“. Сматрали су да се унапријед зна ко добија прву, а ко другу награду, да су све намјештаљке и да је много љепше и цијелисходније слободно вријеме користити за спорт, читање белетристике, листање стручне литературе и проводити живот што љепше, јер је живот један и непоновљив.“

потпуно субјективна ствар, али је вјеровао у правду, поштење и достојанство струке. Имао је увијек на уму страх и свог професора и ментора Неидхардта, за којег је знао да је стријепио од краће пројеката, па је макете за конкурсе наручивао код столара у дјеловима, а потом их сам склапао у пројектне цјелине. Јањић није имао страх од својих колега из Завода, јер су дјелили сличне, ако не и идентичне ставове о слободи стварања. Знао је да је веома тешко да се неко из мале средине, анониман, и без политичке залећине, нада побједи на неком конкурс. И потом је добио „Борбину“ награду за Дворану „Парк“, 1987. године, као највеће признање његовом дугогодишњем, посвећеном раду у архитектури, која га је уздигла на пиједестал човјека који заслужује респект и велики наклон, како колега тако и оних који нису инжењерски образовани.

Од оснивања Завода за пројектовање и урбанизам до пензионисања 1990. године, Јањић је радио на бројним урбанистичко-планским документима и пројектима. Био је водитељ у изради планских докумената нижег реда, тзв. ДУП-ова, док у Завод није стигао Марин Ђурашин, архитекта специјализован за просторно планирање, ангажован ради израде Просторног плана Општине. Израда планско-урбанистичких докумената пратила је Јањића кроз његову каријеру, па је још као млад инжењер у Билећи, водио израду урбанистичког плана „Златиште“. Плански документи, на којима је био водитељ мултидисциплинарног радног тима у Заводу су: ДУП Бијела, ДУП Игало (1972), ДУП Радановића (1980), ДУП Рисна (1981). Временски реализације пројеката су биле: зграде поште у Тивту – 1977. и Никшићу – 1978, зграда МУП-а у Херцег Новом, 1978, Ватрогасни дом у Мељинама, реконструкција одмаралишта РВИ⁹-а 1979.

Јањић је из Завода отишао у старосну пензију 1990. године. Наставио је да се бави пројектовањем у мањем обиму. Слободно вријеме је више посвећивао сликарству, писању и музичком стварању. Посљедњих петнаестак година био је заокупљен писањем и сликањем у техници уља на платну, већих формата. Остао је везан и за родну Билећу, а 2013. године је у родном граду приредио изложбу старих фотографија.

9 РВИ је скраћено од Ратни војни инвалиди, објект одмаралишта је у Игалу, а приватизацијом је постао хотел „Palmon Bay“.

У свом аутобиографском дјелу „Архитектура?“ приповиједа о идејама за креирање својих најбољих архитектонских дјела, и ту, у једном дијелу размишља о свом животном путу, колико је био испуњен позитивном енергијом и надањима када је стигао у Херцег Нови, а ипак је, на крају живота, сублимирајући све постигнуто и жељено, осјетио дозу разочарања. Та, толико очаравајућа Бока и обећавајућа средина у развојном смислу, на крају, ипак, није испунила његова очекивања, из давне 1971. године. Размишљао је да су му сви путеви били или могли да буду отворени у велике, далеко развијеније средине Београда, Загреба, можда и даље, али је он, по неким законима природе, ипак остао у Херцег Новом и везао се за њега у другој половини живота. На крају пута сваки стваралац сумира да ли је могао да постигне више, боље, другачије, да ли је и колико био спутан и колико је лични осјећај слободе заиста и могао да буде испољен у његовом стваралаштву.

Након педесет година пројектантског рада, Јањић је окружио своје стварање исписивањем аутобиографије, у којој је сумирао своје стварање, али и своја размишљања и неостварене идеје.

Његов књижевни опус се састоји из четири романа и неколико приповиједака, које у највећој мјери, обрађују догађаје у Босни и Херцеговини, а прожете су маниром модернизма, фантастике и народних предања. У сликарству, које га је пратило од малих ногу, Јањић се посветио у већој мјери након одласка у пензију. Његов сликарски ментор био је Ђорђе Бато Правилковић. У сликарском опусу, за разлику од књижевности, гдје је мислима био више у Херцеговини и на њеном камену, имамо Јањића који слика мотиве везане за море, најчешће у пригушеним тоновима. Имао је неколико изложби, које су приређене у Херцег Новом, Подгорици и Тивту. У музичком стварању Јањић је, такође, био занимљива личност. У студентским данима је био један од оснивача популарне сарајевске групе „Индекси“. Одласком у пензију имао је више времена да се посвети музици, па је пред крај живота написао и читаву симфонију.

Живко Жика Јањић је преминуо 2017. године у Херцег Новом. Сахрањен је на Градском гробљу на Савини. Занимљива, свестрана личност Живка Жике Јањића, и дјела која су остала за њим,

првенствено архитектонске креације, разигране маштовитости, чине га знаменитим и достојним памћења.

Најзначајнија инжењерска остварења Живка Жике Јањића, током рада у Заводу за пројектовање и урбанизам

Дворана „Парк“

Дворана „Парк“ је монументално и репрезентативно здање смјештено у дијелу Херцег Новог које у стручној литератури носи назив: Западно подграђе. Рјешењем од октобра 1985. директор Завода за пројектовање и урбанизам Милан Вуксановић, именовао је Живка Јањића за одговорног пројектанта на изради инвестиционо-техничке документације и инвестиционог програма за главни пројекат архитектуре за: Вишенамјенску дворану у Херцег Новом. Граду је требао репрезентативан објекат намијењен, у првом реду, биоскопу и програмима из културе, посебно позоришним представама. По изради пројекта, па потом у изградњу објекта Дворане „Парк“, кренуло се након што се Скупштини Општине, Секретаријату за привреду и финансије, обратила тадашња Радна организација за приказивање филмова „Орјен“ захтјевом за изградњу вишенамјенске сале. Секретаријат је овој РО доставио Потврду¹⁰, под бројем: 02-1600/1 од 27. септембра 1985. године у складу са чланом 171 Закона о општем управном поступку (Сл. лист ФНРЈ, бр. 32/78) којом се потврђује од стране овог секретаријата да је изградња универзалне сале у Херцег Новом предвиђена средњорочним планом развоја Општине Херцег Нови, за период 1981–1985. године. У потпису је начелник: Крсто Томашевић, а референт Бранко Радановић. РО за приказивање филмова се обратила Општинском суду 7. октобра 1985. предлогом за укњижбу права коришћења на земљишту у циљу изградње вишенамјенске дворане, на честицама: 419/2, 418, 417, 416/1, 416/3, 420/1 и 420/5 све к.о. Херцег Нови, а на основу правоснажног

ОПШТИНА ХЕРЦЕГ НОВИ
- Секретаријат за привреду
и финансије -
Број: ОН - 1600/1
Херцег Нови, 27. септембра 1985.г.

На захтјев РО за приказивање филмова "Орјан"
Херцег Нови, а у складу са Планом 171. Закона о општем
управном поступку ("Сл. лист СРЈ" бр. 32/78), Секретаријат
за привреду и финансије СО Херцег-Нови издаје

П О Т В Р Д У

којом се потврђује од стране овог Секретаријата
да је изградња универзалне сале у Херцег Новом предвиђена
средњорочним планом развоја Општине Херцег Нови за период
1981-1985. године.

Потврда се издаје на захтјев РО за приказивање
филмова "Орјан" Херцег Нови и служи ради комплетирања до-
кументације и пријаве инвестиције код СБК Мотор - Експози-
тура Херцег Нови и у друге сврхе се не може употребити.

ДОСТАВЉЕНО:

- РО "Орјан"
- Н.Нови,
- У досије,
- Архиви.

Потврда
Директор
Општине Херцег Нови
Томислав Криво
1985

Sl. 2 | Потврда из Секретаријата за привреду и
финансије Општине Херцег Нови

рјешења СО Херцег Нови, бр. 04-Уп/1-1011/85 од 25. септембра 1985.
године, што је заведено под бројем Дп.бр. 988/85. Основни суд је

	zavod za projektovanje i urbanizam herceg-novi	BR. LISTA 3
Na osnovu člana 177 stav 1. Zakona o udruženom radu, člana 30 i 31 Zakona o izgradnji i finansiranju investicionih objekata član 25 Zakona o radnim odnosima i član 16 i 29 Pravilnika o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji poslova i radnih zadatka direktor Zavoda donosi		
RIJEŠENJE		
za odgovornog projektanta na izradi investicione tehničke dokumentacije i investicionog programa (nepotrebno precrtat):		
GLAVNI PROJEKT		
ARHITEKTURA		
za objekat:		
VISOKOPOSREKNA DWORANA U HERCEGO-NOVCU		
Odgovorni projektant - autor izrade investicionog programa:		
Janjić Živo, dipl. ing. arh.		
Investiciji se mora u svemu pridržavati Zakona o izgradnji finansiranja investicionih objekata (Sl. list SR CG 30/82) Pravilnika o tehničkim normativima i uređenju za izradu tehničke dokumentacije za objekat u građevinstvu (Sl. list SFRJ br 30/74) kao i drugih važećih zakona, propisa i normativa.		
Herceg-Novi,	oktobar, 1985.	

Sl. 3 | Рјешење директора Завода Милана Вуксановића из октобра 1985. о именовану Јањић Живка за носиоца инвестиционог програма

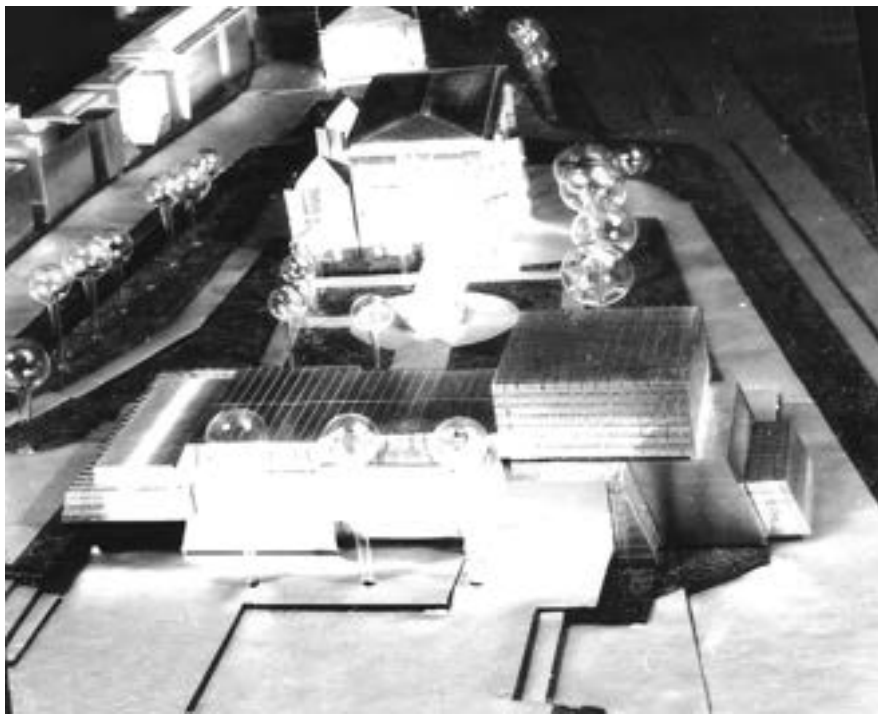
издао потврду на сагласност за укњижбу. Уговорну документацију¹¹

¹¹ ДАЦГ, ДАХН, ОХПДО37/85.

између Самоуправне интересне заједнице просторног и урбанистичког планирања и уређивања грађевинског земљишта Херцег Нови и РО за приказивање филмова „Орјен“, потписали су као секретар Заједнице, инжињер Тихомир Мрачевић и директор „Орјена“ Мијо Шкобаљ. Након усклађивања разних докумената за детерминисање услова за израду пројектне документације, директор Завод је рјешењем именовао пројектанта, извршено је усаглашавање фаза (конструкције Мирко Балабушић, унутрашње инсталације воде и канализације Кармен Уљаревић), па је архитекта Живко Јањић могао да приступи изради пројекта Вишенамјенске дворане.

У својој аутобиографији Јањић пише о рјешењу за Дворану „Парк“: „Било би нерационално једну од најквалитетнијих локација потрошити само за биоскоп, па сам предложио вишенамјенску дворану. То је значило да треба одвојити средства и за позорницу, гардеробе и низ пратећих просторија. Инвестиција је

Sl. 4 | Макета Дворане „Парк“

била скучена и још увијек неизвјесна. Тврдио сам да урбанистичким планом треба предвидјети максимум, а вријеме ће показати своје. У свему нам је помогао земљотрес. Са локације је уклонио постојећи објекат угоститељско-туристичког предузећа „Бока“. Осим тога везали смо се за рјешење проф. арх. Николе Добровића по којем је на том мјесту предвиђен сличан садржај. План је усвојен. Дворана је остала прикраћена за главни хол, што га је, по мојој замисли, требало изградити на мјесту монтажног објекта самопослуге, који и данас тамо егзистира. У томе дијелу био је предвиђен репрезентативни улаз у дворану, са фонтаном и низом садржаја, одвојеним улазом у кафану, на галерији изложбени простор итд. Самопослуга је требало да буде у сутерену. Нажалост, неко је у општини привремену дозволу претворио у трајну и тако елиминисао досљедно обликовање читавог комплекса. Садашњи главни хол Дворане требало је да буде фоаје. Постоји могућност таквог рјешења али, посматрајући догађања и координацију међу релевантним чиниоцима у планирању, нисам оптимиста.“ Дајући образложење за идејно рјешење вишенамјенске дворане Јањић овако описује садржаје, који су, по његовој замисли, морали да се нађу у оквиру оваквог објекта, а за постизање циљева намјене:

„Пришао сам изради идејног пројекта. Претходно сам обезбиједио респективну рецензиону комисију. Први неспоразуми су кренули код формирања пројектног задатка око капацитета гледалишта. Став инвеститора је био максимално 250 сједишта. Као проблем јавила се и мања сала за одржавање књижевних вечери, камерних концерата, биоскопских пројекција са осмомилиметарских трака, мањи бифе за предах у разним активностима...

Урадио сам идејни пројекат са наведеним садржајима, а за потпуно кондиционирање ваздуха предвиђен је простор испод гледалишта и први пут у Херцег Новом систем топловодних пумпи. Агрегат је предвиђен за коришћење заједно са поштом и налази се на довољној удаљености како буком не би ометао приредбе. Пројектом сам предвидио гледалиште од око 300 сједишта, али са површином сале и за већи број. Позорницу са 22 цуга и портал предвидио сам значајних димензија, а и ротациона позорница је имала могућност постављања пет сцена. Идејни пројекат је усвојен. Код израде главног пројекта већ сам био у повољнијој

ситуацији. Јавиле су се жеље и сугестије да број сједишта у сали буде 300–350 ако је могуће уклопити, а да се хорзонтални габарит објекта знатно не мијења. То сам већ био обезбиједио и гледалиште је добило 450 сједишта. Док смо разрађивали пројекат, вршен је притисак на мене да не остављам средишње пролазе јер се губи 30 драгоцјених мјеста, а упорно су тражили да убацам галерију са још 150, али је било касно. Концепција објекта није дозвољавала такву допуну. Требало би да се ради потпуно нови пројекат, а за тако нешто није било сагласности ни средстава. Осим тога већ су у разради били детаљи ентеријера, а у складу са елаборатом за акустику, који је урадио проф. арх. Куртовић из Београда. Значајно је напоменути да су кроз коришћење објекта сви извођачи имали само похвале за акустичност.“

Данас, након четири деценије постојања Дворане „Парк“ за неке програме сала није довољна да прихвати сву публику. О томе како архитекта мора да буде испред времена, у аутобиографији је Јањић написао:

„Док ово пишем, неки стручњаци ме анимирају за галерију, чак и аутор конструкција, Мирко Балабушић, а ја се питам: Шта би било да смо остали на оних 250 сједишта? То говори да архитекта мора да боље сагледава будућност од непосредних инвеститора, мора да буде и урбаниста онолико колико треба, а то што нисам „протурио“ 600 сједишта, колико би их данас, након двадесет година, требало, жао ми је, али не сматрам неуспјехом.“

Међутим, пројекат је из финансијских средстава остао ускраћен за намјенски простор за позориште, па је Јањић предвидио за ту намјену стару зграду Музичке школе, а везу између Дворане „Парк“ и старог објекта повезао је амфитеатралном сценом. Ту се повремено одржавају сценски програми на отвореном. Јањић свједочи како су надлежни општински органи лавирали са жељама око дворане и њеним додатним садржајима, за видеотеку и диско клуб. Видеотека пројектована за 100 сједишта претворила се у диско клуб за 400 посјетилаца, што он, као аутор пројекта, сматра нехуманим.

Дворана „Парк“ је, на крају, завршена са сљедећим димензијама: ширина хола је 10,50 метара, дубина сале 13,10 м, ширина 20,00 м, ширина просценијума 3,50 м, простор за оркестар

Sl. 5 | Изглед Дворане „Парк“, југозападна страна

од 40 музичара, дубина позорнице 15,20 м, ширина портала 10,00 м. Обезбијеђене су све кабине неопходне за биоскопске, позоришне и концертне представе, као и појединачне и скупне гардеробе извођача...

Сваки значајан објекат носи неку загонетку, мора да има неки циљ и смисао који треба да задовољи, у визуелном, амбијенталном смислу, уклапањем у просторне датости, мимо функционалног задатка. У визуелном смислу Дворана „Парк“ је конципирана као објекат који се повезује, боље рећи који треба да успостави просторну паралелу са тврђавом Форте Маре и њеним високим, равним и закошеним зидовима. И заиста, дворана и подсећа на Форте Маре.

Зграда СУП-а у Херцег Новом

За зграду СУП-а, за чије пројектовање је одређен, како је сам Јањић говорио, случајним избором, овако је написао: „Требало је за седам мјесеци испројектовати и изградити објекат, што је значило да ја за десетак дана треба да проучим програм

дât у цифрама и скицама, без јасне технолошке шеме. Све службе дјелују самостално, шпијунирају једни друге, рекло би се: нико ни са ким не говори, а на крају све јединствено дјелује, има просторија у које ни шеф службе не смије да уђе... и донесем одлуку о композиционом рјешењу и све то прикажем слободоручно у одговарајућој размјери.“

Развијање пројекта објекта СУП-а ишло је уз састанке на највишем нивоу власти, са УДБОМ, која је све контролисала, па и архитектонска рјешења, и полицијом. Ти састанци нису увијек били пријатни и носили су дозу сумње. Прекрајање пројектног рјешења дешавало се и без његовог знања, у кабинетима локалних високих политичара, а потом су њега остављали да се „сналази“ са тако окрњеним рјешењем, које је одударало од основног концепта.

Локација за објекат СУП-а одређена је на брежуљку прекривеном чемпресима, непосредно уз Љути поток, која је носила назив Предиван.

О визуелном изгледу будућег објекта, Јањић је овако размишљао: „У визуелном смислу, настојао сам да чемпресе

Sl. 6 | Објекат СУП-а из 90-их година

Sl. 7 | Објекат СУП-а из 2025

пресликам на објекат. За то ми је послужила игра стубова проткана кроз све кубусе. Желио сам да изгледа као да је објекат израстао из терена попут чемпреса или да је бар последица њиховог већ прихваћеног постојања. Хоризонтални габарит објекта прилагодио сам позицији „капи талца“, али неспретни извођач радова га је оборио. Не знам да ли је то било намерно, али био је створен за велики јарбол или неку другу сврху. Његово присуство ми је помогло да мало комотније разиграм објекат, али тако је у животу: ђаво је присутан, он је у нама и тачно зна када ће да нам напакости. Већ данас би то био мега чемпрес.“

Објекат је изграђен у рекордном року, а извођач је било предузеће ГП „Првоборац“, којем је тада директор био Душко Костић. Зграда СУП-а је армирано-бетонска конструкција са карактеристичним бетонским платнима, која равној кровној површини дају разигран облик развучене хармонике. Тежња ка хармонији и повезивање са музичком хармонијом и сагласјем свих „тонова“, заправо конструктивних и визуелних елемената, и овдје је присутна, као и у другим Јањићевим дјелима. У поређењу

Sl. 8 | Ватрогасни дом у Међинама

двije фотографије објекта СУП-а уочава се разлика у уређењу околног простора, односно, недостатак високих палми, које су десетковане најездом инсекта прије неколико година.

Ватрогасни дом у Међинама

Локација Ватрогасног дома одређена је на основу ДУП-а Међине, и у склопу ње је предвиђено атомско склониште. По Јањићевом размишљању ова локација није била идеална за кретање пуних цистерни с водом у правцу Херцег Новог, јер треба да савладају значајан успон Јадранском магистралом уздуж савинског брда, уз Немилу. Но, како је то већ било претходно дефинисано морао је да обради локацију и одреди форму објекта која ће се уклопити у задате услове средине. Посебни пројектантски задаци су били у дефинисању улазне стране, величине отвора, депоа за камионе, као и саме морфологије објекта.

Ватрогасни дом је армирано-бетонски објекат који се

састоји од седам гаража за ватрогасне камионе-цистерне, гдје је смјештена и неопходна опрема за брзе интервенције. Уз њега је и објекат спратности: П+1, који припада сада Директорату за ванредне ситуације, а гдје се налазе канцеларије за администрацију. Испред објекта је велики слободан простор за брзу манипулацију возила.

Закључно разматрање

Живко Жика Јањић је био свакако инжењер са ставом, који је сваки пројекат, за који се прихватио да га ради, имао концепт, одгонетао каузалност природних и изграђених датости простора и људских могућности, и потом се бавио детаљном разрадом пројекта да би се он што боље уклопио у средину, по захтјеву пројектног задатка. Радио је скице, цртао, маштао, креирао, играо се, прецртавао и, потом, борио с властима да реализација буде што ближа његовој замисли. Међутим, вријеме у којем је стварао, често је доносило неразумијевање друштвено-политичке заједнице, али и средине у којој су се градили објекти које је пројектовао. Дворана „Парк“ је добар примјер нечега што, иако је награђено престижном државном наградом, никада није добило жељену форму какву је Јањић замислио. Објекта Поште у Тивту се, по изградњи, одрекао, јер је изведено стање толико одступало од његовог пројекта да се то косило са достојанством струке. Написао је: „Са или без сагласности надлежних, кота пода приземља је подигнута за око 150 см и тиме је поремећена цијелокупна композициона замисао. У пошту се улазило широким степеништем попут прилаза класичним светиљштима. Аутора нити су консултовали нити би га слушали. Пошта је изграђена, и на задовољство инвеститора, врло коректно функционално ријешена. Посебним доприносом су сматрали оквире – сјенила прозора на спрату, који су пропуштали довољно свјетлости, али без директног упада сунчевих зрака у апаратуре централе... Добро расположење инвеститора није одговарало моме, па сам се преко штампе одрекао пројекта. Поред тога што су разорили једну цјеловиту концепцију, обојили су је окером, који сматрам најсировијом бојом и потпуно непримјереном ни поднебљу ни

композицији објекта. Обећања о континуираној градњи цјелине била су шарена лажа.“

Читајући његове записе, највећим дијелом преточене у аутобиографију „Архитектура?“ често је свој опонентни став према неким инжењерским или квазиинжењерским рјешењима испољавао духовитим опаскама, којима је постављао питања о бесмислености појединих рјешења. Након пензионисања много више се посветио литерарном стварању, сликарству и музици, давнашњој љубави. Архитектура је, очигледно, постала сувише заморна, можда и са превише нерјешених питања. На заласку живота поставио је себи питање да ли би у некој другој средини постигао више, боље? Да ли би му више значило да је у некој већој средини радио, да ли би његова дјела била више поштована? Већ одласком у пензију, почетком 90-их година архитектура се полако склањала са његове стваралачке сцене, очигледно разочаран тадашњим стањем у окружењу. Он, којем је примарна животна одлика била динамичност, и баш у стварању, креирању, тражењу нових модерних израза, напустио је колосјек архитекте, и враћао му се кроз неке своје имагинације, жеље, да је изгледало да му је животни позив као хоби, а све више простора заузимало је бављење умјетношћу. Умјетност му је пружала бијег и утјеху у креирању сопственог свијета боја и композиција, из маште.

Коришћена литература

http://www.nbcbg-digitalnabibliografija.me/bibliografija_tekuca/knjige_2010/zapisi40.html, број 40,

<https://archive.org/details/ARHITEKTURAZivkoJanjic>

<https://hercegnovi.cool/objekti-kulture-arhitektonski-dragulji-i-drustvene-metafore/>

https://www.researchgate.net/publication/337635112_Slavica_Stamatovic_Vuckovic_ARHITEKTONSKA_KOMUNIKACIJA_OBJEKTI_KULTURE_U_CRNOJ_GORI_1945-2000

Алихоџић др Рифат, *Архитектура у Црној Гори 1965–1990. (Кроз призму „Борбине” награде)*, ЦРНОГОРСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ.

Вучковић Стаматовић Славица, *Архитектонска комуникација, Објекти културе у Црној Гори 1945–2000*, Подгорица 2018.

Добрашиновић Ана, *Теорија и филозофија модерне,*

Архитектура и пројектовање, Универзитет Доња Горица, Подгорица, 2015. <https://prezi.com/fxj3ugaepog6/teorija-i-filozofija-moderne/>

Јањић Живко, *Архитектура?*, Издавач: Инжењерска комора Црне Горе, Подгорица 2010.

Јањић Живко, „Погледи“, часопис Инжењерске коморе Црне Горе, број 10, Инжењерска комора Црне Горе, Подгорица, октобар 2018. стр. 89–92.

Јањић, Живко, *Arhitektura / Živko Janjić*. – Podgorica: Inženjerska komora Crne Gore, 2010 (Prije polje: Grafokarton). – 166 str.: ilustr.; 21 cm + 1 CD, Bilješka o Ž. Janjiću: str. 162. ISBN 978-9940-9244-5-4

Јањић, Живко, Поглед, ISSN 2336-9175. - God. 4, br. 10, oktobar, 2014), str. 89–92. Подгорица, 2014, Јањић Живко, Недовршени храм, задужбина Петар кочић, Бања Лука – Београд 2003.

Јањић Живко, *Влашићи*, роман,
Социјална мисао, Београд 1997.

Јањић Живко, *Земља Херцегова*,
Град писаца Херцег Нови/
Сфаирос, Београд 1994.

Поглед, часопис Инжењерске
коморе Црне Горе, број 23,
Инжењерска комора Црне Горе,
Подгорица, јануар 2018.

Радуловић др Вељко,
„Интерпретације регионалног
контекста на примеру
архитектуре Херцег Новог у 20-ом
вијеку“, дисертација одбрањена
на АФ Универзитета у Београду
2012.

BOOK
43

UDK 338.48-31(262.3)(091)

Дом чешке деце на словенском мору у међуратном периоду

Саша НЕДЕЉКОВИЋ

БКА

**ЗБОРНИК РАДОВА
ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ И УМЈЕТНОСТИ**

**A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART**

Дом чешке деце на словенском мору у међуратном периоду

Саша НЕДЕЉКОВИЋ

У борби против Аустроугарске монархије словенски народи су уско сарађивали. После I Хрватског свесоколског слета у Загребу 5. августа 1906. посетило је Дубровник 300 чешких сокола. Дубровачки Срби дочекали су их са својом музиком. На поздрав др Антуна Пуљезија у име дубровачких Срба одговорио је чешки посланик Клофач: „Поздрављам слогу Срба и Хрвата проти заједничком непријатељу”.¹ После Првог светског рата везе које су постојале у Аустроугарској монархији пре Првог светског рата биле су проширене у међуратном периоду као део примене идеје словенске узајамности. Чеси су оснивали своја летовалишта на Приморју у Југославији. Најпознатије летовалиште било је у месту Купари код Дубровника. Соколи из Дубровника су приредили излет и јавни час у Купарима 1927. Гости из Чешке срдечно су дочекали соколе.² Делегација Сполека Чехословачких

1 А. Бенуси, „Дубровачко соколство у раду за наше ослобођење и уједињење”, *Соко на Јадрану*, Сплит, јуни–јули 1931, бр. 6–7, стр. 152.

2 „Споменица 25. година соколског рада у Дубровнику”, Соколско друштво Дубровник, Дубровник 1929, стр. 72, 73; В.П. „Соколско друштво у Дубровнику”, *Соколски Гласник*, у Љубљани, 15. маја 1927, бр. 9, стр. 210; „Из

Сл. 1 | Пансион Купари

царинских чиновника посетила је маја 1928. Југославију. Посета је била део заједничке акције за политичко, економско и културно зближавање народа Југославије и Чехословачке. Били су срдечно дочекани од власти и од народа, у чему су предњачили соколи. На станици у Гужу госте су дочекали представници Трговачке обртничке коморе, Ческе Беседе и многобројно грађанство. Поздравну реч одржали су представник Коморе и Ческе Беседе а у име царинских чиновника Васо В. Пипер (члан Соколског друштва Дубровник) који је говорио о везама двају братских народа. Гости су разгледали лепоте Дубровника под вођством професора Марка Мурата и Ника Ћивановића. Увече је приређен банкет од стране Општине и Трговачког удружења. На банкету су били присутни представници војних и цивилних власти и елита града. Гости су бродом „Куманово“ отпутовали за Котор. На Цетињу госте је поздравио Гавро Милошевић, староста Соколске жупе Његош. На повратку у Котору су се укрцали на брод „Карађорђе“. У Макарској на обали је било искупљено грађанство са музиком

Соколске жупе Алексе Шантића – Мостар”, *Соколски Гласник*, у Љубљани, 15. априла 1927, бр. 7, стр. 155; В.П. „Из Соколске жупе Алексе Шантића – Мостар”, *Соколски Гласник*, у Љубљани, 30. септембра 1927, бр. 18–19, стр. 308.

Сл. 2 | Брод Краљ Александар у Херцег Новом

и представницима свих месних власти. Дирекције Дубровачке и Јадранске пловидбе омогућиле су гостима бесплатну возњу на својим луксузним паробродима. У Споменици коју је поводом посете издало Удружење царинских чиновника краљевине СХС истакнуто је: „Нека ова споменица буде вечни спомен нашега Удружења и нека служи као пример будућим генерацијама: „Да у славенској узајамности лежи срећа свих Славена!“³ И национална друштва радила су на што тешњој сарадњи између словенских народа. Године 1929. управа Соколског гласника обратила се нарочитим позивом на сва братска соколска друштва на чијем се подручју налазе купалишта, лечилишта, опоравилишта итд., једном речи на она места која би могла својим природним, здравственим и другим красотама и добрима привући на себе позорност – не странаца – већ нас Југословена-Сокола, који смо до сада на жалост за те наше крајеве, њихове лепоте и користи знали мање, односно показивали мање занимања и разумевања него странци. Данашње свечано издање упозориће тим својим

3 „Споменица на посету Сполека ...“, „Царински гласник“, Београд, јули-август 1928, бр. 7/8, стр. 203, 246–254.

огласима под горњим насловом бројне своје претплатнике у домовини а и у братској Чехословачкој и Пољској на богатство наше домовине. Упозориће северну нашу браћу и сестре на све те красоте и позвати их да дођу на своје „словенско море“! „Наша је дужност, да се већ једном пренемо и да почнемо у живот проваћати гесло 'Свој своме'. Ево нам најлепше прилике. Одужимо се бројном посетом њима – нашим оглашивачима, који су са своје стране показали разумевање нашег настојања.” Савез за унапређење туризма Путник позивао је да се посећује Јадран, јер тиме се придизала своја, југословенска ривијера. Кафана Дојми у Котору истицала је да је „одмах на обали”.⁴ Хотел Бока у Херцег Новом поседовао је преко 80 модерно уређених соба са текућом водом. Имао је своју пешчану плажу, ауто и гаражу. Био је усред парка од палми и наранџи.⁵ Гранд хотел Империјал Дубровник био је хотел I реда, отворен целу годину, те нарочито уређен за боравак зими и лети. Имао је властити парк, ...⁶ Студенти из Чехословачке летовали су на Јадрану и преко савеза Мале Антанте. Чланице пододбора „Књегиње Зорке” у Дубровнику дочекале су и бринуле о смештају студената Мале Антанте.⁷ У Цавтату је 16. 7. 1930. летовала колонија студената Мале Антанте. У Малој Антанти биле су Чехословачка, Југославија и Румунија.

Прашки „Народни листи” од 22. маја 1932. објавили су позив: „Чехословачка република има много природних красота, али нема мора, међутим га имају зато наша браћа Југословени, чија земља није за нас иностранство и туђинство, јер се међу њима осећамо као међу својима најближима. Сматрамо зато својом дужношћу да скренемо пажњу свакоме, који жели да се опоравља на мору или који треба да према лекарској препоруци, пошаље своју децу на море, да се одлуче свакако за југословенски Јадран. На то смо посебно обвезани ове године с разлога, што се спрема огромна маса југословенског Соколства, на наш слет, па ако се око 8.000 Југословена, при овој опћој кризи, одлучило

4 „Хотел „Бока”, *Соколски гласник*, Љубљана, 1. јула 1929. бр. 13, стр. 17.

5 „Гранд Хотел Империјал Дубровник”, *Соколски гласник*, Љубљана, 1. јула 1929. бр. 13, стр. 18.

6 Споменица Друштва „Књегиња Зорка”, Београд 1934, стр. 313, 314;

7 „Словенска солидарност”, „Кроника”, *Соколски гласник*, Љубљана, 27. маја 1932, бр. 22, стр. 4.

да дође к нама у Праг, онда је тај њихов гест, а уједно и жртва, збиља убедљив доказ пожртвоване братске љубави, која се не сме заборавити. Остајмо верни један другоме, узвраћајмо љубав љубављу, позорност позорношћу. Зато морате ли на море, дајте свакако предност Југославији, њезином и нашем Јадрану!”⁸ После слета у Љубљани 1933. група од око 1.000 чехословачких сокола и соколица предвођена старешином Труларжом посетила је Котор. Дочек је био величанствен. Маса народа са градском музиком дочекала је соколе из Чехословачке на обали. У име града поздравио их је градски начелник. У име сокола поздравио их је Марчић и истакао словенску солидарност и верност за верност. Труларж је захвалио. Гости су разгледали град и његове знаменитости. Многи су пошли и до Цетиња. Труларж је желео да поздрави бискупа Учелинија. Посетио га је заједно са Марчићем. Бискуп је био ганут посетом, захвалио је на пажњи и истакао братство народа Југославије и Чехословачке. Чехословаци су били испраћени музиком и урнебесним поклицима. Которске госпође и соколице предале су неколико кита цвећа.⁹ Савез Сокола Краљевине Југославије наставио је свој рад на подстицању пријатељства и узајамности међу словенским народима. Њихов рад на јачању словенске узајамности био је запажен од чехословачке штампе. „Соколски Гласник” из Љубљане пренео је 1935. чланак из листа „Prager Presse” из Прага. У чланку се истицао значај Савеза Сокола: Југословенски Соко је један од најмоћнијих фактора народног и државног јединства, а при томе и једна чврста база узајамне сарадње и братских веза с Чехословацима и нашом Републиком. Свест, да су наше нације егзистентно једна на другу навезане, при чему се намеће узајамна сарадња као..., у ни у једној другој организацији југословенској није тако дубоко усечена, као у Соколу. Многи чланови познају нас и сви теже за тим да упознају нашу земљу: међу соколима у провинцији у унутрашњости Шумадије, као и на територији бивше Хабзбуршке монархије, међу сељацима, говори се о Масарику и Бенешу као о

8 „Соколско друштво Котор”, *Соколски Гласник*, Љубљана, 28. јула 1933, бр. 30, стр. 3.

9 „Дом националног јединства Седишта Југословенског соколског савеза”, *Соколски Гласник*, Љубљана, 7. јуна 1935, бр. 24, стр. 1.

Сл. 3 | Бока Которска

најпопуларнијим државницима властите земље. Међу соколима, како онима на врху, тако управо и међу онима најширих слојева организације, осећа се одмах као код куће; ту се говори о раду, напретку, дужностима, ту се говори о позитивним вредностима, а најмање о незадовољству и тужакањима, као што иначе бива у другим крајевима.¹⁰

Чешки туристи су током година у све већем броју летовали на Јадранском мору. У Чешкој је постојала литерарно-музичка едиција о Јадрану. Чешки виртуоз на виолини Луис Замечник долазио је и раније у Цавтат. У хотелу „Тиха” био је одсео као спортски риболовац који је цео дан пецао. Наступио је 17. јуна 1934. на позорници дворане хотела Купари. Изводио је народне напеве уз пратњу на клавиру маестра Рудолфа Чихала. Чист приход поклонио је Соколском друштву Цавтат. Због њих је и приредио концерт. Истакао је за соколе да су његова браћа са Јадрана. Соколско друштво Цавтат наградило га је са лаворовим венцем који је исплела чланица Марија Шварц. Други лаворов венац предао му је телепат Свенгали у име госпође Павелове

¹⁰ „Концерат уметника Замечника у корист Сокола”, *Соколски Гласник*, Љубљана, Видовдан 1934, бр. 27, стр. 9.

Сл. 4 | Котор

из Купара.¹¹ Песник и књижевник Јири Махен, чије је право име било Антонин Ванчуре, био је нарочити пријатељ Југославије и Јадранског мора. Сваке године долазио је у Далмацију, а нарочито на острво Хвар, где је на својим шетњама по Јелси, Брусју и осталим селима острва долазио у додир са рибарима и сељацима и показивао нарочиту љубав за њихов мукотрпан живот. Био је несрећан када је, због тешке плућне болести, морао да се одрекне излета на југ, па је свој бол изразио у књизи „Растанак са југом“. Његова збирка стихова „Растанак са југом“ објављена 1934. године и читава посвећена Далмацији, имала је по „Соколском Гласнику“ нарочити успех, једнако као и „Рибарска књига“ и многа остала његова дела. Рођен је 1882. године у Часлави, био је директор библиотеке града Брна и написао је низ песничких, драмских и критичких дела. Био је песник унутрашњих душевних болова, дубоко мисаон и осећајан. Нарочито су му биле познате драме „Пророк“, „Мртво море“ и „Јаношик“, збирке стихова „Пламинки“, „Баладе“ итд.¹²

11 „Смрт чешког пријатеља Југославије“, *Соколски Гласник*, Београд, 2. јуна 1939, бр. 22, стр. 5.

12 „Југословенско-чехословачка лига у Прагу“, „Соколска просвета“, Весник просветног одбора Савеза СКЈ, Месечни прилог *Соколског Гласника*, Нови Сад, април 1932, бр. 4, стр. 237.

Сл. 5 | Поглед на Котор

Са своје стране Чеси су помагали гостима из Југославије приликом њиховог боравка у Чехословачкој. У Прагу је деловала Југословенско-чехословачка лига. Под управом лиге била је у Прагу „Штросмајерова књижница и читаоница“ која је служила за упознавање југословенске књижевности и развитка преко књига и новина. Истовремено служила је за течајеве српског језика које је приређивала лига, соколска друштва и друге организације. Да би књижницу попунио Савезни просветни одбор ССКЈ јој је слао своја издања, а препоручивао је соколским друштвима и жупама да јој пошаљу своја издања.¹³ Антон Берингер, виши одељни саветник Министарства просвете у Прагу био је и генерални секретар Савеза чешкословачко-југословенских лига у Прагу. Рођен је у Моравској, студирао филозофију у Прагу и за време Првог светског рата служио је у Сарајеву. Ту се упознао са народом и сав се посветио раду на пропагирању југословенске културе. Десет година је вршио дужност секретара Савеза чешкословачко-југословенских лига, па је помогао оснивање низа нових лига, ширио љубав према Југословенима у све слојеве чешког народа. Уређивао је „Чешкословенско-југословенску ревију“. Превео је на чешки низ народних прича и књига Павла Поповића „Југословенска књижевност као целина“. Написао је вежбеницу српскохрватског језика за Чехе. Посветио се бризи око боравка сиромашних студената из Југославије у Прагу, којима је, како је истакнуто у „Соколском Гласнику“ био и отац и мајка. Био је најмарљивији члан кураторија Александровог студентског дома у Прагу, и за тај рад био је одликован орденом Св. Саве III степена. У Соколима је био члан „Словенског одбора ЧОС“. Говорио је одлично српски језик и имао је велики број пријатеља у Југославији. Истакнуто је у „Соколском Гласнику“ да нико од наших истакнутих људи није путовао у Праг, а да му Берингер није био при руци, а он је често долазио у Југославију. Радио је до последњег часа на пољу узајамности са људима из Југославије.¹⁴

И после Судетске кризе 1938. године настављена су чешка летовања на Приморју. Соколско друштво Требиње приредило

13 „Смрт А. Берингера“, *Соколски Гласник*, Београд, 7. јула 1939, бр. 27, стр. 4.

14 „Кратке вести из нашег Соколства“, *Соколски гласник*, Београд, 7. јула 1939, бр. 27, стр. 5.

је 2. јула 1939. године излет у Дубровник. Излетнике је дочекао старешина дубровачких сокола Нико Шутић, који им је показао знаменитости словенске Атине. Посетили су Груж и Лапад, а онда су свратили у Дом чешке деце, где су срдечно примљени. У чланку у „Соколском Гласнику“ истакнуто је да су деца певала неколико словенских песама, за које су били награђени срдчним манифестацијама, које су све дирнуле до суза, јер се ту још болније осећала трагедија чешког народа. При повратку је брат Дробњаковић одржао предавање о значају излета, а брат Станковић о мору и користима од њега.¹⁵ Нараштај Соколског друштва Корчула срдечно је поздравио групу од 70 чешке деце, која су се враћала из Дубровника у Чешку. Нараштајци су својој словенској браћи поделили дарове. На обали су се вијале југословенска и чехословачка застава. У часопису „Соколски Гласник“ истакнуто је да је испраћај оставио на бројне присутне дубок утисак.¹⁶ После окупације Чешке 1939. национална удружења помагала су чешким избеглицама које су бежале преко Југославије. Соколско друштво у Великој Кикинди приредило је децембра 1939. соколско вече у оквиру Петрове петолетке. Било је преко 150 чланова друштва на приредби. Прочитано је писмо чехословачког посланика у Паризу Осуског, које је упутио соколима и грађанима у Великој Кикинди, захваљујући на гостопримству указаном избеглицама из Чехословачке, у марту 1939.¹⁷ Коло српских сестара примило је у свој дом у Београду породице са малом децом на стан и храну. Дали су одела, џемпере и друго избеглицама. Чланице Кола скупљале су прилоге и чиниле све да олакшају и ублаже тешке дане словенских избеглица. У свом извештају за 1939–40. чланице Кола истакле су да су издале 2.823 obroka у свом дому за словенске избеглице и избеглице из Бановине Хрватске. Сем тога дале су за избеглице 3.660 динара, а удружењу чешких жена за

15 „Кратке вести из нашег Соколства“, *Соколски гласник*, Београд, 18. августа 1939, бр. 33, стр. 6.

16 „Кратке вести из нашег Соколства“, *Соколски гласник*, Београд, 22. децембар 1939, бр. 51, стр. 2.

17 „Извештаји о раду Главног одбора Кола српских сестара у Београду, његових одбора у земљи и сродних друштава за 1939/1940. пословну годину“, Београд, 1941, *Вардар XXX Календар Кола српских сестара за просту 1941. годину*, Београд, 1940, стр. 5, 6.

Сл. 6 | Мађарска пре Првог светског рата

њихове циљеве 3.327 динара.¹⁸

Упркос свему што се догађало тежња ка словенској узајамности у Чешкој није нестала. У Прагу је 1940. године изашла књига „Vitr od more“ (Ветар с мора) коју је написао чешки песник и пријатељ Југославије Адолф Весели. Објављена је под покровитељством Чешко-југословенске лиге, у издању књижарнице Л. Мазача. Књига је имала 160 страна великог формата. Први део епоса „Стражар светионика“ догађао се на острву Корчули и приказивао је згоде младог рибара Анте Новљана. Други део епоса, „Дозив мора“ био је пун одушевљења лепотом приморја и морске пучине, док је трећи део „Сунчани крес“ славио независну југословенску државу која је дошла до свога слободног мора. У чланку „Чешка епопеја о Југославији“ у „Соколском Гласнику“ истакнуто је да је дело Адолфа Веселог било прожето познавањем нашег народа и наших крајева и љубављу за његов напредак и слободу. Будућност своје браће, чешки песник је видео у слози

¹⁸ „Чешка епопеја о Југославији“, *Соколски гласник*, Београд, 9. август 1940, бр. 32, стр. 2.

и јединству, у раду и напретку. У својој књизи писац је истакао: „Спајати народ у мисли и духу, прожети сва срца немиром пуним стварања, уништавати све што слаби и раздваја, и свему што цвате даривати сунце! [...] Дигнути народ свој на светску висину и градити славну Југославију!” Писац књиге желео је да у том загрљају види и Бугарску: „Четири словенска рода, мушки, један поред другог, једнодушно дижу главе к сунцу и клићу: Живела Југославија, живела славна и заједничка мати наша!”

Везе између словенских народа створене у борби против Аустроугарске монархије настављене су и после Првог светског рата. У међуратном периоду у ослобођеним словенским државама дошло је до практичне примене словенске узајамности кроз летовања на Приморју у Југославији. У међуратном периоду власти Југославије и Чехословачке водиле су заједничке акције за политичко, економско и културно зближавање њихових народа. Са своје стране соколи су пропагирали летовање на Јадрану као „Словенском мору“. Хотели чији су власници били повезани са соколима, оглашавали су се у „Соколском Гласнику“ који су читали и соколи из Чехословачке и Пољске. Студенти из Чехословачке летовали су на Јадрану и преко савеза Мале Антанте. Чеси су сматрали да је морска обала Југославије и њихова обала. Зато су оснивали своја летовалишта на Приморју. Најпознатије летовалиште било је у месту Купари код Дубровника. Међу чешким пријатељима Далмације истицао се књижевник Јири Махен. Писао је о Далмацији у својим делима. Са своје стране Чеси су бринули о посетиоцима из Југославије у Чехословачкој, а посебно о сиромашним студентима који су студирали у Прагу. У Чехословачкој је деловала Југословенско-чехословачка лига. И после Судетске кризе 1938. године настављена су чешка летовања на Приморју. После окупације Чешке 1939. више није могло бити речи о летовањима, него су национална удружења у Југославији помагала чешким избеглицама које су бежале преко Југославије. Упркос свему што се дешавало тежња ка словенској узајамности није нестала, у Чешкој и у Прагу су 1940. излазиле књиге посвећене Југославији. После Другог светског рата комунистичке власти није занимала словенска узајамност и о томе се није писало.

BOOK
43

UDK 624.85(497.16Komop)(091)

**Proučavanje originalnog pokretnog
mosta na Sjevernim gradskim
vratima Kotora**
Stilsko-hronološka analiza

Dejan PALIBRK

ЗБОРНИК РАДОВА
ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ И УМЈЕТНОСТИ

A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART

Proučavanje originalnog pokretnog mosta na Sjevernim gradskim vratima Kotora ***Stilsko-hronološka analiza***

Dejan PALIBRK

Istorijat Južnih gradskih vrata:

Pored Morskih i Južnih gradskih vrata, Stari grad Kotor ima i Sjeverna gradska vrata jednako važna kao i ostali otvori u gradskim zidinama koje su okruživale grad i preko kojih se odvijao promet putnika i robe. Ona su smještena na sjevernom dijelu starog urbanog jezgra Kotora, tik uz bastion Bambo, ispod strme litice, brda i utvrđenja Sveti Ivan, uz rijeku Škurdu, koja prolazi uz bedeme i obezbjeđuje njihovu lakšu odbranu. Sjeverna vrata su nekada posjedovala ulaznu partiju sa ulaznim vratima, drvenim mostom, kapiju sa unutrašnje strane bedema. Ovakvo rješenje je veoma specifično, naročito zato što su vrata rađena u različitim vremenskim periodima.

Vrata prema Škurdi formirana su 1540. godine. Nad otvorom su tri grba renesansne stilizacije sa godinama 1539. i 1540. Dio prelaza preko rijeke Škurde je bio kameni most, koji je u nastavku imao odbrambene zidove sa puškarnicama (porušene poslije Prvog svjetskog rata), a drugi dio kod vrata bio je pokretan – drveni sa lancima.

Sl. 1 | Fedor Karacsay, Vedute Boke Kotorske iz prve polovine 19. vijeka (Cvito Fisković, *Spomenička baština Boke kotorske* Zagreb: Matica Hrvatska MMIV)

Sl. 2 | Stari grad – Cataro, Rosaccio Giuseppe Rosaccio 1598. godine
(<http://eng.travelogues.gr/collection.php?view=256>)

Sl. 3 | Stari grad – Cataro, Beauvau Henri De Beauvau 1615. godine
(<http://eng.travelogues.gr/collection.php?view=42>)

Sl. 4 | Cattaro, Coronelli Vincenzo – 1688. godine
(<http://el.travelogues.gr/collection.php?view=351>)

Sl. 5 | Montenegro – Kotor (Cattaro) –
Fiumera Bridge Print, 1905. godine
([www.prints-online.com/galleries/
kotor-montenegro](http://www.prints-online.com/galleries/kotor-montenegro))

Sl. 6 | Kotor – Škurda kapija – Porta
Fiumera – 1912. godine
([https://serbianmaritimehistory.
wordpress.com/](https://serbianmaritimehistory.wordpress.com/))

Sl. 8 | Montenegro Kotor Cattaro – Vrata Fiumera
(Montenegro Kotor Cattaro - Vrata Fiumera old postcard | eBay)

Sl. 9 | Kameni most sa puškarnicama i pokretni drveni most s kraja XIX vijeka
(Iuri Gagarin, Medieval entrance with drawbridge with chains and iron grating on stone wall)

Sl. 9 | Kameni most sa puškarnicama i pokretni drveni most u XX vijeku između dva rata
(„Pogled na glavna gradska vrata i most u Kotoru“, stara razglednica, početak XX vijeka, zbirka Pomorskog muzeja Crne Gore – Kotor)

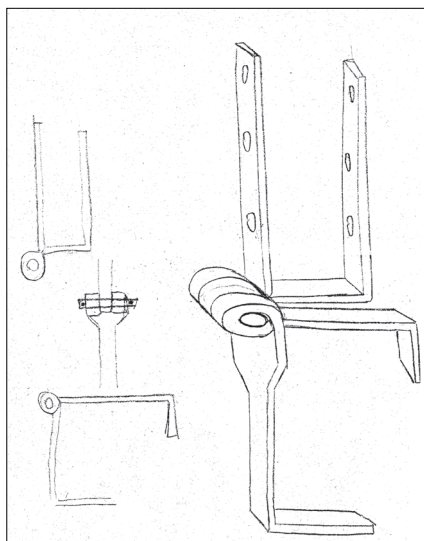
Proučavanje literature:

Na sjevernim gradskim vratima i danas su vidljivi tehnički elementi nekadašnjeg odbrambenog sistema – konkretno otvori u zidanom zidu koji su služili za pričvršćivanje željeznih lanaca. Ti lanci su povezivali pokretni drveni most s trajnim kamenim mostom koji je prelazio riječnu barijeru. Iznad vrata nalaze se tri oštećena grba s inicijalima, od kojih se prvi, s velikom vjerovatnoćom, odnosi na mletačkog dužda Antonija Grittija, dok se centralni grb pripisuje kotorskom knezu Ivanu Matiji Bembu. Arhitektonska stilizacija vrata jasno ukazuje na renesansni manir, naročito vidljiv u oblikovanju trouglastog zabata sa reljefnom predstavom lava Svetog Marka i tvrđave smještene na vrhu grebena. Ovaj prikaz ne predstavlja konkretnu kotorsku fortifikaciju Sv. Ivan, već služi kao univerzalni simbol utvrđenog grada, što je motiv često prisutan i na drugim mletačkim spomenicima slične vrste. Visok stepen obrade kamena na luku i dovratnicima dodatno potvrđuje zrelost renesansnog stila primijenjenog u izgradnji. Most koji je prelazio rijeku bio je dodatno zaštićen utvrđenim hodnikom, u okviru kojeg su bile smještene stražarnice i puškarnice. Taj oblik fortifikacijskog rješenja dokumentovan je na akvarelu Karacasaza iz ranog 19. stoljeća, koji predstavlja vrijedan izvor za rekonstrukciju izgleda mosta u današnjem vremenu.¹

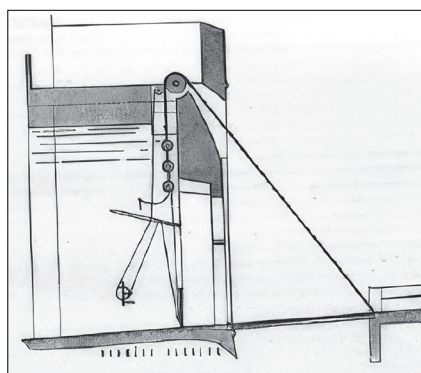
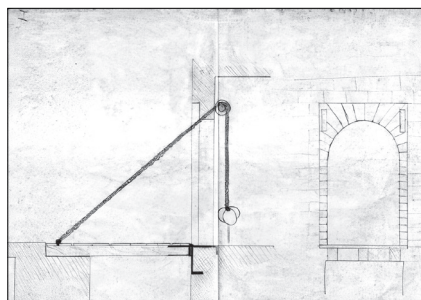
Druga gradska vrata, smještena na sjevernoj strani grada, neposredno uz izvor rijeke Škurde, izgrađena su u svom današnjem obliku 1540. godine, u kontekstu opsežnih radova na modernizaciji gradskih fortifikacija nakon osmanskih napada.

Pristup vratima omogućen je preko kamenog mosta koji je prelazio rijeku Škurdu. Ovaj most je izvorno bio opremljen bočnim zidovima sa puškarnicama i karakterističnim kružnim ispustima nad stubovima, koji su služili za dodatnu fortifikacijsku zaštitu i nadzor prilaza. Navedene ogradne strukture porušene su nakon Prvog svjetskog rata, te su svedene na nivo obične kamene ograde, čime je izgubljen značajan segment odbrambene arhitekture mosta. Između kamenog mosta i samih gradskih vrata nalazio se pokretni drveni most, koji je imao ključnu ulogu u kontroli pristupa i odbrani. Usljed dotrajalosti,

¹ Cvito Fisković, „O umjetničkim spomenicima grada Kotora“, *Spomenik SANU*, knj. CIII, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.

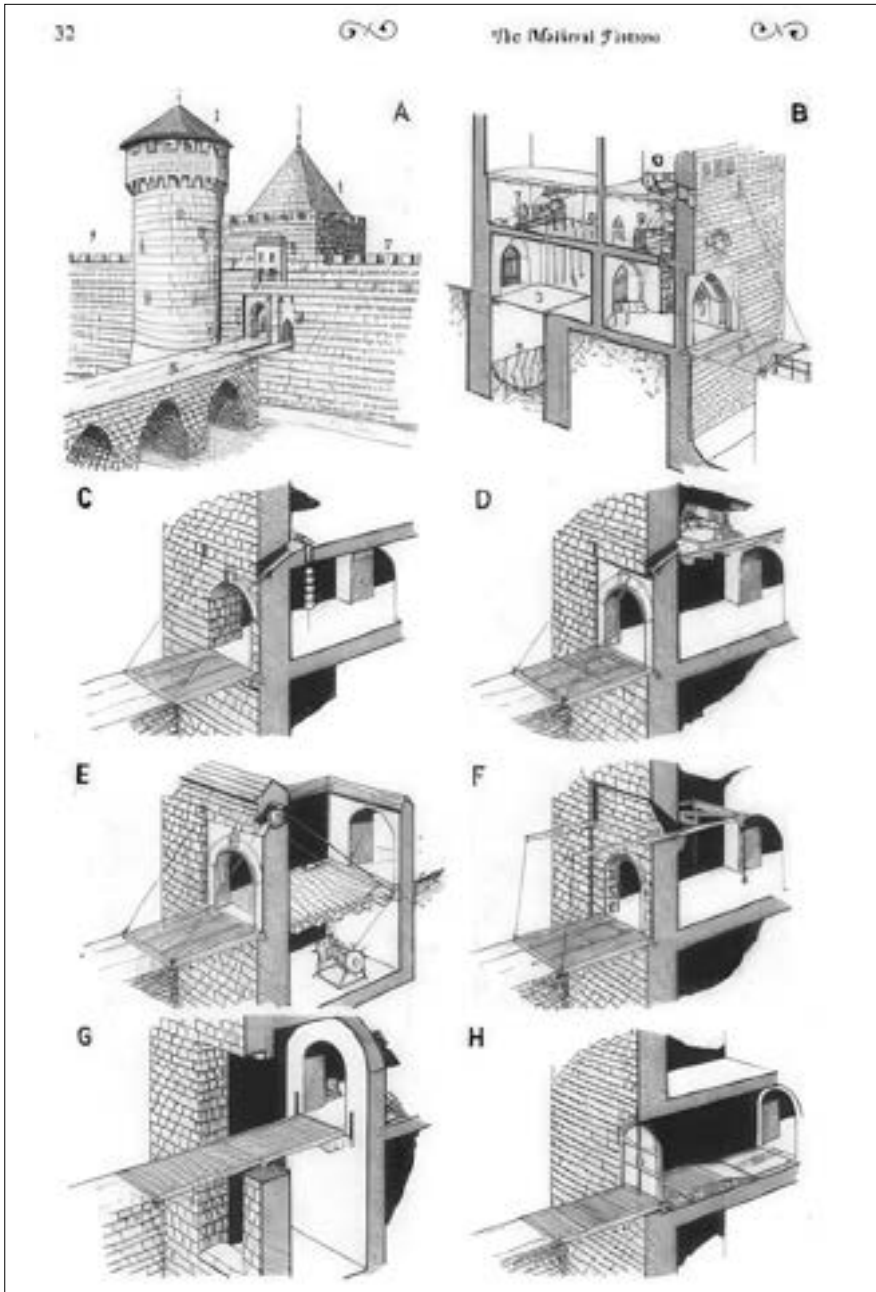
Sl. 11-13 | Skice i detalji mosta na Pilama u Dubrovniku
(Lukša Beritić, *Utvrdjenja grada Dubrovnika*,
Dubrovnik: Zavod za zaštitu spomenika kulture,
1955)

ovaj element je u periodu između dva svjetska rata zamijenjen betonskom konstrukcijom. Ipak, značajni dijelovi tehničkog mehanizma nekadašnjeg pokretnog mosta i danas su očuvani: vidljive su instalacije, uključujući osovinu i točkove namijenjene za upravljanje lancima koji su pokretali most.²

Sjeverna gradska vrata, orijentisana prema rijeci, podvrgnuta su temeljnoj obnovi u znak sjećanja na osmansku opsadu koju je 1540. godine predvodio admiral Hajredin Barbarosa. Rekonstrukcija je izvedena u renesansnom stilu, sa izraženim rustičnim elementima, naročito vidljivim u oblikovanju dovratnika i lučnog otvora u maniru tzv. „alla rustica“. Iznad ulaza nalazi se pravougaono kameno polje s grbovima i natpisom, dok je iznad njega pozicioniran dio trouglastog oblika koji sadrži reljefnu kompoziciju sa lavom Svetog Marka – simbolom Mletačke Republike – i idealizovanim prikazom tvrđave na uzvišenju. Ovaj prikaz nije realistična interpretacija kaštela Sv. Ivan, već simbolična reprezentacija, kakva se često javlja u mletačkoj reljefnoj plastici iz tog

² Vinko Đurović, „O zidinama grada Kotora“, *Spomenik SANU*, knj. CV, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1956, str. 120–145.

Sl. 14 | Skica vrste drvenih pokretnih mostova sa mehanizmima i načinima otvaranja kroz period usavršavanja u srednjem vijeku
(J. E. Kaufmann i H. W. Kaufmann, *The Medieval Fortress: Castles, Forts and Walled Cities of the Middle Ages*, Da Capo Press, Cambridge (MA), 2004, str. 32)

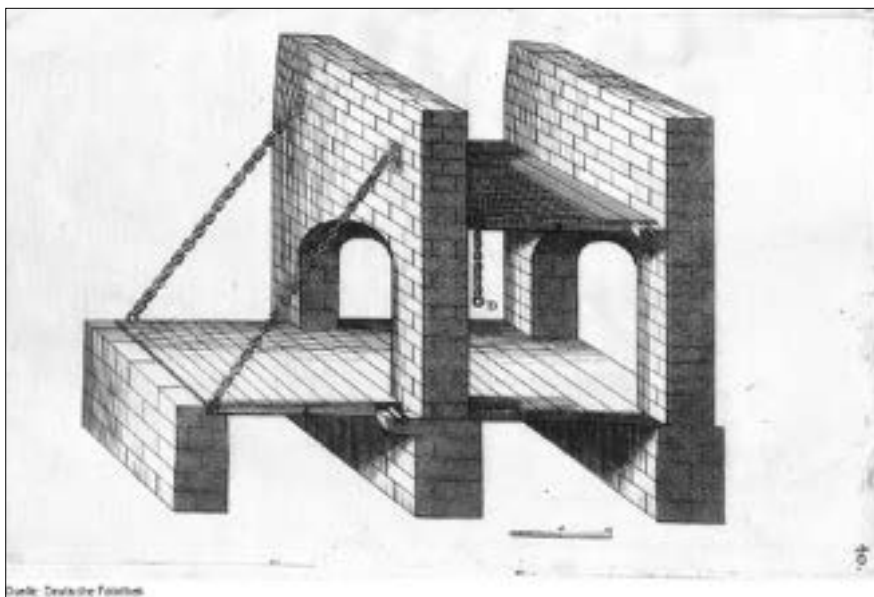
perioda. Arhitektonska cjelina kapije u velikoj mjeri zadržala je svoj izvorni izgled, premda je kroz vrijeme uklonjena unutrašnja zaštitna struktura – zidana barijera s rešetkom – koju u svojim zapisima pominje Montallboti. Prostor unutrašnjeg prolaza, zasvođenog karaktera, bio je konstruktivno podijeljen na dva funkcionalna nivoa, o čemu svjedoče očuvani elementi „in situ“. Na donjem nivou nalazio se mehanizam za upravljanje pokretnim mostom („bilancie del ponte levatoio“), dok je gornji nivo služio kao stambeni prostor glavnog artiljerijskog nadzornika („capo, custode dell’artiglieria“). Pristupni most građen je od kamena, sa lučnim otvorima, a na njegovoj jednoj strani nalazi se zidna masa u čijem je središtu integrisana stražarnica („geretta“), te niz puškarnica orijentisanih prema uzvišenju, u svrhu dodatne odbrane. Vrijedan i detaljan prikaz arhitektonske organizacije mosta dao je austrougarski oficir Fedor Karačaj, dok se vizuelna dokumentacija iz kasnog 20. vijeka dodatno koristi kao potvrda njegovog izgleda. Prema brojnim pisanim izvorima i grafičkim prikazima, poznato je da se iznad samog ulaza nalazila manja stražarska struktura, konstrukcijski oslonjena na konzole, što je bila česta odbrambena i arhitektonska praksa u kontekstu mletačkih fortifikacija.

Proučavanje literature drvenih mostova i njihovih mehanizama

Termin „podizni most“ potiče iz francuskog jezika i prevodi se kao „ravnoteža“. Definišu se kao mostovi koji funkcionišu podizanjem jedne i spuštanjem druge strane. Načini otvaranja razlikuje su u geometriji, mehanizmima i radu, što dovodi do velike raznolikosti dizajna. Uprkos tome, komponente zajedničke svim dizajnima podiznih mostova uključuju: raspone krila koja se okreću, promjenjive protivtege sile, brave i zupčanike. Podizni most se koristio za stalni prolaz stanovnika i robe, i veoma je čest kao način prilaza trđavama u utvrđenjima preko rijeka i odbrambenih kanala.

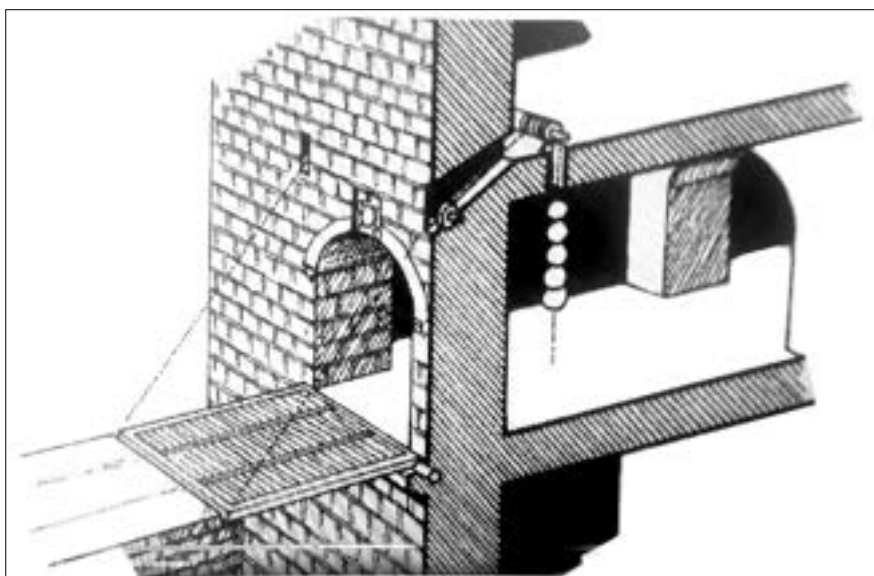
Tokom srednjovjekovnog perioda podizanje mostova se usložnjavalo sa napretkom u dizajnu mehanizama za podizanje tih mostova.

Pokretni most je evolucija uobičajenih srednjovjekovnih pokretnih mostova koji su se uglavnom koristili u vojne svrhe. Oni bi

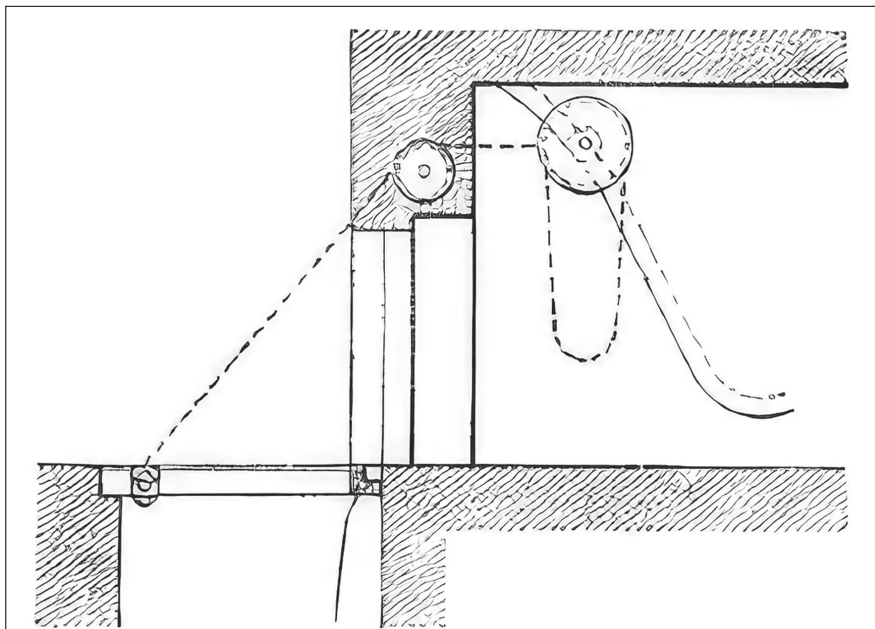
Sl. 15 | Prvi oblici pokretnih mostova – ručno podizanje

(Deutsche Fotothek, Crtež mehanizma pokretnog mosta, istorijska ilustracija (oko XVII–XVIII veka), Dresden. Dostupno na: <https://www.deutschefotothek.de>)

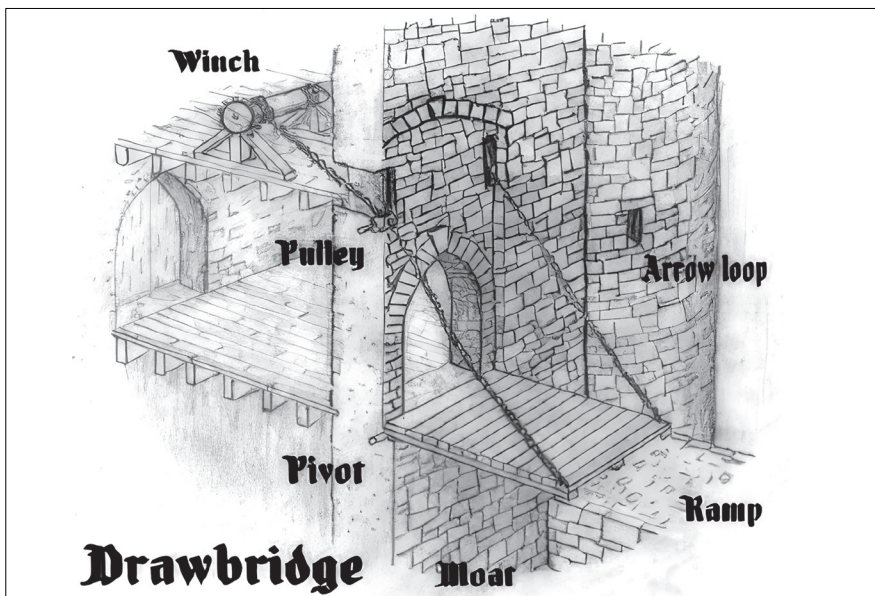
Sl. 16 | Prvi oblici pokretnih mostova – ručno podizanje sa protivtegom

(J. E. Kaufmann i H. W. Kaufmann, *The Medieval Fortress: Castles, Forts, and Walled Cities of the Middle Ages*, Da Capo Press, Cambridge (MA), 2004, str. 32)

Sl. 17 | Pokretni drveni mosta sa podizačem pomoću vitla

(Movable Span Bridge Study Volume 2: Bascule and Swing Span Bridges. I. Berger, D. Healy and M. Tilley March 2015)

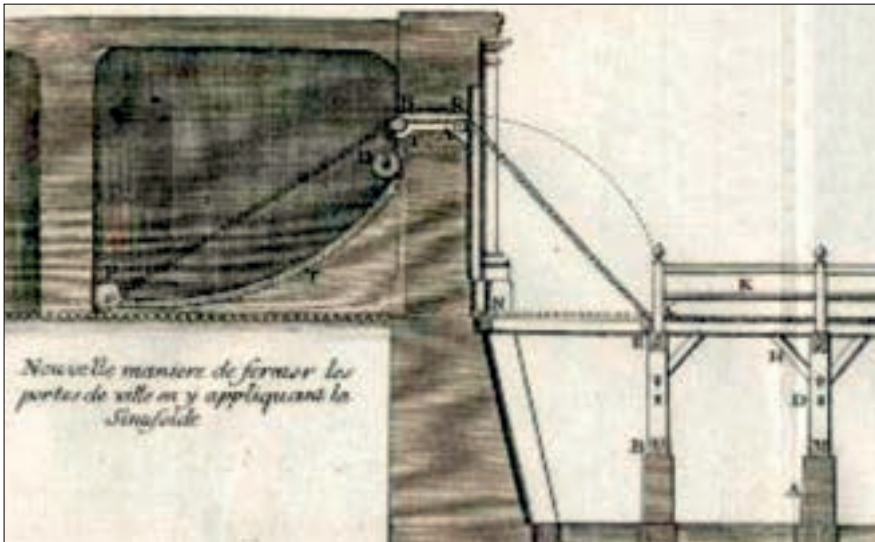
Sl. 18 | Elementi mosta srednji vijek (vitlo, remenica, osovine)

(<https://www.quora.com/What-is-a-drawbridge-in-a-medieval-castle>)

sprečavali prolaz preko kanala ili rova, pružajući tako zaštitu stanovnika. Izgleda da je veličina rasporeda prvo bila ograničena zbog oslanjanja na ručno upravljanje mostovima.

Ova vrsta mostova sastojala se od drvenih elemenata pokretnog mosta koji se preko lanaca kotura i vitla – tegova ručno podizao i spuštao. Kasnije je to dovelo do uvođenja sistema protivteže kako bi se obezbijedila mehanička prednost. Tipičan srednjovekovni pokretni most kojim se upravlja jeste most sa koturačom, vitlom, lancima i protivtegom. Mehanička prednost ovog rasporeda znači da sila potrebna za podizanje nestaje kada se postigne vrhunac svog kretanja. Međutim, ako je sila protivtega konstantna, raspon će ubrzati u noseći dio bedema, što će dovesti do poteškoća u spuštanju i zatvaranju neuravnoteženog raspona. Ovaj problem je riješen različitim mehanizmima kojima se osiguravaju, varijacije pokretačke sile se usklade sa varijacijom sile protivtega. Rani pokušaji su se sastojali od klackalica, složenih rasporeda poluga, valjaka i pokretnih jama. To je dovelo do konačnog uvođenja i evolucije protivtežnih sistema pokretnih mostova kako bi se osigurala potrebna promjenljiva mehanička prednost.

Osmišljen je alternativni sistem kako bi se zamijenio tadašnji raspored pokretnog mosta usvajanjem protivtega koji se kotrljao niz

Sl. 19 | Mehanizam sa protivtegom
(Movable Span Bridge Study Volume 2: Bascule and Swing Span Bridges
I. Berger, D. Healy and M. Tilley March 2015)

zadnju zakrivljenu šinu. Ovo se prvobitno koristilo isključivo za vojne tvrđave. Tegovi su se kotrljali niz graničnike sa jedne i druge strane.

Ključna karakteristika dizajna je zakrivljena zadnja šina protivtega. Kako se protivteg kreće niz zakrivljenu šinu, vertikalna komponenta sile se rasipa kako bi upotpunila smanjenu silu potrebnu za podizanje raspona. Ovaj raspored osigurava da je raspon uravnotežen u svim položajima rada. Dizajn Belidorovog pokretnog mosta (ili kardiodne krivulje) funkcionira po principu da kotrljajući protivteg pruža maksimalnu silu podizanja kada je vertikalan i na svom vrhuncu ili maksimalnoj visini. Odavde se protivteg kotrlja niz krivinu, gdje se radijusi zakrivljene šine povećavaju tako da se vertikalno opterećenje protivtega smanjuje kako bi se održala ravnoteža sa rastućim težištem raspona pokretnog mosta.

U kasnijem periodu dolazi do značajnih usavršavanja samih mehanizama kao i načina povezivanja sa mostom. Koturača kao prijemnik lanaca ostaje ista, mijenja se položaj vitla kao i sam mehanizam za namotavanje lanaca, odnosno povlačenje lanaca i podizanje mosta. To se može vidjeti i na primjerima iz okruženja gdje se vidi sam

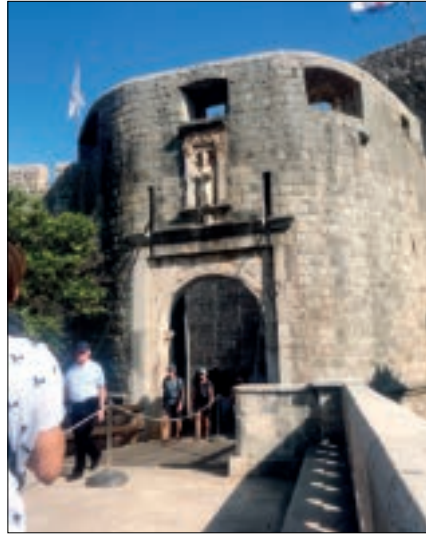

Sl. 19 | Analiza pokretnog mosta sa lančanicama
(Iuri Gagarin, Medieval entrance with drawbridge with chains and iron grating
on stone wall, Dreamstime)

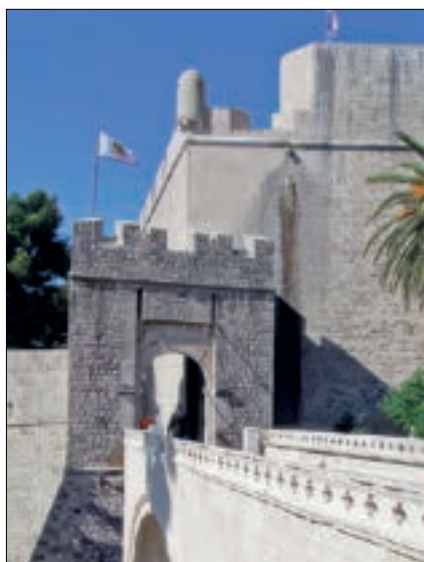
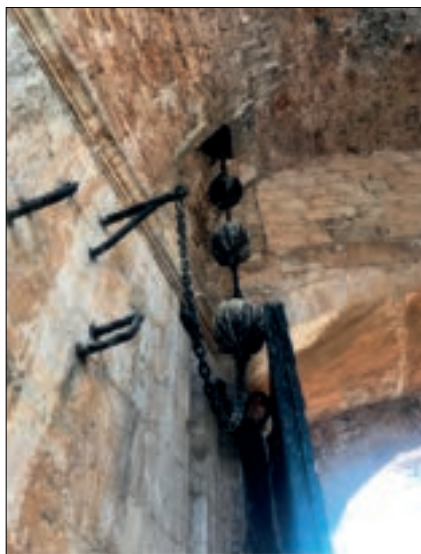

napredak u materijalima i sklopovima mehanizama za podizanje ovih tipova mostova.

Analogni primjeri:

Sl. 20 | Fotografije detalja mostova u Dubrovniku – Vrata od Pila
(Dejan Palibrk, privatna arhiva, snimljeno 2018. godine)

Sl. 22 | Fotografije detalja mostova u Dubrovniku – Vrata od Ploča
(Dejan Palibrk, privatna arhiva, snimljeno 2018. godine)

Važnu analogiju za proučavanje pokretnog mosta i njegovog mehanizma predstavljaju dva mosta u Dubrovniku – Vrata od Pila i Vrata od Ploča, koja su između dva svjetska rata restaurirana po uzoru na most na Gurdiću.

Sl. 23 | Fotografije detalja mosta i vrata na Mamuli
(Foto: Mark Anthony Fox)

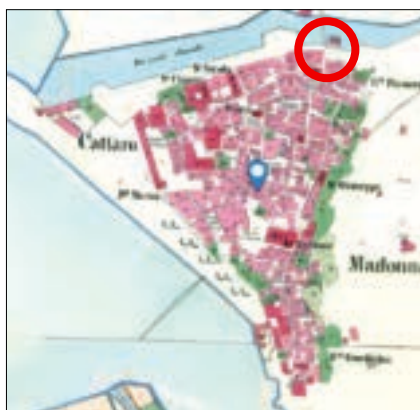
Sl. 23 | Fotografije detalja mosta u Oravskom zamku u Slovačkoj
(<https://www.dreamstime.com/photos>)

Arhivski izvori:

Sl. 25 | Struktura Kotora sa utvrđenjima, vojnim i sakralnim građevinama, *Frančesko Đironći, kapetan u mletačkoj vojsci, 1785. godina, Pomorski muzej u Kotoru*

Sl. 26 | Karta, 1838. godina

 Oznaka položaja mosta na kartama

Sl. 27 | Dobrota, 20. XI 1979, Karl Majewski
Karl Majewski, Dobrota, 20. XI 1979, akvarel, 1979, Pomorski muzej u Kotoru

Postojeći izgled mosta i Sjevernih vrata

Sl. 28 | Pogled na današnje stanje mosta i ulazne sjeverne kapije
Dejan Palibrk, privatna arhiva , snimljeno 2025 godine

Sl. 29 | Današnje stanje mosta i ulazne sjeverne kapije
Dejan Palibrk, privatna arhiva , snimljeno 2025. godine

Most na Sjevernim gradskim vratima:

Sl. 30 | Unutrašnjost prolaza
Dejan Palibrk, privatna arhiva,
snimljeno 2018. godine

Sl. 31 | Ulaz na sjevernoj kapiji
Dejan Palibrk, privatna arhiva,
snimljeno 2018. godine

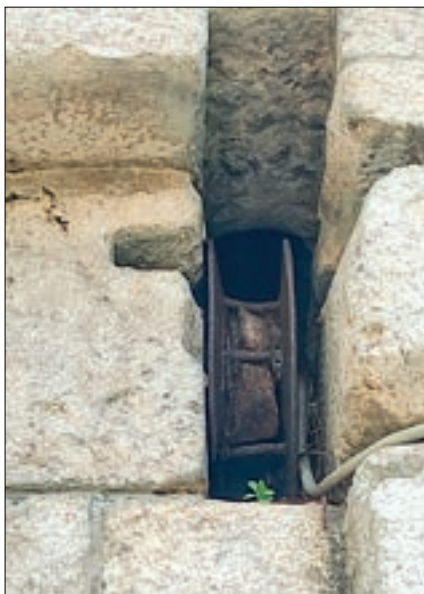
Opis postojećeg stanja mosta:

Most je, kako se kroz dokumentaciju vidi, znatno promijenio svoj prvobitni oblik. U današnjem stanju nema više drvenog mosta na podizanje, već je urađena betonska ploča od zida bedema do kamenog dijela mosta. Ispod te konstrukcije sprovedena je instalacija vodovoda i kanalizacije. Takođe ograda na mostu je metalna i u dosta lošem stanju. Što se kapije – ulaza tiče zadržan je izvorni oblik bez većih oštećenja. Elementi pokretnog mosta – koturače (samo jedna u desnom usjeku u zid) sačuvala je svoj izvorni oblik. U unutrašnjem dijelu prolaza u gornjoj zoni vidi se sačuvano drveno vitlo, kao i metalni elementi za prihvat lanaca. Vide se elementi kojima je graničnik fiksiran za vitlo. Drveno vitlo je cijelom širinom kapije oslonjen na lijevu i desnu stranu zida u ležištu sa osovinom. Za postavljanje vitla napravljen je usjek u voltu da bi se smjestio. Volt unutar prolaza je sa najvišom visinom,

izrađen od opeke, dok je zasvedeni dio iznad samog ulaza od kamenih blokova. Dio iznad vitla je takođe zasveden bez nekih otvora koji bi služili za prolaz lanaca. U pragovima ima rupa koje su na visini od 130 cm. Na lijevoj strani je i alka sa elementom koji je služio za kačenje lanaca pokretnog mosta pri zidu. Sa lijeve i desne strane bočnih dovratnika nalaze se po tri gvozdene šarke. A u zakošenju strana i pojedna alka sa kukom za kačenje rešetke u otvorenom položaju. U proširenju prolaza sa lijeve strane gledano iznutra na visini od 100 cm od zemlje nalazi se alka u zidu na kojoj visi metalni element – kuka koja je, pretpostavlja se, služila da se lanac koji se povlači prikači.

Takođe na istoj strani je zazidan otvor do visine dva metra gdje se u gornjem dijelu nalazi čelična rešetka. Niša je unutar popunjena materijalom do početka čelične rešetke u visini od dva metra. Pod u prolazu je od kamenih ploča – đuričkog kamena sa vidnim popravkama iz ranijeg perioda.

Sl. 32 | Remenica za prihvat lanaca
*Dejan Palibrk, privatna arhiva,
snimljeno 2018. godine*

Sl. 33 | Drveno vitlo u svodu
*Dejan Palibrk, privatna arhiva,
snimljeno 2018. godine*

Sl. 34 | Metalne čelične rešetke kojima je zatvoren dio niše u zidu

Sl. 35 | Ulazni dio sa elementima za prihvat mosta, šarke za rešetku sa kukom za zakačivanje

Materijali i tehnike gradnje i plan rekonstrukcije mosta:

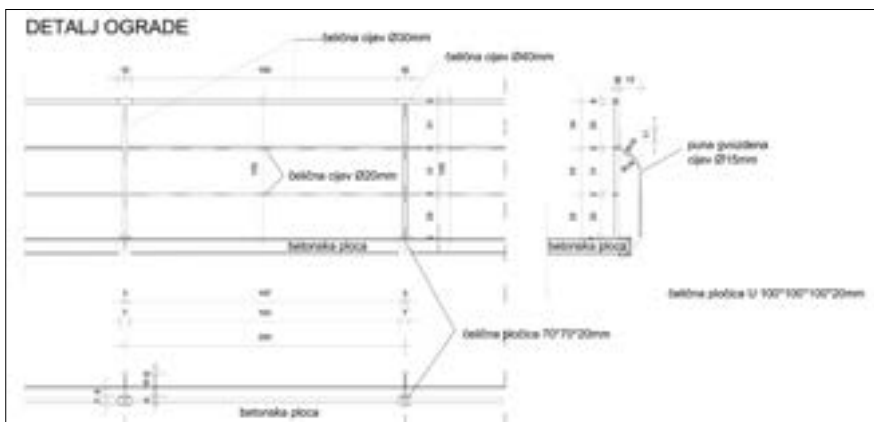
Ograda na mostu u novije vreme je oštećena i analizom dokumentacije u planu je da se rekonstrukcijom podijeli na vrstu ograde koja ostaje na betonskom dijelu mosta i drugu vrstu ograde koja je na pokretnom drvenom dijelu mosta.

Sl. 36 | Detalj ograde u unutrašnjosti Starog grada
Dejan Palibrk, privatna arhiva, snimljeno 2016. godine)

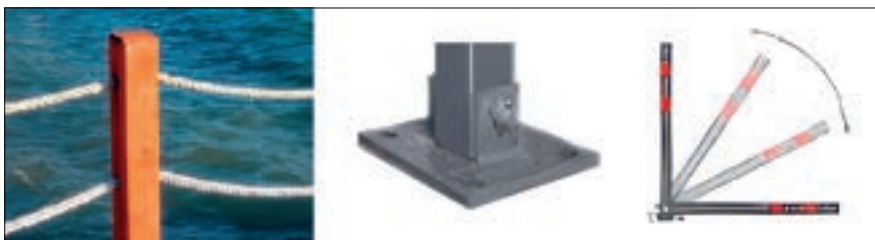

Za vrstu ograde na dijelu mosta koji se ne podiže korišćene su analize sa fotografija i razglednica, ali i sa postojećim očuvanim elementima ograda unutar Starog grada Kotora.

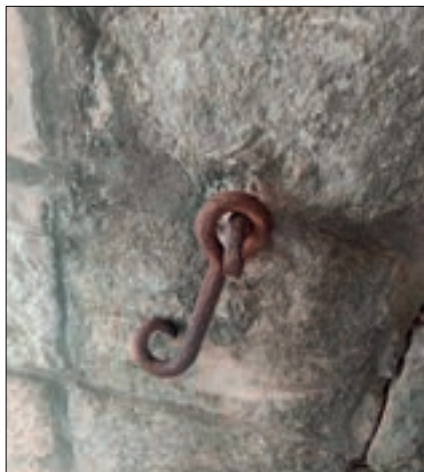
Sl. 37 | Planirana nova ograda je od čeličnih šipki fiksirana u betonsku ploču mosta

Za dio mosta koji se podiže, iako ranije nije postojala ograda (što se vidi kroz arhivsku građu), ipak je planirana ograda sa konopima i pokretnim nosačima. Drveni nosači bi se prilikom zatvaranja mosta preklapali i zajedno sa mostom i konopima sklapali vertikalno u žlijeb zida.

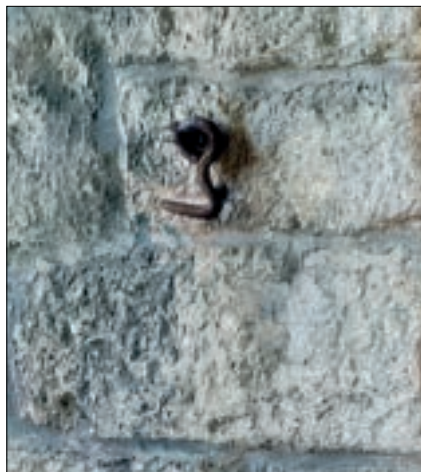

Sl. 38 | Elementi ograda na pokretnom mostu i način sklapanja držača-nosača ograde

Materijal koji se koristi za izgradnju mosta je drvo sa drvenom potkonstrukcijom. Drveni dijelovi mosta su od impregnirane bukovine. Most je vremenom zbog prolaska mnogobrojnih instalacija

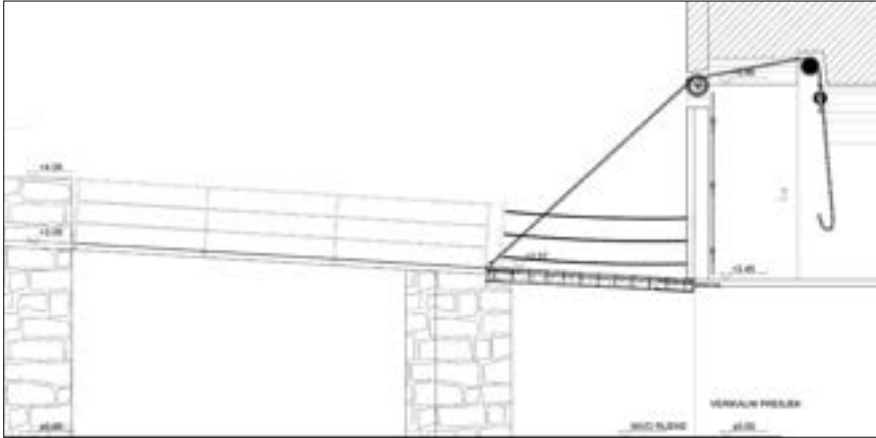
Sl. 39 | Element za kačenje lančanice

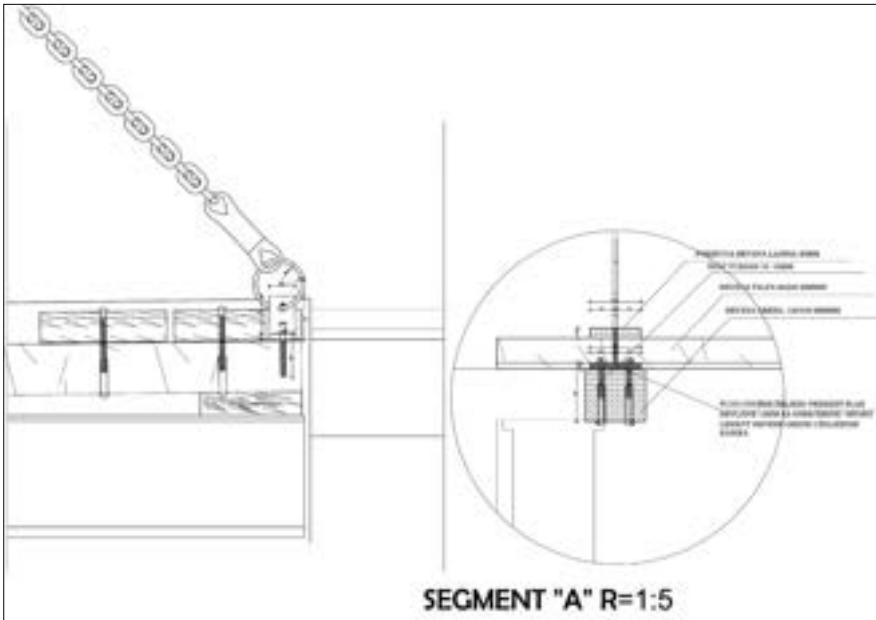
Sl. 40 | Element za kačenje rešetke
*Dejan Palibrk, privatna arhiva,
snimljeno 2025. godine*

prema gradu izgubio svoju originalnu niveletu. Zbog nemogućnosti da se most vrati na originalnu niveletu, ostaće na postojećoj. Originalni pokretni dio mosta je bio dimenzija 198 x 313 cm i uklapao se sa usjekom u kameni, odnosno u profilisani obodni dio kamene plastike na vratima bedema. Po uzoru na postojeću koturaču potrebno je istu reparirati i napraviti još jednu za drugu stranu kapije. Lančаницe i elementi za fiksiranje iste u drvene pragove mosta su novi i dati su detaljnije kroz grafičku dokumentaciju. Postojeće drveno vitlo je potrebno demontirati, ukoliko nije moguće izvršiti reparaciju, uraditi novo po uzoru na staro sa elementima za postavljanje u zid, kao i elemente za prihvat lanaca. Kuke i alke koje nedostaju potrebno je uraditi po uzoru na postojeće i postaviti. Takođe protivteg je potrebno u odnosu na analizirane priloge rekonstruisati, napraviti i postaviti.

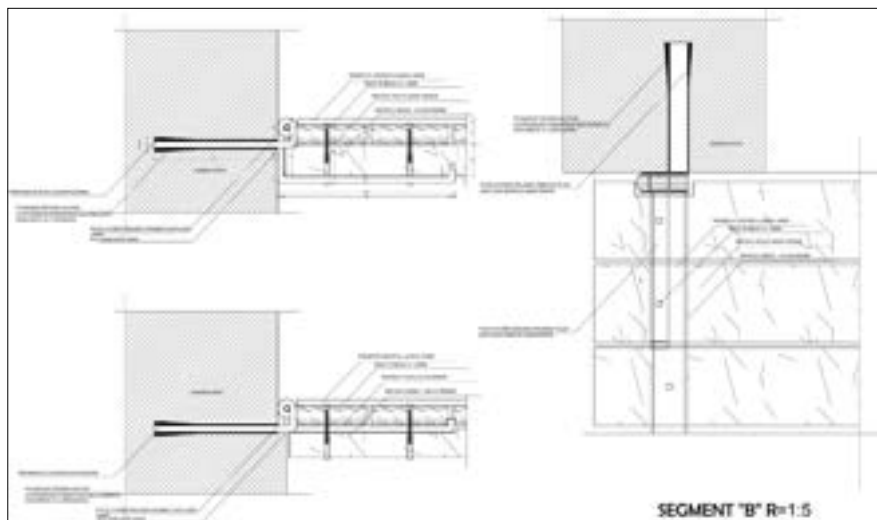
Grafički prikaz idelne rekonstrukcije mosta na sjevernim gradskim vratima

Sl. 41 | Vertikalni prikaz idealne rekonstrukcije pokretnog mosta. Na ovom prikazu dati su svi segmenti pokretnog mosta koji se rekonstruišu.

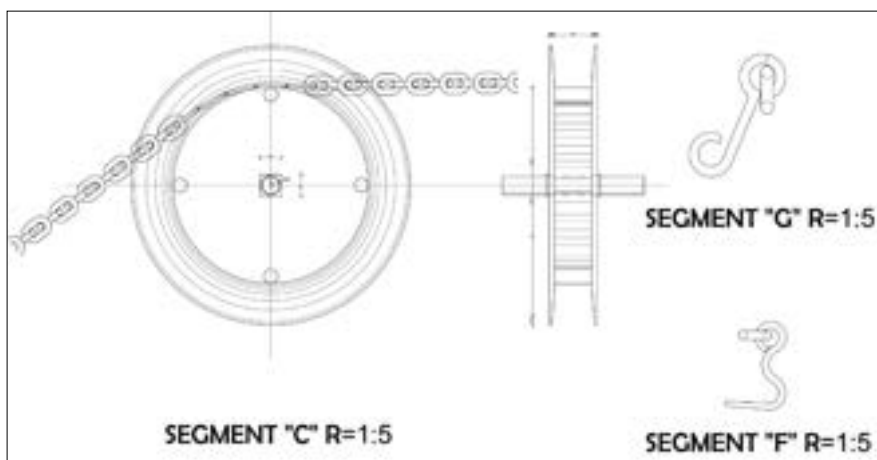
Sl. 42 | Prikaz segmenta kačenja čeličnog lanca sa drvenom konstrukcijom mosta

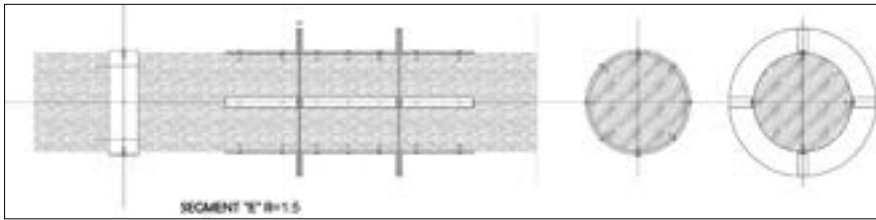
Sl. 43 | Prikaz segmenta fiksiranja drvene konstrukcije mosta u bedemski zid i način rotiranja oko ose preklopne šarke

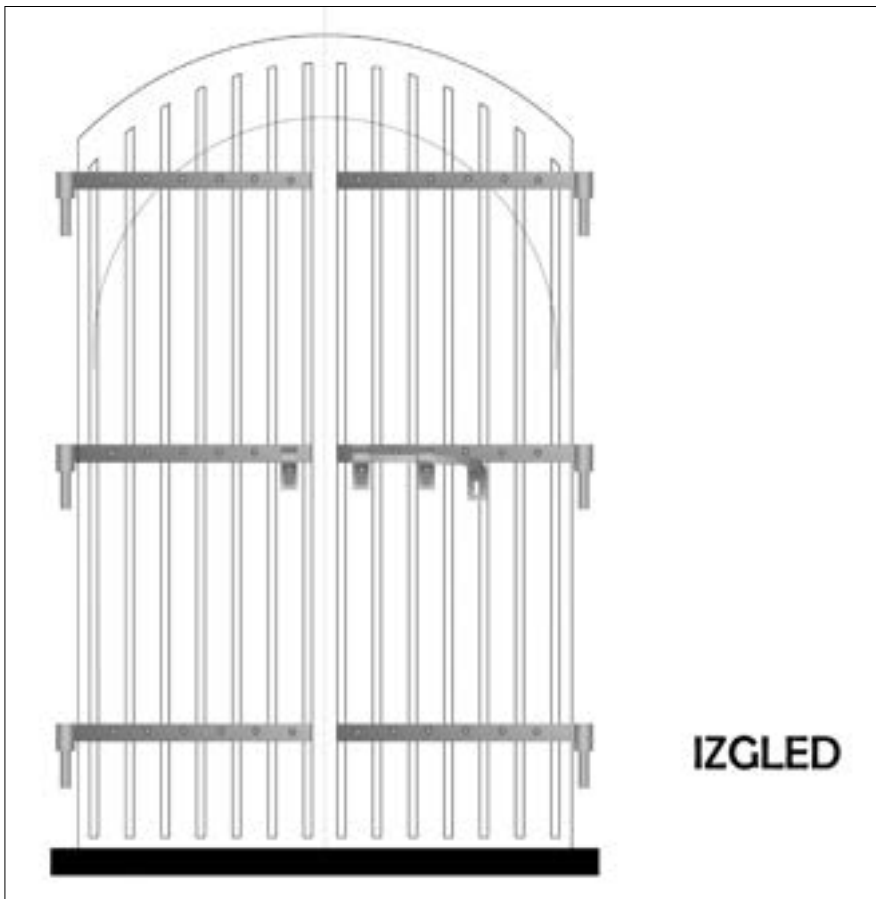
Sl. 44 | Prikaz segmenta lanaca za podizanje mosta sa protivtegom

Sl. 45 | Prikaz segmenta koturače, odnosno remenice preko koje lančanica prolazi prema vitlu

Sl. 46 | Prikaz segmenta dijela drvenog vitla sa metalnim graničnicima sa prihvatanjem lančanice, kao i njihovo fiksiranje u drveno vitlo

Sl. 47 | Prikaz segmenta fiksiranja drvene konstrukcije mosta u bedemski zid i način rotiranja oko ose preklopne šarke

ГРАЋА

ПОКА
43

UDK 27-726.3:929Накићеновић С.

Аутобиографија попа Сава Накићеновића

(У сусрет стогодишњици његова упокојења)

Ђорђе БУБАЛО

БКА

**ЗБОРНИК РАДОВА
ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ И УМЈЕТНОСТИ**

**A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART**

Аутобиографија попа Сава Накићеновића (У сусрет стогодишњици његова упокојења)

Ђорђе БУБАЛО

Аутобиографија протојереја-ставрофора Сава Накићеновића (1882–1926) из села Кути чува се у Историјској збирци Архива Српске академије наука и уметности у Београду, бр. 10386. Заједно с рукописом антропогеографске студије *Книнска крајина* послао ју је у јесен 1926. Јовану Цвијићу Јово Накићеновић, старији син попа Сава. У писму које је писао Цвијићу 7. јула 1926, пошто га је обавестио о очевим студијама о Книнској крајини и Конавлима, Јово вели: „Покојник је написао неку врсту аутобиографије = цртице из живота, те ако вам је могућно најусрдније би вас молили, да би дошла ова аутобиографија штампана са задњим двама његовим радњама (наравно ако је то могуће т.ј. ако се овакве ствари уопће и оштампавају са радовима „Насеља“).¹ Ја ћу Вам скоро послати рад о Книну, али ћу, ради ове аутобиог.[рафије] чекати на Ваш цијењени одговор“.² Изгледа да је Цвијићев одговор био позитиван, јер га је Јово Накићеновић писмом писаним 12. октобра

¹ Едиција антропогеографских студија Српске краљевске академије „Насеља српских земаља“, од 1921. „Насеља и порекло становништва“.

² Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 13484/848–15.

1926. обавестио да ће му преко пријатеља Милана Карановића почетком новембра послати рукопис *Книнске крајине*.³ *Аутобиографија* се у том писму не помиње, али с обзиром на то да су 1956. рукописи *Книнске крајине* и *Аутобиографије* нађени заједно међу расутом и незаведеном грађом Архива САНУ и уписани у инвентарну књигу (бр. 10385 и 10386), сва је прилика да је Јово послао оба рукописа Цвијићу истом пошиљком. Нажалост, Цвијић је умро већ 16. јануара 1927, а са њиме и старање у Академији о радовима Сава Накићеновића.⁴ *Книнска крајина* је први пут објављена 1990,⁵ а *Аутобиографија* се издаје тек сада.

Аутобиографија је написана мрким мастилом, ћирилицом, читким рукописом, на седам дволисних табака великог формата. Исписане су само предње странице сваког листа, а текст се завршава при дну прве стране седмог табака вестима из средине 1924. године. Табаци су нумерисани индоарапским цифрама, исписаним графитном оловком у горњем десном углу предње странице сваког првог листа. Текст *Аутобиографије* није сачуван као аутограф, већ у препису Јова Накићеновића, начињеном после очеве смрти.⁶ Јово је, потом, описао последње две године живота попа Сава Накићеновића – од априла 1924. до априла 1926 – његово боловање и смрт. Тим текстом испунио је предњу страну првог листа и трећину предње странице другог листа осмог табака, истог формата као и првих седам.

Опис живота и дела попа Сава Накићеновића није, строго узев, наративна аутобиографија, већ њен нацрт летописачког карактера, у којем су сумарни подаци о важним догађајима из живота

3 Исто, бр. 13484/848–16.

4 Накићеновић је послао Цвијићу 1922. и 1923. и антропогеографску студију о Конавлима и допуне својој монографији „Бока“, објављеној 1913 (Исто, бр. 13484/848–7, 13484/848–9). Ови рукописи, међутим, нису (још) пронађени у Академијином архиву, иако су Конавли 1924. већ били спремни за штампу.

5 С. Накићеновић, *Книнска крајина. Насеља и поријекло становништва*, Београд–Книн 1990; прештампано 1999. и 2004. године.

6 Атрибуција рукописа без тешкоћа се дала утврдити поређењем с писмима Сава Накићеновића и Јова Накићеновића Јовану Цвијићу. Лепи узорци графије Сава Накићеновића објављени су у прилогу Јована Накићеновића, „Херцеговски одбор за „страдајуће Херцеговце“ 1875., Бока 13–14 (1982) 216, 221, 224, 227, 228. Осим тога, према врсти и очуваности хартије и начину писања, види се да је рукопис настао преписивањем, за сразмерно кратко време, а не писањем на махове, кроз дужи низ година.

аутора и његовим објављеним радовима нанизани, углавном доследно поштованим, хронолошким редом. Другим речима, овај нацрт могао је послужити као полазиште и градиво за развијену књижевну аутобиографију. Може се претпоставити да је то и била ауторова намера, с обзиром на то да на неким местима у тексту упућује читаоца на документа и писма, која је вероватно био наумио да приложи проширеној верзији свога животописа. Рукопис попа Сава могао би се означити и као особена врста биобиблиографије, у којој су биографски подаци испреплетани са временски подударним обавештењима о публиковању ауторових дела. Више простора аутор је посвећивао догађајима који су на њега оставили особито снажан утисак – смрт сестре Вукосаве, самоубиство епископа Доситеја, смрт кћери Косаре, сукоб с попом Јовом Аврамовићем и сл. Судећи према неким појединостима у тексту, стиче се утисак да дело није писано према сећању, након последњег саопштеног податка, али није настајало, бар не у целини, ни записивањем, попут дневничких уноса, важних вести из живота, свештеничке каријере и научног рада аутора. У питању је комбинација уписивања вести из краћих или дужих временских одељака (нпр. догађаје из раздобља 1907–1909. описао је најраније 1909. године) и дневничких белешки о догађајима непосредно након њиховог одвијања (нпр. причу о сукобу са свештеником Јовом Аврамовићем из Сасовића аутор почиње речима: „Нек се зна, да данас дознадох...“).

Аутобиографија није непозната у историографији. Прота Васо Ивошевић написао је преглед живота и рада попа Сава Накићеновића на основу овог рукописа и његових писама Јовану Цвијићу.⁷ У својој монографији о селу Кути, Горан Комар посветио је једно поглавље попу Саву, написано поглавито према грађи из његове *Аутобиографије*.⁸

*

Ово издање приређено је тако да су у тексту вршене само најнужније интервенције. Преписивач Јово Накићеновић био је недоследан у употреби неких интерпункцијских знакова,

7 В. Ј. Ивошевић, „Прота Саво Накићеновић. Бокељски историчар и етнограф (1882–1926)“, *Бока* 13–14 (1982) 129–153.

8 Г. Комар, *Кути, село у Боки которској*, Херцег Нови 2002, 182–185.

пре свега тачке уз редне бројеве и наводника. Због тога су, да се изворни текст не би непотребно оптерећивао упозорењима на писарске грешке, тачке додате онде где недостају, као и знаци навода, у случајевима када је преписивач непажњом уносио само отворене или само затворене наводнике. Ради уједначавања пунктуације изостављене су тачке иза основних бројева. Наслови објављених радова попа Сава наведени су доследно с великим почетним словом, будући да и у томе има неправилности. Те интервенције нису обележене. Разрешавање скраћеног писања речи (осим општепознатих скраћеница) и иницијала – поглавито суспензије – обележено је угластим заградама. И друге неопходне допуне приређивача, тј. све оно што се не налази у изворнику, уоквирене су угластим заградама. Мање познате речи и писарске грешке (ове последње уз упозорење усклициком у облим заградама) објашњене су у напоменама испод текста.

[1a]

Аутобиографија
попа Сава Накићеновића
(кратке црте из живота)

Моја је кућа од старина била свештеничка. – Из ње су били свештеници мирски: Јово, Стефан, Лазар, Томо и ја, а калуђери: Стефан, Милутин и Данило. – Било је и монахиња. – Не памти се, кад су ми стари дошли у Куте, – ал' предање вели, да су у Куте дошли из Љубомира отрагу 230 год.

У Кутима су осим као свештеници и иначе прва мјеста узимали. – Један од њих Јаков био је начелник опћине топаљске у другој половини XVIII вј. а син му Александар ходио је као барјактар опћине херцеговске против Бушатлије, да га протјера из Паштровића. – Тодор Накићеновић ишао је у Русију, да се жали на несношљивост вјерску млетачке републике. – А познати су многи и као поморски капетани, а праћед ми Ђорђе зајмио је св. Петру, за француске револуције, 100 талијера, од којих се и код мене храни један. – Стриц ми Јово, био је тајник опћине херцеговске и заступник на сабору. Бавио се и књигом. Написао Животопис попа Богдана Зимонића и Луке Вукаловића.

Оцу ми је име Јово, а мајци Љубе, која је од старе свештеничке куће Чукваса. – Имали су 6 синова и 7 кћери.

Ја сам се родио 13/25. јануара 1882. год. са још једним братом Николом, који је одмах умро. – По том што ми је и ћеду било име Саво, и мени су надјенули име Саво.

Свршио сам редовно шест гимназијских разреда у Которској гимназији, а прије тог шест година пучке школе у Кутима и једну годину поморске школе у Србини (Херцеговни). – Тад ми је умрла сестра Стефанија. – Седми, осми разред гимназије са испитом зрелости положио приватно при Которској гимназији 2. октобра 1902. године.

Тад сам се почео бавити књижевношћу. – Редовно свршио богословију задарску 5. јула 1904. године.

[16]

Год. 1903. у децембру написао сам подлистак у „Dubrovniku“ „Јово Накићеновић“, – а у „Српском гласу“ „Јово Павловић“ (!)⁹ 1904. године.

Вјерио сам се на Цвијети пред Ускрс 1904. год. и вјенчао се у Книну са Вукосавом Новаковић 6/19. септембра исте године од проте Тодора (Божидара) Новаковића.

Послије венчања отишао на Цетиње са женом и родицом Мацом. – Враћајући се, испод Ловћена, на самог великог мученика Никиту (15/28. IX 1904.) сломио се са свом кочијом и пао двадесет метара кроз крше; – коњи поцркали, – кочија сва у комаде, – а ми лијечили се у Котору три нећеље.

Рукоположио се за ђакона од Његова Високопреосвештенства Епископа Герасима 29. септембра 1904. год. (по ст.[аром] к.[алендару]) у Которској цркви св. Луке, при којој служио до 7. октобра 1904 (по ст.[аром] к.[алендару]). Тај дан произведен сам у чин презвитера у истој цркви у Котору.

Вјежбао се у Херцеговному од 7. октобра до 1. новембра 1904. год. код Високопречасног прота Марка Поповића, пароха

⁹гесте Павковић. У питању је некролог познатом српском трговцу у Лос Анђелесу, Јову Павковићу из села Поди. У библиографији Накићеновићевих радова, коју је сачинио прота Васо Ивошевић, презиме је исправно наведено (В. Ивошевић, *нав. дело*, 149).

Топалског, а од 1. новембра до 4. децембра 1904. замјењивао, дозволом истог гореименованог пароха, обољелог свештеника Михаила Аврамовића.

На 4. децембра 1904. примио у администрацију парохију Сасовску. На 31. децембра 1904. бих позван, – желим ли попунити једно мјесто душестаратеља у домобранству. – Ја одговорих, да не желим.

Нек' се зна, да скоро за годину дана влада ме није хтјела признати за администратора парохије сасовске, нит ми удијели-ти односну конгруу¹⁰, јер се противио мој предшасник – Михаил Аврамовић, да му је незаконито одузета служба.

Од 1. јула 1905. до 31. марта 1906. ескурирао¹¹ сам, уз парохију сасовску, и парохију кућанску, јер њен парох – Шпиро Мустур бијаше оболио.

У фебруару 1906. Српска Краљевска Академија примила је за Зборник насеља моју антропогеографску радњу

[2a]

„Опћине херцеговска, рисанска, перашка и Суторина“, коју је Академија хонорирала са 300 динара.

Год. 1906. постао сам члан матице српске у Новом Саду, а 1905. Свештено-удовичког фонда за удове и сирочад.

На 16/29. јула 1906. роди ми се кћер Ленка, а брата Срета, по његовој жељи, справих годину раније за Америку.

На 1. јануара 1907. осигурах живот код друштва „Janus“ у Бечу за 2000 круна и односне камате, а на 27. децембра умрије ми двогодишњи брат Натанаил, и сахранисмо га у породичном гробљу код св. Андрије у Кутима.

Од 1. октобра 1907. до 15. септембра 1909. предузех помоћно поучавање у школи у Кутима. – Старије власти бијаху мојим радом потпуно задовољне.

¹⁰ Конгруа (лат. congrua portio) – термин из римокатоличког канонског права којим се означава 'најнижи износ годишњег прихода примерен за издржавање свештеника'.

¹¹ Ексурирати (лат. exsurare) – 'управљати, уз своју парохију, другом парохијом или парохијама, уколико у њој/њима нема свештеника или је спречен да обавља дужност пароха'.

На св. Николу 1907. год. у кући Вука Ђурова Ћетковића у Баошићима, сестру моју Вукосаву, која се била спремила, да иде у цркву, уби, играјући се пушком, неки Глиго Јелић, и на мјесту оста мртва. – То мене и моје управ порази. – Сахранисмо је у новом гробу у Баошићима. Из љубави подигосмо јој плочу на гробу, и на њој урезах мојом руком овај натпис:

Вукосава Накићеновић
рођ. у Кутима 12. маја 1889.
погину на Никољ-дан 1907.

÷

Ил' је змија, ил' проклета душа
Теби, Вуке, живот одузела;
Збогом кћери, мила сестро наша,
Док затече и нас смртна чаша.

На Видов-дан 1907. сестра ми Госпава крену у Америку и у Пунта Аренас вјенча се за Андрију Павловића, који је родом из Пресејеке. – Те исте године на 23. септембра умрије попадијина сестра Ана, а 19. априла 1908. умрије јој мати Милица, а пред часни пост 1909. ожени јој се брат Милош.

[26]

У Шематизму Епарх.[ије] Бококот.[орске] за 1907, 1908. и 1909. годину штампане су моје „Старине“, – а у „спомен броју – Срђа“ моја пјесма „Смрт Катића Јокана“, – а у „Dubrovniku“ за 1909. мој говор над лијесом Луке Ратковића.

На 3/16. јула 1908. роди ми се син, којему надјенух име Јован, јер и мом, и попадијином оцу, – и првом Накићеновићу, који је у Куте дошао, било је име Јован. – А главно и зато, јер мом добротвору и стрицу, који ме је школовао, било име Јован (Накићеновић), који је преминуо на уставке Никољ-дана 1903. и сахрањен у гробљу топаљском. – То је мој други отац. – Лака му земља!

У „Dubrovniku“ од 11. јуна 1909. бр. 41 поче у подлистку, да излази моја радња „О херцегновским Војновићима“, и продужиће се бар за 30 подлистака.

Дне 17/30. јула 1909. на оброн сунца изгубих мог доброг

оца у 60. год. живота. – Ја му мојим рукама очи заклопих и положих га у гроб мог дједа Сава код св. Андрије у Кутима. – Био је Бокељ и Србин старог кова, – карактер и јунак, – учествовао је у ратовима за ослобођење Херцеговине, те, код Дужи, умало не погину.

У новембарској свесци Хришћанског Вјесника за 1909. год. штампа се моја радња „Српске монахиње у Боки“.

Рад' мојих антропогеографских проучавања ниске и под-ле душе денунцираше ме војничкој власти, да сам велеиздајник, да тежим и купим потписе, да се сјединимо са Србијом. – Позва ме президијалним писмом од 28. XII 1909. бр. 225/пр. Епископ Доситеј – на оправдање и разјашњење. – Пошто пак надлежни увидели, да сам невин, денунција стављена *ad acta*.

Српска Краљевска Академија својим писмом од 3. марта 1910. јави ми, да је примила моју антропогеографску студију о Боки, – да ће је штампати ове године у осмој књизи „Насеља“, мени даровати 25 штампаних комада, а у исто вријеме и хонорар.

[3а]

У Шематизму Епарх.[ије] Бококоторске за 1910. год. штампаше се моје „Старине“.

Г. Ј.[ован] Цвијић позва на конституисање „Географског друштва“ у марту 1910. – У исто доба бих именован и чланом тог друштва.

У марачкој¹² свесци Хришћанског Вјесника у Београду за год. 1910. штампа се моја радња „Руски прилози за градњу манастира Савине“, која се Русима допаде, као што ме др. Никола Велимировић својим писмом извести из Петрограда (15. IV 1910).

„Српско Географско Друштво“ у Београду 10. априла 1910. год. изабра ме својим повјереником, чега се ја и примих; – про-та Илић замоли ме, да се примим извјеститеља за Хришћански Вјесник о свим догађајима у православним епархијама: Бококо-торској; Далматинској; Босанско-Херцеговачкој цркви, – а ја се примих само за епархију Бококоторску.

У априлској свесци за 1910. „Гласника православне дал-матинске цркве“ поче се штампавати моја радња „Неколико

12 Марачки (< марач, марча) – 'мартовски'.

читуља у манастиру Савини“, и иста се продуљи, а у јунској свесци „Хришћанског Вјесника“ мој извјештај „Хроника цркве у Боки и Дубровнику“.

Послије мог трогодишњег учитељевања при дворазредној пучкој школи у Кутима, уважи се моја прошња, и бих ријешен 15. септембра 1910. наставничке дужности, а ц[есарско-]к.[раљевско] Котарско Вијеће својом одлуком 30. 9. 1910. бр. 2272 изрази ми признање на: „revnom i u svakom pogledu pohvalnom zauzimanju za napredak povjerene škole“. – Дне 15. септембра 1910. поведох брата Вартоломеја у Препарандију, и би ми понуђено капеланско мјесто у Дубровнику, али ја исто не примих. – Истог дана послаше ми: „Упутства за секције српског географског друштва“, – и ја се примих, да прикупљам грађу за југославенски топографски ријечник.

Бококоторски Епископ Доситеј Јовић, не знајући праву ври-

[36]

једност новцу, као и услијед среброљубља и непромишљености, будућ’ проневијерио на задарској Конзисторији облик 80.000 круна, а на Которској 13.000, осим приватних 50.000 кр.[уна] те, пошто се свему ушло у траг, није му остајало друго, него да дадне на владичанство оставку, те, пошто му иста и уважена била, – да себи доконча живот хитцем из револвера. Закопан је у манастиру Савини, с горње стране гроба блаженопочившег Герасима Петрановића, и то 13. октобра 1910 у 8½ h ноћу, у обичној капси.¹³

Били при укупу игуман савински Милутин, поп Милан Нетовић и ја. Било нам противно, да се ту сахрани, али наредби се покорит морали. – Добро је, да се зна, да је у својој резиденцији у Котору у 7½ h из јутра себи живот одузео.

Тога дана би готова у Српској Дубровачкој штампарији, накладом и издањем мојим, моја радња „О херцеговским Војновићима“. – О истој донијеше симпатичне оцјене и приказе: Др. Лујо Војновић, Ђорђе Стратимировић, Епископ Никодим, Босанска Вила (бр. 16-18 за 1910), Naše Jedinство, Dubrovnik ([l]ibe)r.¹⁴ 76 ex 1910), Smotra¹⁵ Dalm.[atinska] ([l]ibe)r. 90 ex 1910).

13 Капса (лат. capsa) – ‘мртвачки сандук’.

14 Liber (лат.) – ‘књига, свезак’.

15 recte савинском.

У Босанској Вили приопћих (бр. 16-18 за 1910) „Старински проглас на Бокеље од Стевана Санковског“ (Руса), а у октобарској свесци Хр.[ишћанског] Вјесника за 1910. моја радњица „Стари црквено-народни обичаји у Савини“ (Бока), која се некима у Београду јако допаде (Види писма др. Т.[ихомира] Ђорђевића, проф. универзитета). – Доврши се у свесци за октобар „Гласника правосл.[авне] далм.[атинске] цркве“ моја радња „Неколико читуља у ман.[астиру] Савини“, а у календару Боки за 1911. год. приопћих писмо св. Петра арх.[имандриту] савинског (!)¹⁵ Инокентију Дабовићу, којим каже да је Стефану Вукотићу повратио свештенички чин и архимандритство, а писмо 2. Стефана Санковског једно капетану и сућама новским, а друго атестат Спиридону Војновићу.

У новембарској свесци Гласника православне далматинске цркве за 1910. штампа се моја радњица „Прогањање вјештица код нас“ а у бр. 4 „Српске Зоре“ у Дубровнику за 1911. моје „Крвно коло“.

[4а]

Матица Српска из Дубровника писмом 10/23. фебруара 1911. позва ме, да јој уступим коју моју овећу радњу за њена издања, и ја јој 1. марта ис.[те] г.[одине] одговорих, да хоћу.

У фебруарској и марачкој¹⁶ свесци Гласника Прав.[ославне] Далматинске Цркве штампа се моја радња „Римски олтари у православним бокешким црквама“, а у Шем.[атизму] Епар.[хије] Бококот.[орске] за 1911. продуљих „Старине“.

Митрополит Бан писа ми 25. IV 1911. да радо чита моје радове, и, у знак признања поклони ми своје радове.

Мој брат Срето дође у четвртак друге недјеље поста из Америке.

Дне 8. маја освети се нови иконостас код св. Андрије, који је, на моје заузимање, постављен. Питах, молих и сакупљах прилоге, те од 1905–1911. извршише се ове народне поправке: обнови се св. Илија у Ластви, авлија код св. Николе у Жлијебима, сагради парохијални дом у Сасовићима, пут „уза спиле“ за Жлијебе, мост на Сопоту, на дукло¹⁷ у Кутима, сакупи се неколико припомоћи

¹⁶ В. нап. 12.

¹⁷ Локалитет у Кутима; уп. С. Накићеновић, *Бока (антропологеографска*

новчане за св. Стефана, у Сасовићима, св. Николу у Жлијебима и св. Илију у Ластви. – Још бијах израдио, у два маха, припомоћ за поправку пута са Зеленике до Сасовића, али извјесни елементи то осујетише. – Огради се ћелија на Жлијебима.

У мајској свесци Глас.[ника] Далмат.[инске] Цркве за 1911. штампа се моја радња „О изгону тенаца“,¹⁸ а у свесци за јуни „Три писма митрополита Петра I Петровића архим.[андриту] Савинског (!)¹⁹Инокентију Дабовићу. – У Хриш.[ћанском] Веснику за јуни 1911. стр. 457–463 изађе, без потписа мој извјештај: „Стање цркве наше у Далмацији и Боки“. – „Српска Зора“ бр. 17 (1. 9. 1911) донесе мој чланак „Брацка и примање у исту“.

Дне 15/28. августа у 8 сати из јутра роди ми се кћер, којој надјенух име Косара.

Дана 24. VIII бих позват за главног сарадника Српске Зоре (Види писмо); а 1. X 1911. бих премјештен са парохије Сасовићи у моје родно мјесто – Кути. Служих на парохији Сасовића

[46]

седам година. Народ ме добро хтио и волио, – Богом просто му било!

У септембарској свесци Хришћ.[анског] Весника за 1911. штампа се моја радња „Ношење крста у Боки“ а у Српској Зори (10. децембра 1911), „Негда и сада“. – У календару Боки за 1912. год. штампала се моја историčna монографија „Опћина топаљска“. – У бр. 1 и 2 Српске Зоре за 1912. штампа се мој чланак „Помагање сирота“.

Мала моја Косара, која се родила на Успеније Богомајке 1911. год. одлетје на Васкрсеније 1912 (други дан по подне – 26. марта) са Господом Исусом Христом – њему у крило – у насеље праведника. – Тјело мог доброг Анђелка положих мојим рукама у нашем породичном гробљу код св. Андрије у Кутима, у раки гдје је мој брат Натанаил сахрањен. – Ја и попадија, не могући као родитељи, да прама њој извршимо наше родитељске дужности, уписасмо је за члана утемељача Српске Зоре у Дубровнику (Види „Српска Зора“ 1912. бр. 8) и дадосмо кр.[уна] 60. У том броју Српске Зоре за 1912.

студија), Београд 1913, 289.

18 Тенац – ‘вампири, вукодлак’.

19 гесте савинском.

штампа се моја радња „Занат је златан алат“. – Ово нас добро јагње тешко уцвијели, јер свака рана покрај срца а од срца по сред срца.

N[ota] B.[ene] Нек' се зна, да данас дознадох, да поп Јово Аврамовић из Сасовића, дрзнуо је, да постави пергамену, без дозволе старије црквене власти, у подножју св. трапезе у цркви св. Илије у Ластви, те да на истој пергамени убиљежи, као да ју он обновио. У хатор²⁰ истине, нека се зна, да се та црква обнови за вријеме моје, док ја бијах на парохији Сасовићи, и ја сам чинио молбе и купио прилоге, да се обнови ова црква. Према томе, поп Јово Аврамовић, лаж је метнуо у св. трапезу, и то није мјесто, да један свештеник, проповједник истине, кити се туђим перјем. Бог му судио! – Кашње у јулу 1912. био је присиљен да извади горе наведену пергамену.

У бр. 11 Српске Зоре за 1912. изиђе мој рад „О пограничним

[5a]

народним споровима“. Уз припомоћ учитеља: Вука Ђоровића и Андрије Ожеговића, основах 4. фебруара 1912. Српску земљорадничку задругу у Кутима. – Дне 8. јуна 1912. дође у Боку нови Епископ – Владимир Боберић. – У „Шематизму Епар.[хије] Бокогот.[орске] за 1912. штампаше се моје „Старине“, и „Освећење иконостаса св. Андрије у Кутима“. „Smotra Dalmatinska“ од 17. јула 1912. похвали те моје историјске податке.

Декретом надлежне духовне власти 3. септембра 1912. бр. 1027 и синђелијом Епископа Владимира од истог дана, бих именован сталним парохом у Кутима.

Моја свечана инсталација би 16/29. септембра 1912. у цркви св. Тројице у Кутима.

Обнових до 30. септембра 1912. из темеља кућу у Кутима, на четири прозора, и поставих у прозору од истока, на ластавици испод самог шљемена запис: Боже дај! – у добар час! Та је кућа прије била кап.[етана] Јосифа Накићеновића и брата му Јефта, који је био отац пок.[ојног] Јова, тајника опћине херцеговске и заступника.

У кал.[ендару] Боки за 1913. штампах неке „Старине“, а у

20 Хатар, хатер, хатор (тур. hatir) – 'љубав, воља, корист, милост'.

августу 1913. штампа Српска Краљевска Академија моју антропологографску студију „Бока“ у XXом Зборнику насеља и исту хонориса са 70 динара од штампаног табака. О тој радњи др. Јован Цвијић 24. августа 1913. писа ми писмо, које почиње овако: „Драги г. Накићеновићу, Ваш рад, чије је штампање почело пре ових наших славних ратова, сада је потпуно довршен. Мени се особито допао специјални део, који је набијен драгоценим подацима, и ја Вам на овом одличном раду најсрдачније честитам“, и т. д. Хвала Богу, кад, колико могох, одужих се својој родној грудии! И други многи ми честиташе на овој радњи. N[ota] B.[ene] Књига би награђена по одлуци предсједништва Српске Краљевске Академије Наука са дин. 1938.10 дин. (Види секретарско писмо 3. X 1913. редни бр. 399).

Похвално многи се о њој изразише, као др. Цвијић, Бан,

[56]

Стратимировић и мн.[оги] др.[уги] – види моја писма (збирка). Још ми је дато на дар 30 сепарата, а књига носи, без атласа, 27½ табака. Ради ове књиге био сам денунциран и оптужен, као велеиздајник. Дне 2. јануара 1914 (по н.[овом] кал.[ендару]) извршили су ми два полицајна комесара потпуну кућну преметачину, а зову се: Иван Букор и Tistös. Однијели су ми сепарате Боке, књигу новч.[аних] улога и неколико писама од Акад.[емије] Наука и Географ.[ског] Друштва из Београда.

Мјесно школско Вијеће дописом 25. X 1913. бр. 29 извијести ме, да ме је Котарско вијеће у Котору одлуком 11. X ов.[е] г.[одине] [именовало] мјесним шк.[олским] надзорником при дворазредној школи у Кутима.

Дне 15. децембра 1913. ради бољег увјерења о прибраним подацима за студију о Конавлима, одох жељезницом у Конавле. На повратку истог дана заустави ме оружник Перишић под Нови и однесе ми све notiце о Конавлима, јер да тобоже, денунцираше ме, испитујем брда, воде, положаје, утврде и др., те све реферишем Србији и много тому слична, што се човјеку не би ни у сну снило. – Али, нека их!

У кал.[ендару] Бока за 1914. приопћих писмо неког Јована Даниловића и опоручу епископа Рупић реченог Маргитића. –

Дне 15/28. новембра 1913. роди ми се кћер Бојана. – Дне 1/14. августа 1914. поведоше ме, везана, на fort Mamula, а у јулу 1914. прогласише ме таоцем за село Кути, бива, да моја глава оде, ако ко из Кута дезертира, пресјече железницу и т. д. На Мамули сам нашао лијепу киту Бокеља: из Херцегновога: Јефта Гојковића, Мирка Комненовића, Уроша Мандића, Илију Антељевића; из Каменара: Данила Мијајловића; из Рисна: прота [Николу] Миџора и сина му Петра, Ника Никовића, Сима Ћатовића, Слава Радовића и Марка Ковачевића; из Котора: прота [Јована] Бућина, др. Божа Вукотића и Олгу Рачета; из Паштровића: Душана

[6a]

Сућића и Мила Перазића; из Ораховца: Лазара Гопчевића и сина му Јова, Мирка Гопчевића, Ђура Вукасовића и Рада Ратковића; из Главске: Пера Срдана; из Дубровника: [Ника] Маскарића; из Хвара: др. Јерка Макиједа; и из Сплета: др. [Ива] Тартаљу, [Јура] Врцана и Васа Бјеговића. Са мнош је био, али само за једну ноћ, на Мамули, и Косто Станишић из Новог.

На Мамули су нас везивали и свакојаким мука мучили. С Мамуле су нас, дне 22. августа, премјестили на лађу „Buon Padre“, под Тиват, а одатле под Ластву и даље.

Ја сам испод Тивта пуштен кући, али из куће нијесам смио све до маја 1918, а ни из парохије.

Кроз ратно вријеме нијесам ништа написао, а многи су ми рукописи и у земљи сагњили. Не знам што је са мојим исправама за прошлост херцегновске крајине, што их послао Гласнику Зем. [аљског] Музеја у Сарајево, као ни са монографијом Херцегнови, коју у Београд послао. Ваљ'да су и оба ова рукописа пропали. – Мој брат Вртоломије погину у новембру 1915. на италијанској fronti код Горице.

Дне 9/22. септембра 1916. роди ми се син и наденух му име Слободан, а, мало дана прије, одијелих се од моје браће и мајке.

Сврхом октобра 1918. доживјесмо и пропаст црно-жуте авети и уједињење цјелокупног српског народа. Обнови се Душаново царство, све нас загрли Душанов бијели орао, под окриљем витешког дома Карађорђевића. Било сретно!

Написах „Бока за народно уједињење“ и штампа се у Новосадској Застави 1920 (бр. 51 од 5. III бр. 52 од 6. III и бр. 54 од 9. III).

Београдски универзитет (др. Ј. Цвијић) својим писмом 11. маја 1920. цијенећи мој рад и притисак, који

[66]

на мени вршен од непријатељских власти, позва ме, да ли ћу за антропогеографске студије проучити овог љета који крај. Ја одговорих, да хоћу Конавле, те ми Академија Наука 29. јуна 1920. бр. 257 на предлог академика др. Цвијића даде 500 динара на име помоћи за љетошње испитивање Конавала за „Насеља“.

Још у септембру 1919. бијах један од главних покретача за оснивање ниже гимназије у Херцеговину. Састависмо управни одбор, у који уђосмо: прото П.[етар] Рафаиловић, Душан Прњат, Јово Секуловић, Васо Ђурић, Нико Доклестић, Илија Антељевић, Лазар Доклестић, Душан Перчиновић, Дон Јозо Вујовић и ја. Посласмо у Београд меморандум рад ове школе, те регентовим указом 16. XII 1919. у службеним новинама бр. 168 би основана, на општински трошак, нижа приватна реална гимназија. Школске год. 1920–21. ја сам преузео при овом заводу предавање историје и географије, као и калиграфије. – И мој син Јово поче 1919/20. да похађа ову школу. У то вријеме ми се уда најмлађа сестра Љубица 6. IX 1920. за трговца Јова Доклестића у Херцеговини, а још прије сестра ми Росанда за Коста Песторића (1912).

Срп.[ски] прав.[ославни] Епископ Бококоторски – Кирил, рад' мог пастирског и књижевног рада, одлуком 18/31. децембра 1920. одликова ме црвеним појасом. –

Св. Архијерејски Синод српске патријаршије Ср.[емски] Карловци бр. 312 и 324 ех 1921. јавља: Министарство Вера актом 10. IV 1921. бр. 1946 благоизволило ме поставити за члана замјеника у Врховном управном Савјету Српске Православне цркве.

У Вјеснику Срп.[ске] Цркве (Год XXVII Београд, 1921) св.[еске] мај, јуни, јули – август штампа се моја студија „О пореклу крсног имена“.

Епископ Кирил својим писмом из Београда

[7а]

18/31. октобра 1921. преко прота Душана Васиљевића, писмо 3/16. новембра 1921, позва ме, да попуним мјесто духовног судије у Котору, а ја му лијепо захвалих писмом 17/30. новембра 1921. јер ми није могуће, да се тога примим.

На Велику Госпојину, у Ман.[астиру] Савини, 1922, на архијерејској служби, коју служио Епископ Кирил, са протама Д.[ушаном] Васиљевићем, А.[лександром] Микулићем и П.[етром] Рафајловићем, а у присуству руског митрополита Теофана, по одлуци св. Архијерејског Синода, епископ Кирил произвео ме је у чин протојереја. Тога дана и ја сам служио као и проповједао.

Дне 9. августа 1922. поста нижа реална Гимназија у Херцеговном државна, – испуни се и то за чим смо сви у новском крају жудили, а ја са мојим друговима – наставницима и толико труда уложили.

Просвјета, српско просвјетно и културно друштво, у Сарајеву 25/II 1921. именова ме својим повјереником за Куте, а тако и одбор за заштиту дјеце и младежи из Котора још 1919. године.

Дне 17. септембра 1923. поведох и уписах сина Јова у Сарајевску богословију, а у Веснику српске цркве (април – август) 1923. штампаше се моје „Српске калуђерице у Боки“.

Дана 10. маја 1924. бих одликован орденом Св. Саве.²¹ – Год. 1924. у Јадранској Стражи (Бокешки пригодни лист) штампа се мој: „Listak iz моје интернације“ бр. 1.

[76 празан]

[8a]

Довде је писао прото Сава Накићеновић, кратке цртице, како сам вели, из свога живота, које је кашње намјеравао опширније обрадити. Заправо ово је као костур његове аутобиографије, коју је мислио сигурно оживотворити, али рана смрт га је и у том спријечила.

О последњим данима његова живота, т.ј. о двогодишњем боловању и коначној смрти завршетку његове голготе, може се укратко рећи ово:

²¹ У наставку је у заградама написана па прецртана реченица с ускличником на крају. Заузима отприлике један и по ред и не може се реконструисати.

Још год. 1914, када је био интерниран као таоц на острву Мамули и ратној лађи „Buon Padre“ прогоњењем и мучењем задо-био је неизлечиву болест: велико проширење срца.

Услед напорног душевног и тјелесног рада та се болест постепено ширила, док напосљетку није дошла скоро до врхунца у мј.[есецу] априлу 1924. год. То је било по светом Ђурђу, када је, пре тога био јаче оболио и морао лећи у кревет, а пошто се био мало опоравио, отишао је на св. Ђурђа у удаљеније село своје парохије (која је сва брдовита и слабо приступачна) да прекади крсну славу.

Неколико дана кашње, по повратку из парохије, опет се слабо осјећао, и ускоро добио несвјест и одузетност цијеле лијеве стране. – Лијечници су га дуго лијечили и здравље је, врло споро, али ипак нешто ишло набоље.

Тако је код куће остао све до у јесен 1925. год. када је, на велику молбу својих пријатеља и обитељи отишао у Сарајево у држ.[авну] болницу. Врло тешко се је склонио да иде у болницу: или је увидио да се неће моћи излијечити, или је знао какав тамо наред влада, нарочито каква је њега.

У Сарајеву је остао до 25.²²априла 1926. год. Ту је провео најгоре а најзадње дане свога живота.

Остављен на милост болничарки, које су биле скоро под никаквом строгошћу. Сваки дан му је све

[86]

горе било; нешто ради тешке и опасне болести, а највише ради рђавог дворења и његовања, које је до скрајности ишло.

Заситивши се свега и увидјевши да му у болници могу само одмоћи (ради хрђаве његе) после шестмјесечног лијечења поврати се кући у родно мјесто Куте, које је желио да још једном види, јер је чешће у Сарајеву мислио, да му се та нада неће испунити. Од доласка из болнице кући је још живио 15 дана. Био је врло миран и благ према сваком, као и увјек у животу, а задовољан што се кући жив повратио и видео још једном своје родно мјесто и миле своје. Дана 25. априла доби врло јак напад срца и подљеже смрти.

22 Прецртано графитном оловком и стављено у заграде, па изнад дописано 10, зато што је 25. април дан његове смрти.

BOOK 43

UDK 930.25:929Магазиновић В.

**Из општинског архива
Пераста: корпус писама Војина
Магазиновића**

Горан КОМАР

БКА

ЗБОРНИК РАДОВА
ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ И УМЈЕТНОСТИ

A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART

Из општинског архива Пераста: корпус писама Војина Магазиновића

Горан КОМАР

На писма Војина Магазиновића упућена капетану Пераста током 1661. године указао је још Павле Буторац, а транскрипти ових докумената објављивани су од стране Милоша Милошевића и сарадника. У новије вријеме, тачније транскрипте пружио је Горан Комар. Овим прилогом доноси се фотографије сва три писма, као и транслитерација у одговарајућим фонтовима. На тај начин, пружа се потпун увид у ова важна архивска документа стручњацима, а посебно историчарима језика и писма. Писма ћемо, најприје, настојати прилагодити савременом српском језику.

Писма требињског главара привукла су пажњу истраживача због необичног мотива који је послужио Војину да се обраћа Перасту. Наиме, Војин казује како у јату села око Сливнице сабира порез за млетачку касу, а вријеме у коме то чини је вријеме одвијања ратних операција Кандијског рата.¹ Ова села која леже у требињској Површи, јужно од вароши, налазила су се под турском управом.

---

¹ Горан Комар, *Писма Миха Кувелића дубровачкој влади (1646–1662)*, Херцег Нови 2011.

У обзору бокешке историје Магазиновићи се јављају својим одличником Војином из Сливнице² у требињској Површи. И то у вријеме одвијања Кандијскога рата (1645–1669). Перашки општински архив чува неколико писама Војина Магазиновића из „Слима“.³ У првоме, обраћајући се Вицку Мазаровићу, перашком капетану, Војин казује како касни са слањем новца који прибира за порез. Помиње извјесног Томаша и Пека Чувковића који су договарали модалитете са старим капетаном Вицком Парачиновићем. Шаље скромне дарове. На маргини овога писма, поред осталог: „Малено је вријеме, настојаћемо што при мо(ћи) будемо, али нам има једно село от Бобовишта имах овох друго годиште како нијесу харача предали.“⁴ Будући да је Војин надлежан за Бобовишта, изгледа да он стоји као глава цијелога предјела. Читава релација према Перасту носи печат необичности, јер Војин у другоме писму казује да купи новац већ седам година, само сада истиче сврху: за принципову благајну.⁵ Описује велике тешкоће због турске опасности: „... каде бег на Нишиће спао, отада ми у наше куће уљезли, ни ноћили, ни љетине ухватили, него по гора и по вода“.⁶ Помиње села: Ливница, Главска, До, Парожиће⁷. Сва ова села постоје и данас.

Треће, значајно писмо Војиново капетану Пераста говори о стојбини Војиновој: „... от мене Војина Магазиновића и осталије Слимничана...“⁸ У два последња писма која је приређивач Милошевић смјестио у 1661. годину, Војин упућује прилоге Цркви Светога Николе у Перасту и поред општега сиромаштва које истиче. Упућује двадесет гроша, и за свијеће два гроша.⁹

2 У старој поповској провинцији (у млетачким државним хартијама провинција Попово обухвата Требиње) двије су Сливнице. Једна је Сливница у требињској Површи. Друга Сливница, на опсегу Бобана, лежи у поповским брдима недалеко од Пољица и Рапти (Бобана) – сједиште знаменитих Војновића. На средокраћу старог пута између Осојника и Рапти.

3 Pavle Butorac, *Razvitak i ustroj Peraške općine*, Biblioteka Gospa od Škrpjela 11, Perast 1998, 137, 154, 199.

4 Милош Милошевић, *Хајдуци у Боки Которској 1648 – 1718*, ЦАНУ, Извори за историју Црне Горе, књ. I, Титоград 1988, 60. (МУП, ПА XIII, 34).

5 М. Милошевић, *Хајдуци*, 75, 76 (МУП, ПА, XIII, 36).

6 М. Милошевић, *Хајдуци*, 75.

7 М. Милошевић, *Хајдуци*, 75.

8 М. Милошевић, *Хајдуци*, 76 (МУП, ПА, XIII, 38).

9 М. Милошевић, *Хајдуци*, 76.

Ова три ћирилска писма капетану Пераста, сва три учињена поводом млетачког пореза који су Попово, Површ и Бовишта сабирала за вријеме Кандијског рата, носе велики значај за родовску историју Магазиновића (тако значајних за Херцег Нови), али, најприје, представљају илустрације политичких и социјалних прилика у пограничној зони између Млечана и Турака. У њима се помиње и Томаш Магазиновић који је уписан у читуље фамилије, у читуље великога ктитора Сима Милутиновог и Грозданиног Магазиновића–Томашевића.¹⁰ Но, још важније, ова три писма показују улогу Магазиновића на млетачкој страни у вријеме одвијања ратнога метежа. А то ће им, несумњиво, у таквоме опредјељењу у наредним млетачко–турским ратовима на Јадрану, донијети одређене повластице и положај.¹¹

У том контексту, Павле Буторац и издаваја писма капетану Пераста, као и добро Војиново познавање устроја перашке општине. Он је очигледно у тјесном додиру са овим градом. П. Буторац показује како је у *Libro verde* први пута унесен избор судија године 1568. који је извршен по старим обичајима.¹² Органски склоп општине учињен је у реплици схема старих аутономија и у Топалској комунилади 1718. године.

Није се само Војин свезао са перашком управом. И житељи Зубаца писали су капетану 1660. и молили помоћ у невољи, истичући подложитост Светоме Марку. Према исказу из 1663. доносила је Војинова Сливница стотину лира, колико и читаво Попово!¹³

П. Буторац хоће да су Сливничани дошли под перашки утицај након знаменитог перашкога боја који се одиграо 1654. године.¹⁴ Заиста, Кандијским ратом (1645–1669) који крену султан Ибрахим I да од Млечана узме Крит и заокружи

10 Горан Комар, *Значајни родови Херцег Новог*, књ. 1: *Магазиновићи и Јовановићи* (архивска истраживања), Никшић 2011, 10–92.

11 Богумил Храбак, Требиње, Попово и Доња Неретва у хајдучком војевању за вријеме Морејског рата, Прилози Института за историју, Сарајево 1980, 85 [латиница].

12 P. Butorac, *Razvitak i ustroj*, 136.

13 P. Butorac, *Razvitak i ustroj*, 199.

14 P. Butorac, *Razvitak i ustroj*, 199. Ваља погледати и: Krile conte Viscovich, „Dvije riječi o bitci 15-a maja 1654 u Perastu“, *Boka*, prilog 129. broju, Kotor 1909, 2, 3.

источномедитерански басен, донијеће метеж у Боку и Херцеговину.¹⁵ Приближавање Требињаца Млечанима одвијало се у склопу ширег покрета Херцеговаца и Црногораца. Још августа 1645, главари Херцеговине су упутили писмо которскоме провидуру: „Ако што будемо могли, бићемо на вашој служби и препоручујемо се вашој узвишености за наше старе ствари које смо под хришћанима, у ранијим временима, имали.“¹⁶ Већ на почетку рата јављају се српске приморске кнежине и општине тражећи и задобијајући венецијанско покровитељство и привилегије. Свакако, током 1654. године, сабраће се под Перастом много народа из Херцеговине, могуће, у вези са великом одбраном Пераста.¹⁷

Успостава веза са Перастом могла је бити потакнута и похарама требињских села од ускока. Зна се да је Петар Кулишић упадао у дубровачка и требињска села, да би почетком јула 1650, искрцавши се на Плату и пребацивши се преко Жупе, ударио управо на Сливницу. У томе удару било је изгинулих који су бранили огњишта.¹⁸

Свакако, оваквومه држању требињских Магазиновића ваља придодати и генерални став Српске православне цркве према млетачко–турским сукобима. Друга половина XVII вијека донијеће једном поповском и требињском манастиру сасвим предњачећу улогу у ширим противтурским покретањима источнохерцеговачких Срба. Још раније, путем патријарха Јована и херцеговачког владике Висариона, Тврдош је израстао у тачку отпора и, још тачније, тачку усмјеравања отпора. А међу црквеним достојанственицима који су се истицали у овоме покрету, значајно мјесто је припадало светом владици Василију (1639–1671). Управо у његово вријеме, настала су писма Војина Магазиновића

15 Марко Јачов, *Срби у млетачко–турским ратовима у XVII веку*, Београд 1990, 9–61; Глигор Станојевић, *Југословенске земље у млетачко–турским ратовима XV–XVIII вијека*, Београд 1970; Горан Комар, *Ћирилична документа дубровачког архива*, Херцег Нови 2012, 479–543. Доносе се писма Миха Кувељића дубровачкој влади – одлична слика прилика на граници.

16 Г. Станојевић, „Црна Гора у доба Кандијског рата (1645–1669)“, *ИГ*, 1953, 1–2, 16–17, 206; М. Јачов, „Списи генералних провидура у Задру о бокељским хајдуцима“, *Споменик*, Одељење историјских наука 5.

17 *Историја Српског народа*, трећа књига, први том, „Срби под турском влашћу 1537–1699“, Београд 2000, 377, 378 (написали: Р. Самарџић, Р. Л. Веселиновић, Т. Поповић).

18 *Историја Српског народа*, 365, 366.

капетану Пераста. Манастир Тврдош располагао је 1661. знатним земљишним посједом. Током 1660/61. у њему је живјело око тридесет калуђера. Догађаји које је рефлектовао Кандијски рат са све снажнијим присуством Венецијанаца у, како смо видјели, њиховом дјелатном инструменту – Перасту, изазвали су и вањске кораке епископије. Управо у вријеме када се остварује преписка Војинова и пераштанског капетаната, владика упућује писмо у Рим папи Александру VII тражећи помоћ за обнову манастирске цркве у Тврдошима. У то вријеме игуман тврдошки бијаше отац Кирил.

СЛИВНИЦА, 9. март 1661 [примљено]¹⁹

Војин Магазиновић перашком капетану Вицку Мазаровићу о тешкоћама код прикупљања пореза за млетачку благајну.

[la] 31

:Ћ: Извишитоу (!) и умножитом и свијетлом и честитом господину и господару капетану Вицку Мачаровићу од Пераста и још и господину и господару Вицку старому капетан Паранчиновићу и осталој господи од Пераста и сућами и малом и великом, а од нас Воина Магазиновића и осталих Слимничана и осталих Божијих и ваших подложника веле драго и превазљубљено поклон и поздрављеније. Руку ви и налчу цјеливам са свим мојим и вашим подложницима. А потом, свијетла и умножита господо, примисмо од вашег господства лист и разумјесмо све што нам пишете и заповједате заради харача. Али је био уговорио Томаш и Петро Чувковић који је тамо у вашег господства с господином старим капетаном Вицком Парачиновићем да им доносе о Ђурђеву дану, али када смо примили лист од вашег свијетлог господства, купимо што прије можемо, али има људи нејаких и потребних. Тако се не може на вријеме узети како и ваше господство зна, али смо ми Божији и нашега господства. Разумјете и ваше господство и у то ви шаљемо малу јабуку господину провидуру два сира и шест језика и трбух масла. Знали бисмо пресвијетла господо што би част господи била, али смо нејаци. Дао Бог да будемо јачи с Богом и с

¹⁹ Објављивано у М. Милошевић и сарадници, *Хајдуци*, 59, 60. Доста погрешки.

вашим господством. Ја бих рад к вашем пресвијетлом господству доћи, али невоља – од Новљана не смијем. Запријетили су ми још ономлани кад мене ухватише, те ме пазе и пријете и поставили ми под десет хиљада пашине глобе да тамо не идем. Тако не смијем и умало и главу одржа, да не буде од Бога помоћи и добрих пријатеља. Али ме оглобише педесет гроша и коња и то сам се ужио (!) удужио и господин капетан и све тридесет и дао гроша и по. И у побратима Ива Чебељића двадесет и пет гроша. И зато сам кнеза Ивељу поочио и окумио да би ме одужио, да се не бих с њиховим господством не замразио него лијепо да платим. И молимо ваше пресвијетло господство одпишите нам лист.

И многа ви љета у смиренију у здрављу и господству подржа многа љета.

(параф: лλλлн)

²⁰/И молимо вас пресвијетло господство, отпишите нам лист и немојте жалити ако се што прије не може скупити. Малено је вријеме. Настојаћемо што прије моћи будемо, али нам има једно село од Бобовишта има ово друго годиште како нијесу харача предали. Него вам молимо господство, пишите им лист да видимо што мисле мислима да знамо хоће ли – неће ли. И веље поздрављење мому побратиму и господину Иву Чебељићу.

[на полећини]

Да се преда господину и господару у пресвијетле и часне руке капетан Вицку Мачаровићу у Перас.

[на полећини службена биљешка о пријему]

Ricevuta li 9 marzo 1661 da Voin Magazinovich

20 Уз ивицу лијево у пет редова.

СЛИВНИЦА ПОВРШКА (ТРЕБИЊЕ), 1661²¹

Војин Магазиновић из Сливнице перашком капетану Вицку Мазаровићу поводом тешкоћа око сабирања пореза за Млетачку републику. Утисак је да сливнички кнез, у немогућности да сабере средства за млетачку касу услијед разилажења народа из села, сабира из преосталих кућа и упућује дар Цркви Св. Николе у Перасту. Моли за неку крупну услугу.

✠ Извишитом (!) и умножитом и свијетлом и честитом господину и господару капетану Вицку Мачаровићу мому по(о)чиму и осталој господи перашкој и старим и младим врло племеној умножитој господи, а од мене Воина Магазиновића поклон и веле драго поздрављење го(лемо). А потом тога, господо свијетла господо да купих хараче за седам годишти за осам ли, и све смиривах све вашем пресвијетлому господству. И лани оста двадесет и два 22 гроша и то бисмо одавна послали, али се, зна и ваше господство када је бег на Никшиће пао, од тада ми у наше куће уљезли ни ноћили ни љетине ухватили, него по гора и по вода. И то се уваровати не могосмо уваровати, него оглобише по двадесет и друге по четередесети или гроша. И након тога удрих по тузи и по невољи и то вам шаљем у прилог у цркву Светога Николе. И то ти шаљем из Сливнице 5 кућа, из Главске двије, из Дола двије, из Парожића двије. То ти шаљем сада то харача, а остало вели нас су поробили хајдуци и потјерали плијен. Тако и не имамо од куда, а о то ти иде виша књига и човјек на тужбу. Господо, види Бог и ваше господство о нашем рђавом животу. Не уби вас Бог, куд ли ћемо, како ли ћемо? Једно побјеже од Турака у дубровачку државу, а друго побјеже од хајдука у турску државу. И ми смо побјегли у Требиње. То ти шаљемо из Требиња. Бо(г) зна нити чинимо традимјества Туркцима ни хајдуцима. И више ти се не може се написати него колико вам кажемо вашем пресвијетлом господству. Него те не убио Бог и прије сам те узео по девет пута по Богом оцем и јоште те узимам и сада по Богом оцем и вазда ако твоје пресвијетло господство можеш, учини на то једанаест, дванаест кућа дати (да) све

21 Документ је објављиван од М. Милошевића и сарадника: *Хајдуци у Боки Которској 1648–1718*, 1987, 75–76. Услуге пружања транскрипата пале су у дио сарадницима који, каткада, нису били вјешти задатку.

РА XIII - 36

ff. ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰ ¹⁰¹ ¹⁰² ¹⁰³ ¹⁰⁴ ¹⁰⁵ ¹⁰⁶ ¹⁰⁷ ¹⁰⁸ ¹⁰⁹ ¹¹⁰ ¹¹¹ ¹¹² ¹¹³ ¹¹⁴ ¹¹⁵ ¹¹⁶ ¹¹⁷ ¹¹⁸ ¹¹⁹ ¹²⁰ ¹²¹ ¹²² ¹²³ ¹²⁴ ¹²⁵ ¹²⁶ ¹²⁷ ¹²⁸ ¹²⁹ ¹³⁰ ¹³¹ ¹³² ¹³³ ¹³⁴ ¹³⁵ ¹³⁶ ¹³⁷ ¹³⁸ ¹³⁹ ¹⁴⁰ ¹⁴¹ ¹⁴² ¹⁴³ ¹⁴⁴ ¹⁴⁵ ¹⁴⁶ ¹⁴⁷ ¹⁴⁸ ¹⁴⁹ ¹⁵⁰ ¹⁵¹ ¹⁵² ¹⁵³ ¹⁵⁴ ¹⁵⁵ ¹⁵⁶ ¹⁵⁷ ¹⁵⁸ ¹⁵⁹ ¹⁶⁰ ¹⁶¹ ¹⁶² ¹⁶³ ¹⁶⁴ ¹⁶⁵ ¹⁶⁶ ¹⁶⁷ ¹⁶⁸ ¹⁶⁹ ¹⁷⁰ ¹⁷¹ ¹⁷² ¹⁷³ ¹⁷⁴ ¹⁷⁵ ¹⁷⁶ ¹⁷⁷ ¹⁷⁸ ¹⁷⁹ ¹⁸⁰ ¹⁸¹ ¹⁸² ¹⁸³ ¹⁸⁴ ¹⁸⁵ ¹⁸⁶ ¹⁸⁷ ¹⁸⁸ ¹⁸⁹ ¹⁹⁰ ¹⁹¹ ¹⁹² ¹⁹³ ¹⁹⁴ ¹⁹⁵ ¹⁹⁶ ¹⁹⁷ ¹⁹⁸ ¹⁹⁹ ²⁰⁰ ²⁰¹ ²⁰² ²⁰³ ²⁰⁴ ²⁰⁵ ²⁰⁶ ²⁰⁷ ²⁰⁸ ²⁰⁹ ²¹⁰ ²¹¹ ²¹² ²¹³ ²¹⁴ ²¹⁵ ²¹⁶ ²¹⁷ ²¹⁸ ²¹⁹ ²²⁰ ²²¹ ²²² ²²³ ²²⁴ ²²⁵ ²²⁶ ²²⁷ ²²⁸ ²²⁹ ²³⁰ ²³¹ ²³² ²³³ ²³⁴ ²³⁵ ²³⁶ ²³⁷ ²³⁸ ²³⁹ ²⁴⁰ ²⁴¹ ²⁴² ²⁴³ ²⁴⁴ ²⁴⁵ ²⁴⁶ ²⁴⁷ ²⁴⁸ ²⁴⁹ ²⁵⁰ ²⁵¹ ²⁵² ²⁵³ ²⁵⁴ ²⁵⁵ ²⁵⁶ ²⁵⁷ ²⁵⁸ ²⁵⁹ ²⁶⁰ ²⁶¹ ²⁶² ²⁶³ ²⁶⁴ ²⁶⁵ ²⁶⁶ ²⁶⁷ ²⁶⁸ ²⁶⁹ ²⁷⁰ ²⁷¹ ²⁷² ²⁷³ ²⁷⁴ ²⁷⁵ ²⁷⁶ ²⁷⁷ ²⁷⁸ ²⁷⁹ ²⁸⁰ ²⁸¹ ²⁸² ²⁸³ ²⁸⁴ ²⁸⁵ ²⁸⁶ ²⁸⁷ ²⁸⁸ ²⁸⁹ ²⁹⁰ ²⁹¹ ²⁹² ²⁹³ ²⁹⁴ ²⁹⁵ ²⁹⁶ ²⁹⁷ ²⁹⁸ ²⁹⁹ ³⁰⁰ ³⁰¹ ³⁰² ³⁰³ ³⁰⁴ ³⁰⁵ ³⁰⁶ ³⁰⁷ ³⁰⁸ ³⁰⁹ ³¹⁰ ³¹¹ ³¹² ³¹³ ³¹⁴ ³¹⁵ ³¹⁶ ³¹⁷ ³¹⁸ ³¹⁹ ³²⁰ ³²¹ ³²² ³²³ ³²⁴ ³²⁵ ³²⁶ ³²⁷ ³²⁸ ³²⁹ ³³⁰ ³³¹ ³³² ³³³ ³³⁴ ³³⁵ ³³⁶ ³³⁷ ³³⁸ ³³⁹ ³⁴⁰ ³⁴¹ ³⁴² ³⁴³ ³⁴⁴ ³⁴⁵ ³⁴⁶ ³⁴⁷ ³⁴⁸ ³⁴⁹ ³⁵⁰ ³⁵¹ ³⁵² ³⁵³ ³⁵⁴ ³⁵⁵ ³⁵⁶ ³⁵⁷ ³⁵⁸ ³⁵⁹ ³⁶⁰ ³⁶¹ ³⁶² ³⁶³ ³⁶⁴ ³⁶⁵ ³⁶⁶ ³⁶⁷ ³⁶⁸ ³⁶⁹ ³⁷⁰ ³⁷¹ ³⁷² ³⁷³ ³⁷⁴ ³⁷⁵ ³⁷⁶ ³⁷⁷ ³⁷⁸ ³⁷⁹ ³⁸⁰ ³⁸¹ ³⁸² ³⁸³ ³⁸⁴ ³⁸⁵ ³⁸⁶ ³⁸⁷ ³⁸⁸ ³⁸⁹ ³⁹⁰ ³⁹¹ ³⁹² ³⁹³ ³⁹⁴ ³⁹⁵ ³⁹⁶ ³⁹⁷ ³⁹⁸ ³⁹⁹ ⁴⁰⁰ ⁴⁰¹ ⁴⁰² ⁴⁰³ ⁴⁰⁴ ⁴⁰⁵ ⁴⁰⁶ ⁴⁰⁷ ⁴⁰⁸ ⁴⁰⁹ ⁴¹⁰ ⁴¹¹ ⁴¹² ⁴¹³ ⁴¹⁴ ⁴¹⁵ ⁴¹⁶ ⁴¹⁷ ⁴¹⁸ ⁴¹⁹ ⁴²⁰ ⁴²¹ ⁴²² ⁴²³ ⁴²⁴ ⁴²⁵ ⁴²⁶ ⁴²⁷ ⁴²⁸ ⁴²⁹ ⁴³⁰ ⁴³¹ ⁴³² ⁴³³ ⁴³⁴ ⁴³⁵ ⁴³⁶ ⁴³⁷ ⁴³⁸ ⁴³⁹ ⁴⁴⁰ ⁴⁴¹ ⁴⁴² ⁴⁴³ ⁴⁴⁴ ⁴⁴⁵ ⁴⁴⁶ ⁴⁴⁷ ⁴⁴⁸ ⁴⁴⁹ ⁴⁵⁰ ⁴⁵¹ ⁴⁵² ⁴⁵³ ⁴⁵⁴ ⁴⁵⁵ ⁴⁵⁶ ⁴⁵⁷ ⁴⁵⁸ ⁴⁵⁹ ⁴⁶⁰ ⁴⁶¹ ⁴⁶² ⁴⁶³ ⁴⁶⁴ ⁴⁶⁵ ⁴⁶⁶ ⁴⁶⁷ ⁴⁶⁸ ⁴⁶⁹ ⁴⁷⁰ ⁴⁷¹ ⁴⁷² ⁴⁷³ ⁴⁷⁴ ⁴⁷⁵ ⁴⁷⁶ ⁴⁷⁷ ⁴⁷⁸ ⁴⁷⁹ ⁴⁸⁰ ⁴⁸¹ ⁴⁸² ⁴⁸³ ⁴⁸⁴ ⁴⁸⁵ ⁴⁸⁶ ⁴⁸⁷ ⁴⁸⁸ ⁴⁸⁹ ⁴⁹⁰ ⁴⁹¹ ⁴⁹² ⁴⁹³ ⁴⁹⁴ ⁴⁹⁵ ⁴⁹⁶ ⁴⁹⁷ ⁴⁹⁸ ⁴⁹⁹ ⁵⁰⁰ ⁵⁰¹ ⁵⁰² ⁵⁰³ ⁵⁰⁴ ⁵⁰⁵ ⁵⁰⁶ ⁵⁰⁷ ⁵⁰⁸ ⁵⁰⁹ ⁵¹⁰ ⁵¹¹ ⁵¹² ⁵¹³ ⁵¹⁴ ⁵¹⁵ ⁵¹⁶ ⁵¹⁷ ⁵¹⁸ ⁵¹⁹ ⁵²⁰ ⁵²¹ ⁵²² ⁵²³ ⁵²⁴ ⁵²⁵ ⁵²⁶ ⁵²⁷ ⁵²⁸ ⁵²⁹ ⁵³⁰ ⁵³¹ ⁵³² ⁵³³ ⁵³⁴ ⁵³⁵ ⁵³⁶ ⁵³⁷ ⁵³⁸ ⁵³⁹ ⁵⁴⁰ ⁵⁴¹ ⁵⁴² ⁵⁴³ ⁵⁴⁴ ⁵⁴⁵ ⁵⁴⁶ ⁵⁴⁷ ⁵⁴⁸ ⁵⁴⁹ ⁵⁵⁰ ⁵⁵¹ ⁵⁵² ⁵⁵³ ⁵⁵⁴ ⁵⁵⁵ ⁵⁵⁶ ⁵⁵⁷ ⁵⁵⁸ ⁵⁵⁹ ⁵⁶⁰ ⁵⁶¹ ⁵⁶² ⁵⁶³ ⁵⁶⁴ ⁵⁶⁵ ⁵⁶⁶ ⁵⁶⁷ ⁵⁶⁸ ⁵⁶⁹ ⁵⁷⁰ ⁵⁷¹ ⁵⁷² ⁵⁷³ ⁵⁷⁴ ⁵⁷⁵ ⁵⁷⁶ ⁵⁷⁷ ⁵⁷⁸ ⁵⁷⁹ ⁵⁸⁰ ⁵⁸¹ ⁵⁸² ⁵⁸³ ⁵⁸⁴ ⁵⁸⁵ ⁵⁸⁶ ⁵⁸⁷ ⁵⁸⁸ ⁵⁸⁹ ⁵⁹⁰ ⁵⁹¹ ⁵⁹² ⁵⁹³ ⁵⁹⁴ ⁵⁹⁵ ⁵⁹⁶ ⁵⁹⁷ ⁵⁹⁸ ⁵⁹⁹ ⁶⁰⁰ ⁶⁰¹ ⁶⁰² ⁶⁰³ ⁶⁰⁴ ⁶⁰⁵ ⁶⁰⁶ ⁶⁰⁷ ⁶⁰⁸ ⁶⁰⁹ ⁶¹⁰ ⁶¹¹ ⁶¹² ⁶¹³ ⁶¹⁴ ⁶¹⁵ ⁶¹⁶ ⁶¹⁷ ⁶¹⁸ ⁶¹⁹ ⁶²⁰ ⁶²¹ ⁶²² ⁶²³ ⁶²⁴ ⁶²⁵ ⁶²⁶ ⁶²⁷ ⁶²⁸ ⁶²⁹ ⁶³⁰ ⁶³¹ ⁶³² ⁶³³ ⁶³⁴ ⁶³⁵ ⁶³⁶ ⁶³⁷ ⁶³⁸ ⁶³⁹ ⁶⁴⁰ ⁶⁴¹ ⁶⁴² ⁶⁴³ ⁶⁴⁴ ⁶⁴⁵ ⁶⁴⁶ ⁶⁴⁷ ⁶⁴⁸ ⁶⁴⁹ ⁶⁵⁰ ⁶⁵¹ ⁶⁵² ⁶⁵³ ⁶⁵⁴ ⁶⁵⁵ ⁶⁵⁶ ⁶⁵⁷ ⁶⁵⁸ ⁶⁵⁹ ⁶⁶⁰ ⁶⁶¹ ⁶⁶² ⁶⁶³ ⁶⁶⁴ ⁶⁶⁵ ⁶⁶⁶ ⁶⁶⁷ ⁶⁶⁸ ⁶⁶⁹ ⁶⁷⁰ ⁶⁷¹ ⁶⁷² ⁶⁷³ ⁶⁷⁴ ⁶⁷⁵ ⁶⁷⁶ ⁶⁷⁷ ⁶⁷⁸ ⁶⁷⁹ ⁶⁸⁰ ⁶⁸¹ ⁶⁸² ⁶⁸³ ⁶⁸⁴ ⁶⁸⁵ ⁶⁸⁶ ⁶⁸⁷ ⁶⁸⁸ ⁶⁸⁹ ⁶⁹⁰ ⁶⁹¹ ⁶⁹² ⁶⁹³ ⁶⁹⁴ ⁶⁹⁵ ⁶⁹⁶ ⁶⁹⁷ ⁶⁹⁸ ⁶⁹⁹ ⁷⁰⁰ ⁷⁰¹ ⁷⁰² ⁷⁰³ ⁷⁰⁴ ⁷⁰⁵ ⁷⁰⁶ ⁷⁰⁷ ⁷⁰⁸ ⁷⁰⁹ ⁷¹⁰ ⁷¹¹ ⁷¹² ⁷¹³ ⁷¹⁴ ⁷¹⁵ ⁷¹⁶ ⁷¹⁷ ⁷¹⁸ ⁷¹⁹ ⁷²⁰ ⁷²¹ ⁷²² ⁷²³ ⁷²⁴ ⁷²⁵ ⁷²⁶ ⁷²⁷ ⁷²⁸ ⁷²⁹ ⁷³⁰ ⁷³¹ ⁷³² ⁷³³ ⁷³⁴ ⁷³⁵ ⁷³⁶ ⁷³⁷ ⁷³⁸ ⁷³⁹ ⁷⁴⁰ ⁷⁴¹ ⁷⁴² ⁷⁴³ ⁷⁴⁴ ⁷⁴⁵ ⁷⁴⁶ ⁷⁴⁷ ⁷⁴⁸ ⁷⁴⁹ ⁷⁵⁰ ⁷⁵¹ ⁷⁵² ⁷⁵³ ⁷⁵⁴ ⁷⁵⁵ ⁷⁵⁶ ⁷⁵⁷ ⁷⁵⁸ ⁷⁵⁹ ⁷⁶⁰ ⁷⁶¹ ⁷⁶² ⁷⁶³ ⁷⁶⁴ ⁷⁶⁵ ⁷⁶⁶ ⁷⁶⁷ ⁷⁶⁸ ⁷⁶⁹ ⁷⁷⁰ ⁷⁷¹ ⁷⁷² ⁷⁷³ ⁷⁷⁴ ⁷⁷⁵ ⁷⁷⁶ ⁷⁷⁷ ⁷⁷⁸ ⁷⁷⁹ ⁷⁸⁰ ⁷⁸¹ ⁷⁸² ⁷⁸³ ⁷⁸⁴ ⁷⁸⁵ ⁷⁸⁶ ⁷⁸⁷ ⁷⁸⁸ ⁷⁸⁹ ⁷⁹⁰ ⁷⁹¹ ⁷⁹² ⁷⁹³ ⁷⁹⁴ ⁷⁹⁵ ⁷⁹⁶ ⁷⁹⁷ ⁷⁹⁸ ⁷⁹⁹ ⁸⁰⁰ ⁸⁰¹ ⁸⁰² ⁸⁰³ ⁸⁰⁴ ⁸⁰⁵ ⁸⁰⁶ ⁸⁰⁷ ⁸⁰⁸ ⁸⁰⁹ ⁸¹⁰ ⁸¹¹ ⁸¹² ⁸¹³ ⁸¹⁴ ⁸¹⁵ ⁸¹⁶ ⁸¹⁷ ⁸¹⁸ ⁸¹⁹ ⁸²⁰ ⁸²¹ ⁸²² ⁸²³ ⁸²⁴ ⁸²⁵ ⁸²⁶ ⁸²⁷ ⁸²⁸ ⁸²⁹ ⁸³⁰ ⁸³¹ ⁸³² ⁸³³ ⁸³⁴ ⁸³⁵ ⁸³⁶ ⁸³⁷ ⁸³⁸ ⁸³⁹ ⁸⁴⁰ ⁸⁴¹ ⁸⁴² ⁸⁴³ ⁸⁴⁴ ⁸⁴⁵ ⁸⁴⁶ ⁸⁴⁷ ⁸⁴⁸ ⁸⁴⁹ ⁸⁵⁰ ⁸⁵¹ ⁸⁵² ⁸⁵³ ⁸⁵⁴ ⁸⁵⁵ ⁸⁵⁶ ⁸⁵⁷ ⁸⁵⁸ ⁸⁵⁹ ⁸⁶⁰ ⁸⁶¹ ⁸⁶² ⁸⁶³ ⁸⁶⁴ ⁸⁶⁵ ⁸⁶⁶ ⁸⁶⁷ ⁸⁶⁸ ⁸⁶⁹ ⁸⁷⁰ ⁸⁷¹ ⁸⁷² ⁸⁷³ ⁸⁷⁴ ⁸⁷⁵ ⁸⁷⁶ ⁸⁷⁷ ⁸⁷⁸ ⁸⁷⁹ ⁸⁸⁰ ⁸⁸¹ ⁸⁸² ⁸⁸³ ⁸⁸⁴ ⁸⁸⁵ ⁸⁸⁶ ⁸⁸⁷ ⁸⁸⁸ ⁸⁸⁹ ⁸⁹⁰ ⁸⁹¹ ⁸⁹² ⁸⁹³ ⁸⁹⁴ ⁸⁹⁵ ⁸⁹⁶ ⁸⁹⁷ ⁸⁹⁸ ⁸⁹⁹ ⁹⁰⁰ ⁹⁰¹ ⁹⁰² ⁹⁰³ ⁹⁰⁴ ⁹⁰⁵ ⁹⁰⁶ ⁹⁰⁷ ⁹⁰⁸ ⁹⁰⁹ ⁹¹⁰ ⁹¹¹ ⁹¹² ⁹¹³ ⁹¹⁴ ⁹¹⁵ ⁹¹⁶ ⁹¹⁷ ⁹¹⁸ ⁹¹⁹ ⁹²⁰ ⁹²¹ ⁹²² ⁹²³ ⁹²⁴ ⁹²⁵ ⁹²⁶ ⁹²⁷ ⁹²⁸ ⁹²⁹ ⁹³⁰ ⁹³¹ ⁹³² ⁹³³ ⁹³⁴ ⁹³⁵ ⁹³⁶ ⁹³⁷ ⁹³⁸ ⁹³⁹ ⁹⁴⁰ ⁹⁴¹ ⁹⁴² ⁹⁴³ ⁹⁴⁴ ⁹⁴⁵ ⁹⁴⁶ ⁹⁴⁷ ⁹⁴⁸ ⁹⁴⁹ ⁹⁵⁰ ⁹⁵¹ ⁹⁵² ⁹⁵³ ⁹⁵⁴ ⁹⁵⁵ ⁹⁵⁶ ⁹⁵⁷ ⁹⁵⁸ ⁹⁵⁹ ⁹⁶⁰ ⁹⁶¹ ⁹⁶² ⁹⁶³ ⁹⁶⁴ ⁹⁶⁵ ⁹⁶⁶ ⁹⁶⁷ ⁹⁶⁸ ⁹⁶⁹ ⁹⁷⁰ ⁹⁷¹ ⁹⁷² ⁹⁷³ ⁹⁷⁴ ⁹⁷⁵ ⁹⁷⁶ ⁹⁷⁷ ⁹⁷⁸ ⁹⁷⁹ ⁹⁸⁰ ⁹⁸¹ ⁹⁸² ⁹⁸³ ⁹⁸⁴ ⁹⁸⁵ ⁹⁸⁶ ⁹⁸⁷ ⁹⁸⁸ ⁹⁸⁹ ⁹⁹⁰ ⁹⁹¹ ⁹⁹² ⁹⁹³ ⁹⁹⁴ ⁹⁹⁵ ⁹⁹⁶ ⁹⁹⁷ ⁹⁹⁸ ⁹⁹⁹ ¹⁰⁰⁰ ¹⁰⁰¹ ¹⁰⁰² ¹⁰⁰³ ¹⁰⁰⁴ ¹⁰⁰⁵ ¹⁰⁰⁶ ¹⁰⁰⁷ ¹⁰⁰⁸ ¹⁰⁰⁹ ¹⁰¹⁰ ¹⁰¹¹ ¹⁰¹² ¹⁰¹³ ¹⁰¹⁴ ¹⁰¹⁵ ¹⁰¹⁶ ¹⁰¹⁷ ¹⁰¹⁸ ¹⁰¹⁹ ¹⁰²⁰ ¹⁰²¹ ¹⁰²² ¹⁰²³ ¹⁰²⁴ ¹⁰²⁵ ¹⁰²⁶ ¹⁰²⁷ ¹⁰²⁸ ¹⁰²⁹ ¹⁰³⁰ ¹⁰³¹ ¹⁰³² ¹⁰³³ ¹⁰³⁴ ¹⁰³⁵ ¹⁰³⁶ ¹⁰³⁷ ¹⁰³⁸ ¹⁰³⁹ ¹⁰⁴⁰ ¹⁰⁴¹ ¹⁰⁴² ¹⁰⁴³ ¹⁰⁴⁴ ¹⁰⁴⁵ ¹⁰⁴⁶ ¹⁰⁴⁷ ¹⁰⁴⁸ ¹⁰⁴⁹ ¹⁰⁵⁰ ¹⁰⁵¹ ¹⁰⁵² ¹⁰⁵³ ¹⁰⁵⁴ ¹⁰⁵⁵ ¹⁰⁵⁶ ¹⁰⁵⁷ ¹⁰⁵⁸ ¹⁰⁵⁹ ¹⁰⁶⁰ ¹⁰⁶¹ ¹⁰⁶² ¹⁰⁶³ ¹⁰⁶⁴ ¹⁰⁶⁵ ¹⁰⁶⁶ ¹⁰⁶⁷ ¹⁰⁶⁸ ¹⁰⁶⁹ ¹⁰⁷⁰ ¹⁰⁷¹ ¹⁰⁷² ¹⁰⁷³ ¹⁰⁷⁴ ¹⁰⁷⁵ ¹⁰⁷⁶ ¹⁰⁷⁷ ¹⁰⁷⁸ ¹⁰⁷⁹ ¹⁰⁸⁰ ¹⁰⁸¹ ¹⁰⁸² ¹⁰⁸³ ¹⁰⁸⁴ ¹⁰⁸⁵ ¹⁰⁸⁶ ¹⁰⁸⁷ ¹⁰⁸⁸ ¹⁰⁸⁹ ¹⁰⁹⁰ ¹⁰⁹¹ ¹⁰⁹² ¹⁰⁹³ ¹⁰⁹⁴ ¹⁰⁹⁵ ¹⁰⁹⁶ ¹⁰⁹⁷ ¹⁰⁹⁸ ¹⁰⁹⁹ ¹¹⁰⁰ ¹¹⁰¹ ¹¹⁰² ¹¹⁰³ ¹¹⁰⁴ ¹¹⁰⁵ ¹¹⁰⁶ ¹¹⁰⁷ ¹¹⁰⁸ ¹¹⁰⁹ ¹¹¹⁰ ¹¹¹¹ ¹¹¹² ¹¹¹³ ¹¹¹⁴ ¹¹¹⁵ ¹¹¹⁶ ¹¹¹⁷ ¹¹¹⁸ ¹¹¹⁹ ¹¹²⁰ ¹¹²¹ ¹¹²² ¹¹²³ ¹¹²⁴ ¹¹²⁵ ¹¹²⁶ ¹¹²⁷ ¹¹²⁸ ¹¹²⁹ ¹¹³⁰ ¹¹³¹ ¹¹³² ¹¹³³ ¹¹³⁴ ¹¹³⁵ ¹¹³⁶ ¹¹³⁷ ¹¹³⁸ ¹¹³⁹ ¹¹⁴⁰ ¹¹⁴¹ ¹¹⁴² ¹¹⁴³ ¹¹⁴⁴ ¹¹⁴⁵ ¹¹⁴⁶ ¹¹⁴⁷ ¹¹⁴⁸ ¹¹⁴⁹ ¹¹⁵⁰ ¹¹⁵¹ ¹¹⁵² ¹¹⁵³ ¹¹⁵⁴ ¹¹⁵⁵ ¹¹⁵⁶ ¹¹⁵⁷ ¹¹⁵⁸ ¹¹⁵⁹ ¹¹⁶⁰ ¹¹⁶¹ ¹¹⁶² ¹¹⁶³ ¹¹⁶⁴ ¹¹⁶⁵ ¹¹⁶⁶ ¹¹⁶⁷ ¹¹⁶⁸ ¹¹⁶⁹ ¹¹⁷⁰ ¹¹⁷¹ ¹¹⁷² ¹¹⁷³ ¹¹⁷⁴ ¹¹⁷⁵ ¹¹⁷⁶ ¹¹⁷⁷ ¹¹⁷⁸ ¹¹⁷⁹ ¹¹⁸⁰ ¹¹⁸¹ ¹¹⁸² ¹¹⁸³ ¹¹⁸⁴ ¹¹⁸⁵ ¹¹⁸⁶ ¹¹⁸⁷ ¹¹⁸⁸ ¹¹⁸⁹ ¹¹⁹⁰ ¹¹⁹¹ ¹¹⁹² ¹¹⁹³ ¹¹⁹⁴ ¹¹⁹⁵ ¹¹⁹⁶ ¹¹⁹⁷ ¹¹⁹⁸ ¹¹⁹⁹ ¹²⁰⁰ ¹²⁰¹ ¹²⁰² ¹²⁰³ ¹²⁰⁴ ¹²⁰⁵ ¹²⁰⁶ ¹²⁰⁷ ¹²⁰⁸ ¹²⁰⁹ ¹²¹⁰ ¹²¹¹ ¹²¹² ¹²¹³ ¹²¹⁴ ¹²¹⁵ ¹²¹⁶ ¹²¹⁷ ¹²¹⁸ ¹²¹⁹ ¹²²⁰ ¹²²¹ ¹²²² ¹²²³ ¹²²⁴ ¹²²⁵ ¹²²⁶ ¹²²⁷ ¹²²⁸ ¹²²⁹ ¹²³⁰ ¹²³¹ ¹²³² ¹²³³ ¹²³⁴ ¹²³⁵ ¹²³⁶ ¹²³⁷ ¹²³⁸ ¹²³⁹ ¹²⁴⁰ ¹²⁴¹ ¹²⁴² ¹²⁴³ ¹²⁴⁴ ¹²⁴⁵ ¹²⁴⁶ ¹²⁴⁷ ¹²⁴⁸ ¹²⁴⁹ ¹²⁵⁰ ¹²⁵¹ ¹²⁵² ¹²⁵³ ¹²⁵⁴ ¹²⁵⁵ ¹²⁵⁶ ¹²⁵⁷ ¹²⁵⁸ ¹²⁵⁹ ¹²⁶⁰ ¹²⁶¹ ¹²⁶² ¹²⁶³ ¹²⁶⁴ ¹²⁶⁵ ¹²⁶⁶ ¹²⁶⁷ ¹²⁶⁸ ¹²⁶⁹ ¹²⁷⁰ ¹²⁷¹ ¹²⁷² ¹²⁷³ ¹²⁷⁴ ¹²⁷⁵ ¹²⁷⁶ ¹²⁷⁷ ¹²⁷⁸ ¹²⁷⁹ ¹²⁸⁰ ¹²⁸¹ ¹²⁸² ¹²⁸³ ¹²⁸⁴ ¹²⁸⁵ ¹²⁸⁶ ¹²⁸⁷ ¹²⁸⁸ ¹²⁸⁹ ¹²⁹⁰ ¹²⁹¹ ¹²⁹² ¹²⁹³ ¹²⁹⁴ ¹²⁹⁵ ¹²⁹⁶ ¹²⁹⁷ ¹²⁹⁸ ¹²⁹⁹ ¹³⁰⁰ ¹³⁰¹ ¹³⁰² ¹³⁰³ ¹³⁰⁴ ¹³⁰⁵ ¹³⁰⁶ ¹³⁰⁷ ¹³⁰⁸ ¹³⁰⁹ ¹³¹⁰ ¹³¹¹ ¹³¹² ¹³¹³ ¹³¹⁴ ¹³¹⁵ ¹³¹⁶ ¹³¹⁷ ¹³¹⁸ ¹³¹⁹ ¹³²⁰ ¹³²¹ ¹³²² ¹³²³ ¹³²⁴ ¹³²⁵ ¹³²⁶ ¹³²⁷ ¹³²⁸ ¹³²⁹ ¹³³⁰ ¹³³¹ ¹³³² ¹³³³ ¹³³⁴ ¹³³⁵ ¹³³⁶

шаље Богу и цркви у Светога Николе. Ако ли не можеш, а ти ми кажи пут. И то о чему ми велиш ко ти је послао оно мало сира? Оно сам ја послао малу јабуку, е да Б(о)г да у напредак љепше и боље. И многа ти љета у смиренју, многа љета.

(параф: **аллн**)

[на полећини]

Да се преда пресвијетлом господину и господару капетану Вицку Мачаровићу у часне руке. У Пераст.

ПА, XIII, 36

✠ нзвншнтоуѣ ѿ ѣмножитоуѣ н свнтелоуѣ н чест(нт)оуѣ госпѡѡнѣ н гоѡподарѣ н капетанѣ внцкѣ моуѣ по(о)чнмѣ мачаровнѣѣ. н ѡсталѡ гоѡподн прашконзн н старнѣ н младнѣ вр(ло) племеннѡѣ господн ѣмножнтѡ ѿ ѡ мене конна магазнновнѣа поклонѣ н веле драго поздравленне го(лемо) а потѡѡ тога гоѡподо свнтела госпѡдо д(а) кѣпнхѣ хараче за седамѣ годншн за ѡсамѣ лн н свехѣ смнрнвахѣ свехѣ вашемѣ прѣсвнтелоуѣ гоѡпоствѣ н ланн ѡста двадесет н (два) кѣ гроша н то внсмо ѡдамна. послали али знахѣ н ваше госпоство када е бегѣ на нншнѣ паѡ ѡтада мнхѣ ѣ наше кѣѣ ѣлазлѣ нн ноѣнвали нн летнне ѣхватили него по гора н по вода н то се ѣваровати не моѡѡмо се ѣваровати него ѡг(л)овнше по двае(с)тѣ н рѣге по ѣтредесѣтн али гроша н нако(нѣ) тога ѣдрнхѣ по тѣзн н по неболи н то вн шлемѣ ѣ прилогѣ ѣ црѣквѣ светога ннколѣ ѿ то тн шлемѣ н(сѣ) снвнннѣ ѣ петѣ кѣѣа нз главске ѣ двне нз дола ѣ двне нз парожнѣа ѣ двне то тн шлемѣ сада тоѡ харача а ѡстало вѣан н(асѣ) сѣ поробнли хадѣнцн н поѣрали плненѣ тако н не нмало ѡ кѣѣ а ѡ тн ндѣѣ вн шл(емѣ) кннга н ѡекѣ на тѣжбѣ господо вн ѣе богѣ н ваше госпоство ѡ нашемѣ рѣѣавѣ жнвотѣ не ѣвн васѣ богѣ кѣ(дѣ) лн ѣемо како лн ѣемо едно побеге ѡ тѣрака ѣ дѣброватѣкѣ дрѣж авѣ а дрѣго побеге ѡ хадѣка ѣ тѣрѣскѣ дрѣжавѣ н мн смо побеган ѣ тѣбнне то вн шлемо нс тѣбнна бо(гѣ) зна нн чнннмо траднмнества тѣрѣко(мѣ) нн хадѣко(мѣ) н внше тн се не може се напнсати негоѡ колнко вн кажемѡ вашѣ прѣсвнтелоуѣ гоѡпоствѣ него те не ѣвнѡ гѣд н прне сам те ѣзеѡ по деветѣ пѣта по богомѣ ѡцемѣ н ѡще тн ѣзнмѣа н сада по(дѣ) богѡ ѡцемѣ н вазѣда ако твое прѣвнне(т)ло гоѡпост(во) можешѣ ѣчннн на(мѣ) то еданае(с)тѣ дванае(с)тѣ кѣѣа кннгѣ датѣ свехѣ послала богѣ н цѣ(р)кви светога цнколе ако лн не можешѣ а тн мн кажн пѣтѣ н тоѡ що мн веланшѣ ко тн е послаѡ ѡноѡ мало сира ѡно са(мѣ) ѣа посла малѣ ѣѣѣкѣ гѣда бгѣ дахѣ ѣ напѣдакѣ лепше н боле н многа тн лѣѣа ѣ салнрѣнннѡ многа лета.

СЛИВНИЦА, 1661

*Војин Магазиновић перашком капетану Вицку Мазаровићу молбом
да не пусти пљачкаше на његов крај.*

✙ Извишитом и умножитом и племенитом и свијетлом и честитом господину и господару капетан Вицку Мачаровићу и осталој племенитој господи од Пераста и сућама и старим и младим, а од мене Воина Магазиновића и осталих Слимничана божјих слуга и вашег прсвијетлог господства и подложника поклон и vele драго поздрављеније. А потом, господине капетане, узимам те по девет пута по Богом оцем. И молим и ваше господство и осталу господу и суће од Пераста немој ми дати пустити хајдука да нам нешто живог да нам не оћерају што из овога преданог. Зашто ако оћерају, не има (се) откуд давати у господина принципа камару, ни у вашег господства у цркву Светога Николе прилог давати, јер је не имамо ни гдје ништа него ако колико има бравац али вола, тере тијем живе и храни се и прилог дава господину принципу. А чули смо пресвијетла господо да вам је жао било заради овог прилога што дајемо у цркву Светога Николе двадесет гроша и за свијеће два гроша зашто су тако господа учинила да друге части није него свијеће у цркву Светога Николу. А сада честита господо Бога ви јамца давам да ћу донијети по овому дану до двадесет дана. Ваљало би и отприје, али нијесмо могли, јер је нама невоља била велика овога љета и јесени била од овога бега, јер је оглобио ови бег сиромашне и не остави ни о чему. Тако прије не могу и сад сам саставио пола харача, али нећу него све уједно. Ја се старам и бринем господо пресвијетла, али прије не могу. И опет су пандури изишли на Зубце, те су удрили на свакога гладниика, на нека три риала, а на некога и четири.

И ја многа ви љета у смирењу и у здрављу многа љета. Амин.

^{22/} И молимо вас пресвијетло господство отпишите ми мало књиге нека знам што ми ви господа заповједате.

[на полећини]

Да се преда господину и господару капетан Вицку Мачаровићу у поштоване руке. У Пераст.

22 Уз ивицу лијево у два реда.

BOOK 43

UDK 725.182:930.25(497.16Бока которска)(091)

**Dokumentacija tvrđave Španjola
s kraja 18. i početka 19. vijeka u
Bečkom arhivu**

Marija NOVAKOVIĆ

ЗБОРНИК РАДОВА
ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ И УМЈЕТНОСТИ

A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART

Dokumentacija tvrđave Španjola s kraja 18. i početka 19. vijeka u Bečkom arhivu

Marija NOVAKOVIĆ

UVOD

Za potrebe potpunijeg sagledavanja historijata Španjole u toku izrade projekta sanacionih i restauratorskih radova ove tvrđave ispitani su fondovi Bečkog ratnog arhiva u kome se čuva dokumentacija o Herceg Novom iz vremena austrougarske uprave u Boki. Riječ je o planovima i izvještajima pisanim na njemačkom jeziku koji se odnose na 1799, 1798. i 1806. godinu.

KRATAK OPIS TVRĐAVE

Španjola je jedna od veoma rijetkih tvrđava koja je sačuvana gotovo u potpunosti u svom izvornom obliku. U izvorima se još pominje kao Tvrđava na brdu, Gornja tvrđava, Gornji grad, tvrđava Karla V ili Kale i cendid (turski izvori). Po bivšim istraživačima Španci se pominju kao prvi koji su prepoznali stratešku i odbrambenu važnost brežuljka iznad Herceg Novog i započeli izgradnju prvobitnog utvrđenja. Ne postoje materijalni ili arheološki dokazi za ovu tvrdnju.

Tvrđava je smještena na uzvišenju zvanom Bajer i predstavlja jedno od najznačajnijih uporišta Boke Kotorske, značajnu i prostranu tvrđavu sa četiri jake okrugle rondele na uglovima nastalu u tursko vrijeme, južnim perimetrom izgrađenom u dijelu prema moru i kasnije dograđenom merzerskom baterijom u austrougarskom periodu.

Tvrđava je intenzivno korišćena u toku austrougarskog perioda, kada je u unutrašnjosti sagrađen niz pomoćnih objekata, a po obodu artiljerijski položaji uslovljeni promjenama u naoružanju i njegovim razvojem.¹

ARHIVSKA ISTRAŽIVANJA

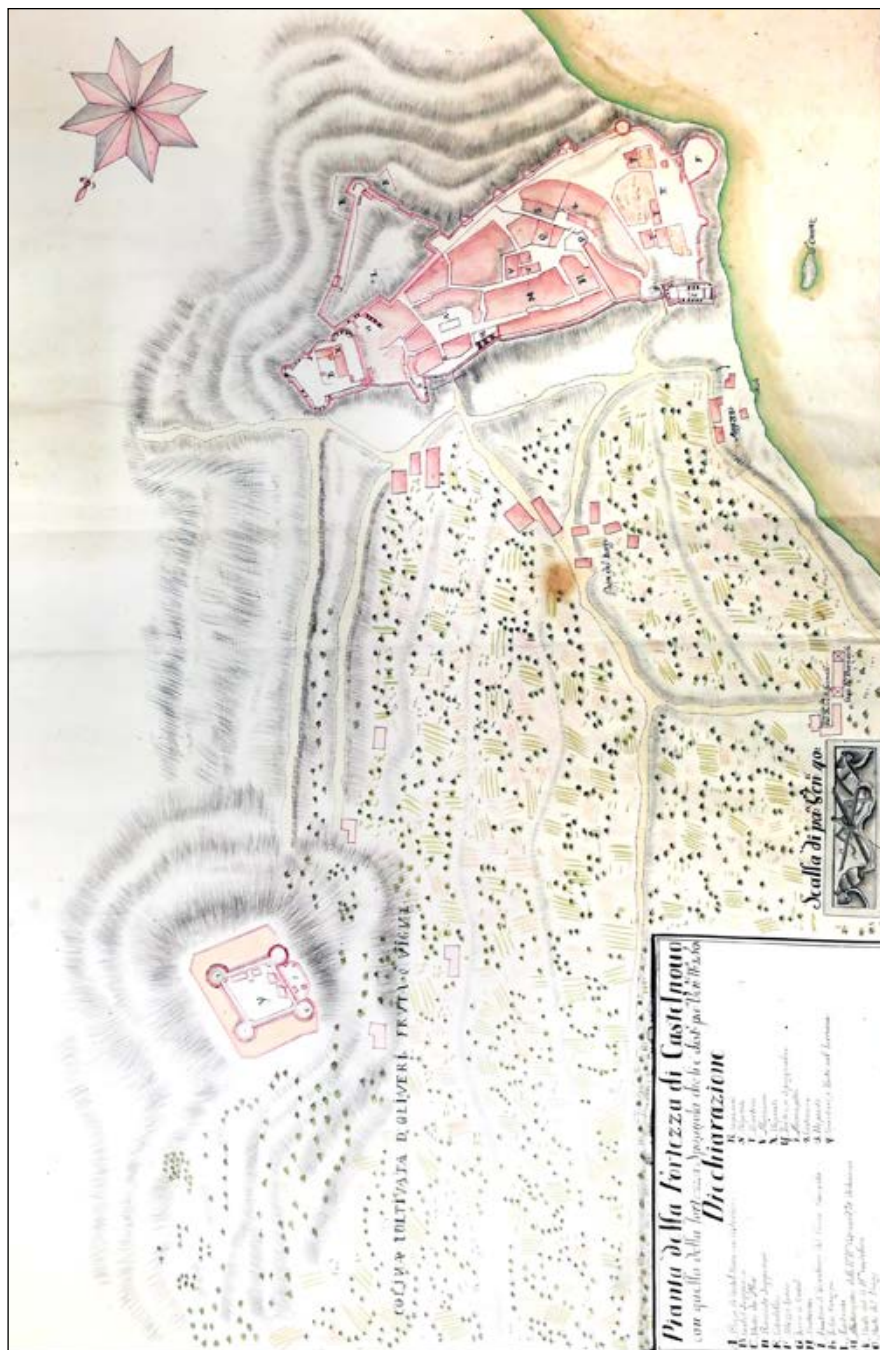
Plan Castelnuovo, Španjola, Kriegsarhiv, Wien, 18. i 19. vijek

U toku arhivskog istraživanja tvrđave Španjole, istraženi su mnogobrojni arhivi, iz arhiva u Beču pribavljeni su crteži sa prpratnim tekstovima na njemačkom jeziku, koji su korišćeni za proučavanje i za potrebe izrade konzervatorskog projekta rekonstrukcije tvrđave.² U pitanju su crteži iz 1799. i 1806. godine, gdje su prikazane karte na kojima je šira situacija grada, Donjeg i Gornjeg, kao i situacija tvrđave Španjola. Takođe u prilogu je pismo koje je isto tako otkriveno u spisi-ma pod signaturom GPA Inland C III Castelnuovo Nr. 3 od 19. avgusta 1798. godine, sa opisima utvrđenja u Herceg Novom, gdje je prvobitno opisana tvrđava Španjola.

Na karti iz 1799. godine jasno se sagledava tvrđava Španjola u širem kontekstu, kao i Donji i Gornji grad. Sagledava se cjelokupan prostor oko utvrđenja koji je dominantno bio poljoprivredna površina i neizgrađeni zeleni prostor. U prilogu karte je detaljna legenda, kao i opisi na samom grafičkom prilogu. Pored tvrđave je navedeno: *colina coltivata o oliveri, fruta, vigne* – „brdo obrađeno maslinama, voćem i vinogradima”. Prostor oko tvrđave nije izgrađen, osim nekoliko manjih objekata znatno udaljenih. Prilaz tvrđavi je sa južne strane na kojoj su

1 Lalošević I. i Pavićević R, „Fortifikacioni sistem Boke Kotorske austrougarskog perioda”, *Boka*, br. 33.

2 Boris Ilijanić, *Španjola*, Herceg Novi 2012 (u knjizi su arhivski crteži – kseroks kopije), str. 70 i 79.

SL 1 | PLAN iz 1799 – Pianta della Fortezza di Castelnuovo
– GPA Inland C III, Castelnuovo Nr. 1

prikazana dva prilazna puta. Oko tvrđave prikazan je odbrambeni zid koji jasno ukazuje na postojanje rova oko čitavog objekta. Kartu prati detaljna legenda koja objašnjava Donji i Gornji grad.

SI. 2 | PLAN iz 1799 – Legenda karte Pianta della Fortezza di Castelnovo – GPA Inland C III, Castelnovo Nr. 1

Prevod legende:

PLAN TVRĐAVE HERCEG NOVOG

Sa planom tvrđave „Španjola“ koja je od nje udaljena 260 mletačkih koraka

Objašnjenje pojmova:

- A – Trg u Herceg Novom sa bistijernom
- B – Gornji kaštel
- C – Zvani „Od mora“
- D – Gornji bedem
- E – Citadela
- F – Tvrđava „Mezaluna“
- G – Potkovičasta kula („Ferro di Caval“)
- H – (artiljerijske) Baterije
- I – Bastion „Sveti Jeronim“ donjeg bedema
- K – Lažni nasip (Falsabraga)
- L – Česma
- M – Rezidencija vanrednih i redovnih providura
- N – Zvana „Kaštelanova zgrada“
- O – Gradska vrata (Kopnena vrata)

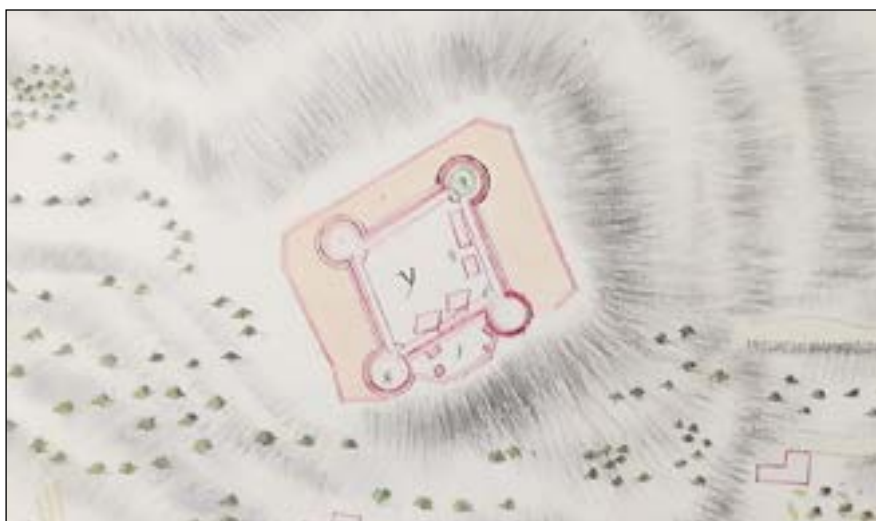
- P – Vrata od mora
- Q – Parohijska crkva
- R – Kapucinski samostan
- S – kKonak (ospitale)
- T – Spavaonice (quartieri)
- V – Magacini
- X – Ostava (depositi)
- Y – Tvrđava „Španjola“
- 1. Dogradnja (avanzata)
- 2. Bistijerna
- 3. Ostava
- 4. Spavaonice i ulaz u kulu

Zastavnik Gierolemo (riječ nečitka),
nacrtao¹

1 Najljepšu zahvalnost dugujem Jošku Katelanu, na prevodu legende uz kartu iz Bečkog arhiva – GPA Inland C III, Castelnovo Nr. 1, 1799.

Na uvećanoj karti gdje je izdvojena tvrđava Španjola prikazana je uža situacija na kojoj se tvrđava sagledava u kvadratnom obliku sa četiri ugaone kružne rondeli i južnim perimetrom prema moru. Crtež prati legenda koja opisuje da se u SI rondeli nalazi bistijerna, zatim da je JZ rondela namijenjena za spavaonicu, a južni perimeter je obilježen kao dograđeni dio. Jasno se sagledava šetnica na tvrđavi uz odbrambene zidove i stepenište do nje. Objekti unutar odbrambenog perimetra shematski su prikazani, samo je jedan izdvojen i označen kao ostava.

Na užoj situaciji jasno je prikazan spoljašnji fortifikacioni pojas sa zapadne, sjeverne i istočne strane oko tvrđave u pravilnom kvadratnom obliku sa zasečenim uglovima. Prikaz spoljnih odbrambenih zidova ukazuje na postojanje rova oko tvrđave.

SI. 3 | PLAN iz 1799 – Uža situacija, *Pianta della Fortezza di Castelnuovo* – GPA Inland C III, Castelnuovo Nr. 1

Karta broj 2, iz 1806. godine prikazuje širu situaciju tvrđave Španjola i njen položaj u odnosu na ostala utvrđenja, kao i na manje objekte koji se sagledavaju u njenoj okolini i koji su smješteni na svojim parcelama. Na karti sa početka XVIII vijeka u odnosu na prethodnu kartu dominantno su prikazani svi izgrađeni objekti – utvrđenja i stambeni objekti sa pripadajućim parcelama. Takođe je označena i mreža puteva na čitavom obuhvatu, kao i za prilaz tvrđavi Španjola. Oko tvrđave,

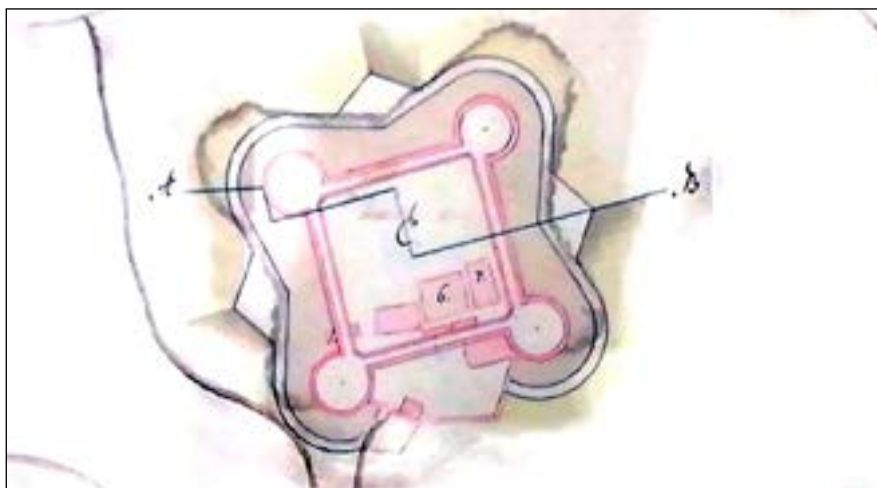

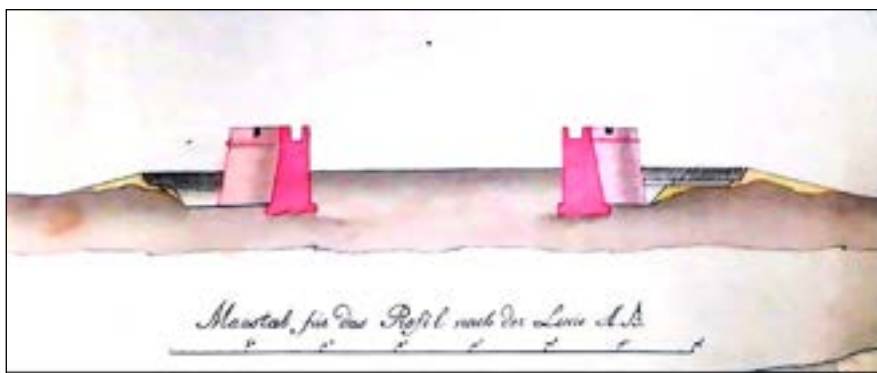
SI. 4 | PLAN iz 1799 – PLAN iz 1806. godine – Plan von Castel novo Erblaerung – GPA Inland C III, Castelnuovo Nr. 2

u široj okolini nema izgrađenih prikazanih objekata. Na karti se jasno sagledava ulaz u tvrđavu koji vodi iz pravca mora do južnog perimetra, pretprostora i vrata u okviru njega. Što ukazuje da se u ovom periodu još uvijek koristio ovaj ulaz, dok je danas zazidan i stavljen van funkcije. Jasno se sagledava odbrambeni zid oko tvrđave, sa poligonalnim bastionima na tri strane, koji naglašavaju postojanje rova, što grafika i sjenke dodatno potvrđuju.

Na izdvojenim djelovima karte prikazana je uža situacija na

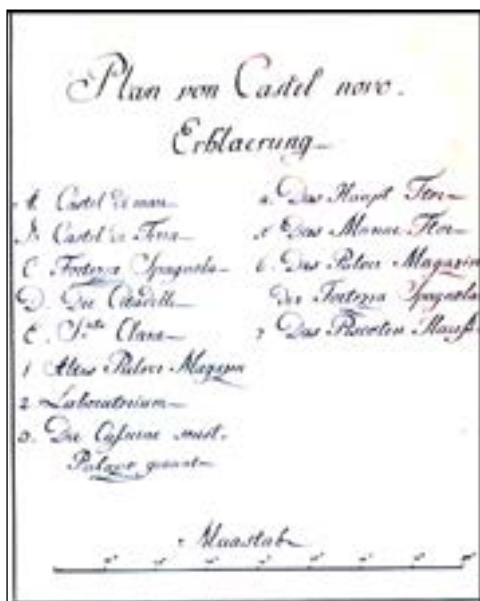
Sl. 5 | PLAN iz 1806. godine – Plan von Castel novo Erblaerung
– GPA Inland C III, Castelnuovo Nr. 2, uža situacija

Sl. 6 | PLAN iz 1806. godine – Plan von Castel novo Erblaerung – GPA Inland C III, Castelnuovo
Nr. 2, uža situacija presjek kroz tvrđavu Španjola, sa razmjerom od tačke A do tačke B

kojoj se sagledava gabarit tvrđave sa prikazom objekata unutar perimetra koji su preciznije nacrtani i označeni. Iz legende saznajemo da u unutrašnjosti postoji skladište baruta (br. 6), kao i ambulanta (br. 7). Takođe je jasno pozicioniran objekat koji nije numerisan, a koji je na mjestu džamije/kepele Svetog Josipa i koji je, najverovatnije, u ovom periodu već bio prenamijenjen u vojni objekat. Posebno je grafički označena četvorougaona kula u sjeverozapadnom dijelu fortifikacije, koja je prikazana kao zazidana, a koja je smještena na južnoj strani tvrđave, naspram vjerskog objekta – džamije, odnosno Crkve Svetog Josipa. Pretpostavlja se da je u četvorougaonoj kuli bio prvobitni ulaz u kompleks. Vrata na zapadnoj četvorougaonoj kuli su zazidana.

Na osnovi je označen presjek A–B na kome se sagledavaju odbrambeni zid, rondele, šetnice, rov oko tvrđave i dva mosta koja su bila namijenjena za prilaz utvrđenju.

Sl. 7 | PLAN iz 1806. godine
– Plan von Castel novo
Erblaerung – GPA Inland
C III, Castelnuovo Nr. 2,
legenda uz kartu

Prevod legende:

A.	Utvrđenje na moru	3.	Kasarna zvana Palaca
B.	Utvrđenje na kopnu	4.	Glavni ulaz
C.	Tvrđava Španjola	5.	Ulaz od mora
D.	Citadela	6.	Skladište baruta u tvrđavi Španjola
E.	Crkva Svete Klare	7.	Ambulanta ili lazaret za povrijeđene.
1.	Stari magacini za municiju		
2.	Laboratorija		

Karte iz arhiva u Beču iz 1799. i 1806. godine nastale su u veoma kratkom vremenskom periodu, ali su otkrile i potvrdile veoma značajne podatke u vezi sa položajem utvrđenja, gabaritom, odnosom sa susjednim utvrđenjima i objektima... Najvažnije od svega jeste to što su kroz legendu dobijena tumačenja namjene objekata u široj okolini kao i u samom utvrđenju Španjola. Takođe su veoma značajni detalji poput presjeka koji govore o visini odbrambenih zidova, postojanju šetnice, kao i odbrambenog rova sa zidovima oko čitave tvrđave sa prilaznim komunikacijama u vidu mostova.

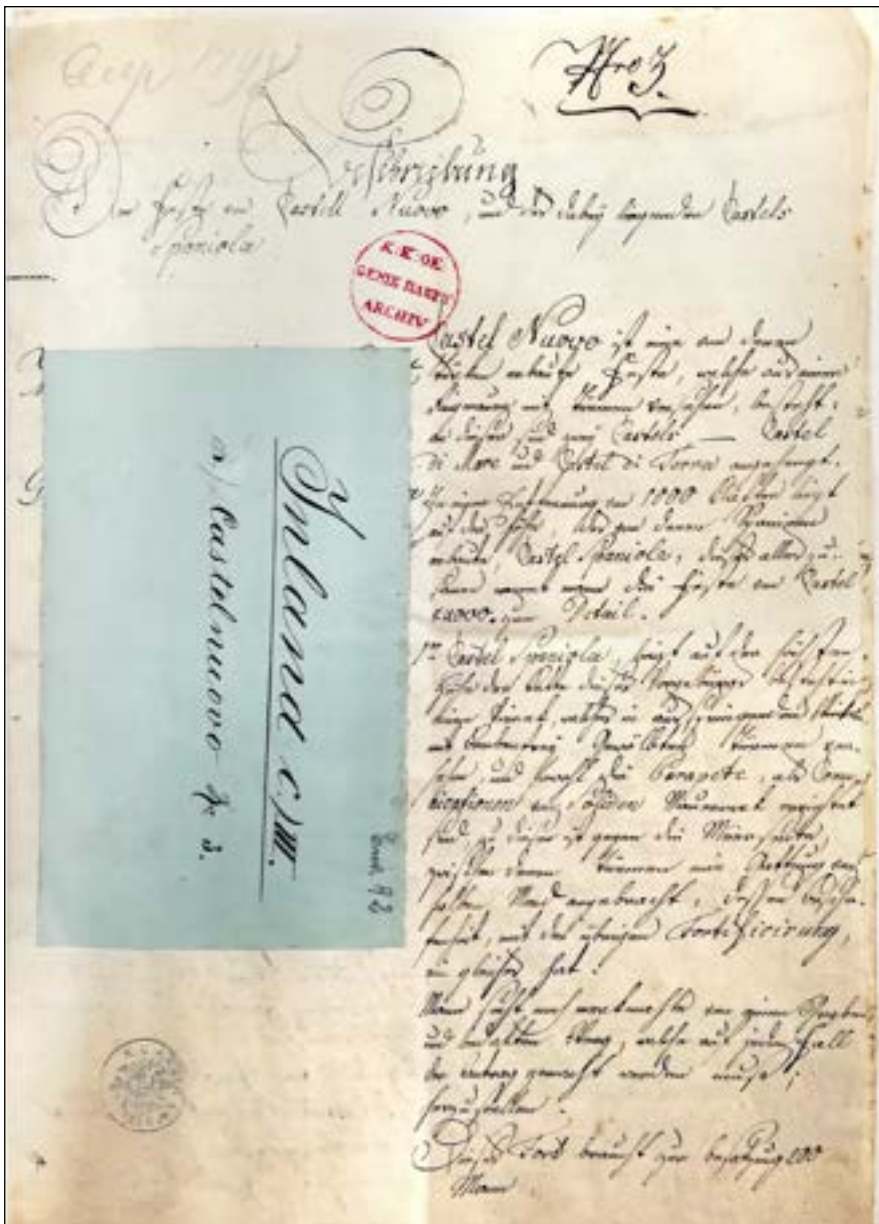
TEKSTUALNI PRILOG IZ BEČKOG ARHIVA – GPA Inland C III Castelnuovo, Nr. 3

Prevod:

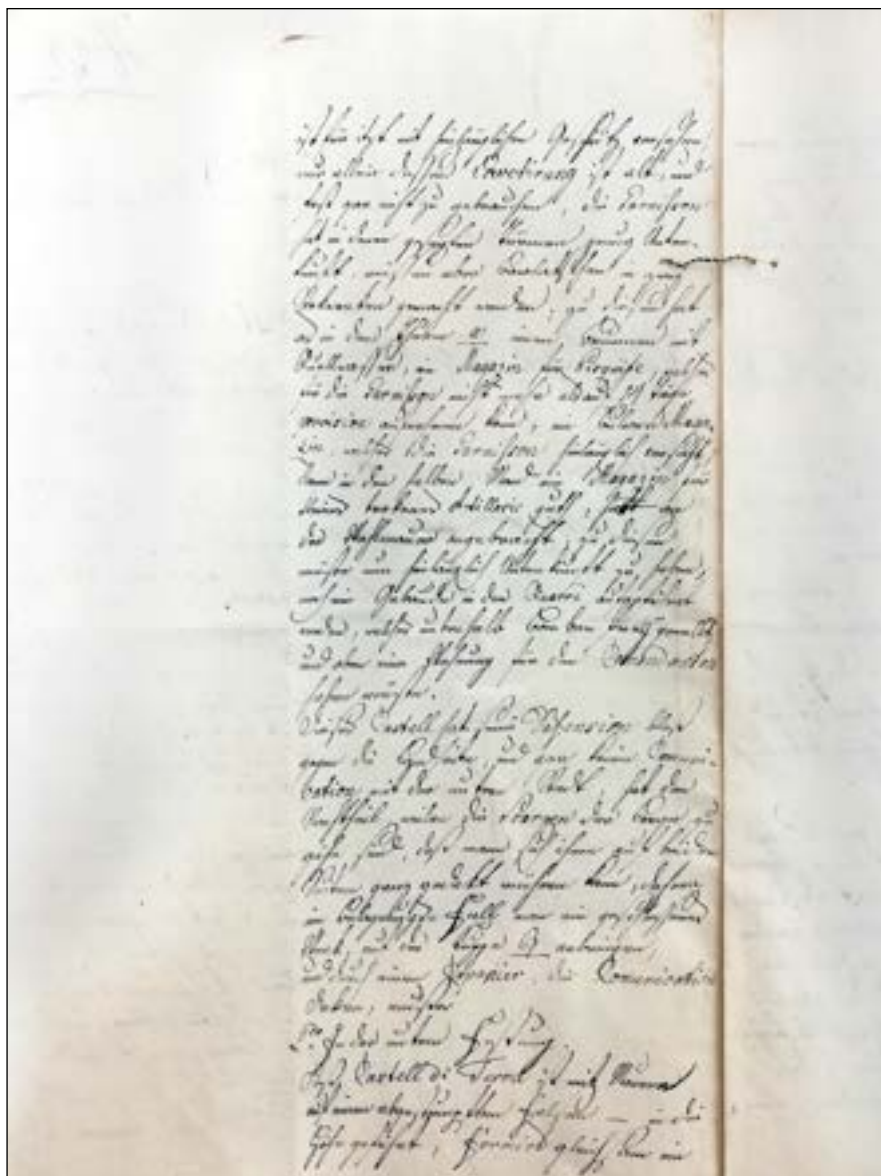
„Kastel Nuovo je jedan od prvih utvrđenja koje su izgradili Turci, koje se sastoji od prstenastog utvrđenja sa kulama. Utvrđenje na moru i utvrđenje na kopnu su pripojeni ovom utvrđenju. Na udaljenosti od 1.000 hvati, na brdu, nalazi se tvrđava Španiola, koju su izgradili Španci. Svi ovi objekti zajedno čine tvrđavu Kastel Nuovo.

Detaljno: Španska tvrđava, smještena na najvišoj tački ovog područja, sastoji se od odbrambenih zidova, koji su opremljeni vidljivim toparnicama, svodnim kulama otpornim na bombe, a i zaštitnim zidom rova i objekata koji su izgrađeni od punog zida. Na njih, na strani mora, između rondela, pripojena je neka vrsta poluzida, čija je struktura ista kao i ostatak utvrđenja. Još uvek se mogu videti karakteristike jarka-rova i pokrivenog puta, koji se moraju obezbediti u svakom slučaju. Ovaj objekat zahteva garnizon od 200 ljudi.

Sada je tvrđava opremljena dovoljnom količinom artiljerije, ali su postojeći otvori stari i gotovo neupotrebljivi. Garnizon ima dovoljno smeštaja u gore pomenutim kulama, ali kasarne moraju biti izgrađene u dva utvrđenja. Pored ovoga, u jednoj kuli se nalazi bunar sa izvorskom vodom, skladište za hranu, koje može da drži zalihe za samo 14 dana, skladište za barut, koje je garnizon dovoljno isprobao, jedan magacin sa pola visine zida za artiljerijsku robu. Pored toga, mora biti obezbeđeno dovoljno smeštaja, stoga u utvrđenju mora biti izgrađena još jedna zgrada, koja treba biti zasvođena i imati stan za posadu. Ovo utvrđenje nema skoro

Sl. 8 | Tekst iz 1798. god – GPA Inland C III, Castelnuovo Nr. 3, pismo, str. 1

Sl. 9 | Tekst iz 1798. god – GPA Inland C III, Castelnuovo Nr. 3, pismo, str. 2

nikakvu odbranu prema kopnenoj strani, čak skoro nikakvu komunikaciju sa donjim dijelom grada. Mana tvrđave je što je strana prema brdu strma

i previše otvorena, pa se odatle može nesmetano napasti, te se obje strane brda moraju zaštititi i u slučaju opsade ako se posada povuče u kaštel „B” komunikacija mora biti zaštićena.”

19. avgust 1798,

Potpis nečitko³

Tekst sadrži šest stranica i govori o utvrđenju Castel Nuovo kao i o objektima koji ga sačinjavaju. Zatim su u tekstu pojedinačno opisana utvrđenja (Španjola, utvrđenje na moru i utvrđenje na kopnu), postojeće stanje i smjernice za njihovo ojačanje i poboljšanje. U tekstu prve dvije stranice sadrže opis tvrđave Španjola. Iz opisa saznajemo tadašnji izgled utvrđenja, zatim postojanje rova oko tvrđave i dodatnih odbrambenih zidova oko utvrđenja. Takođe su u tekstu navedeni i opisani objekti unutar utvrđenja i njihova namjena. U posljednjem dijelu opisana je procjena i analiza tvrđave sa vojnog aspekta: šta je potrebno ojačati, dograditi i koliko posade je neophodno da bi utvrđenje nesmetano funkcionisalo?

Na zadnjoj stranici nalazi se potpis lica koje je radilo analizu, izvještaj i datum.

Stanje tvrđave Španjola tokom austrougarskog perioda (I i II vladavine) dakle od 1797. do 1918. godine nije se mnogo promijenilo, s tim što su objekti unutar perimetra modifikovani, uglavnom na temeljima ranijih objekata, neki su građeni iznova, neki su zidani na novim lokacijama, ali savremenijim tehnikama i materijalima. Pojedini objekti samo su obnovljeni i dograđeni, ali sa novom namjenom. Značajni zahvati rađeni su van perimetra tvrđave, sa njene istočne strane, jer vojni dometi naoružanja na staroj tvrđavi nisu zadovoljavali novonastale potrebe.

U maju 1907. godine, po arhivskim spisima, austrougarska inženjerska uprava otkupljuje zemljište uz postojeću tvrđavu, za dogradnju merzer-baterije za topove 210 mm, sa jugoistočne strane utvrđenja, koja je tipska za većinu utvrđenja na kojima su tvrđave bile naoružane merzerima.

Promjene u naoružanju, njegovim razvojem pokrenule su i

---

³ Najljubaznije zahvaljujem svešteniku Hansu Gustavu Treplinu, gosp. Slobodanu Draškoviću na pomoći oko prevoda i tumačenja teksta iz arhiva iz Beča – GPA Inland C III, Castelnuovo Nr. 3, 1798.

promjene na izvornom obliku tvrđave, toparnice u rondelama pretvorene su u puškarnice (3 puškarnice). Samo su ostale dvije originalne toparnice u JZ i SZ rondeli. Takođe su u istom periodu srušeni kameni krunicajci na krovovima šetnica (rondela), jer su postavljena nova betonska postolja za topove.

U doba austrougarske vladavine tvrđava Španjola imala je veoma bitan strateški značaj i odlučujući položaj u sistemu utvrđenja Boke Kotorske. U periodu kada starije utvrđenje gubi odbrambeni i vojni značaj i kada se gradi merzerska baterija sa odbrambenim zidom, zatvara se i glavni ulaz u tvrđavu kroz južni perimetar. Tada se otvara novi ulaz kroz SI rondelu, koji je bliži ulazu kroz SI kapiju i bliži je merzerskoj bateriji. Ova intervecija narušila je izvornost same fortifikacije, ali je u tom momentu pružala bržu i bolju funkcionalnost u čitavom kompleksu. Rekonstruisana je bistijerna za vodu i postavljena kamena bunarska krana (koja je danas veoma oštećena). Takođe je uz istočni spoljni zid utvrđenja dozidan rezervoar za vodu sa prelivima i šahtama, dubine 6m, koji je izgradnjom novog (u blizini) stavljen van funkcije.

Nakon 1918. godine tvrđava polako gubi vojni značaj, a nakon Drugog svjetskog rata biva potpuno napuštena i prevaziđena novim tehnologijama i vojnim sredstvima.

Prethodno izvršena istraživanja: terenska, arhitektonska, bibliografska, arhivska, sondažna arheološka – rezultirala su novim podacima, koji su bili osnov za izradu konzervatorskog projekta

Sl. 5 | Fotografija rezervoara za vodu uz tvrđavu, nakon snimanja i čišćenja, 2025. godina

rekonstrukcije tvrđave Španjola. Realizacija projekta trajala je u periodu od septembra 2021. godine do decembra 2022. godine.⁴ Glavnim projektom predviđeno je formiranje kreativnog „Hub-a” sa pratećim sadržajima u okviru postojećeg utvrđenja. Time bi se valorizovala tvrđava tokom cijele godine kroz razne umjetničke kampove, kulturne manifestacije i izložbene prostore, kao i stvaranje radnog prostora i smještaja za umjetnike koji dolaze u Crnu Goru. Na ovaj način tvrđava odnosno budući kreativni hub trebalo bi da privuče najširu javnost od turista, lokalnog stanovništva do umjetnika koji dolaze iz raznih zemalja.

Uzimajući u obzir da je u toku izvođenje I faze radova na rekonstrukciji utvrđenja, koje je započeto u aprilu 2025. godine, bilo bi veoma značajno nastaviti istraživanje na svim objektima u okviru

Sl. 5 | Fotografija tokom izvođenja radova i čišćenja lokacije uz SI rondelu i postojeći rezervoar za vodu uz tvrđavu, oktobar 2025. godina.

⁴ Konzervatorski projekat adaptacije i sanacije kulturnog dobra tvrđave Španjola u Herceg Novom za potrebe međunarodnog kreativnog centra izrađen je od strane studija Enforma doo iz Kotora.

odbrambenog perimetra – arhitektonska istraživanja. Dodatno treba istražiti četvorougao kulu koja u svom gabaritu ima zazidana vrata, zatim nekadašnju džamiju/Crkvu Svetog Josipa/vojni objekat, kao i prateći tragove arhivskih karata ispitati postojanje rova oko čitave tvrđave.

Literatura:

Ilijanić B., *Španjola, Herceg Novi – Gornji grad*, Herceg Novi 2012. godina.

Lalošević I., *Fortifikacijska arhitektura Boke Kotorske venecijanskog perioda (XV–XVIII vijek)*, Podgorica 2016.

Lalošević I., „Izdvojeni fortifikacioni punktovi na području Herceg Novog“, *Boka* 27.

Musić S., „Izvještaj iz 1703. godine o stanju hercegnovskih tvrđava“. Radovi sa naučnog skupa, *Boka* 17 (1985).

Popović K. T., *Herceg Novi – istorijske bilješke*, Herceg Novi 1924, 33. U napomeni 36 autor navodi da je riječ o slobodnom prevodu iz knjige prof. G. Zarbarini Parali-pomeni del centenario di Castelnuovo, str. 14.

Stanojević G., *Jugoslovenske zemlje u Mletačko-turskim ratovima XVI–XVIII vijeka*, Istorijski institut, Beograd 1970.

Stanojević G., „Popisi građevina Boke Kotorske iz 1788. godine“, SPOMENIK SANU CXXVII, Beograd 1986, str. 152.

Zloković M., „Turci u Herceg Novome“, *Boka* 2 (1970).

FOKA⁴³

UDK 821.163.44:929 Врчевић В.

Земни остаци Вука Врчевића почивају у Котору

Љубо МАЧИЋ

БКА

**ЗБОРНИК РАДОВА
ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ И УМЈЕТНОСТИ**

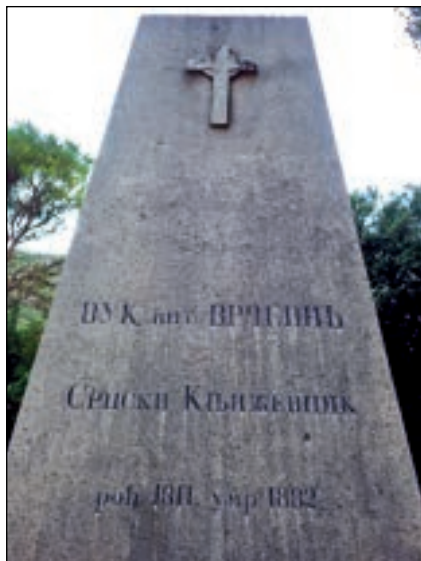
**A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART**

ЗЕМНИ ОСТАЦИ ВУКА ВРЧЕВИЋА ПОЧИВАЈУ У КОТОРУ

Љубо МАЧИЋ

Вук Врчевић (Рисан, 1811 – Дубровник, 1882) је постао познат као један од првих и најплоднијих сарадника Вука Караџића. Био је вриједни сакупљач народних умотворина, писац и пјесник. У једном архивском документу о његовом кретању у служби, сачињеном 14. априла 1861. године, у Требињу, прецизно су уписани подаци о службовању за период од 1848 до 1861. године. Од 1841 до 1848. радио је у Грбљу као секретар општине, а од 1845 до 1848. године и као учитељ Основне школе у Пријерадима. Документ је потписао Лука звани Вуко Врчевић (Luca alias Vuko Verceovich) а овјерио гувернер Мамула, 4. јуна 1861. године. Из документа се види да је, у назначеном периоду, В. Врчевић службовао у Котору, Рисну, па опет у Котору, затим на Цетињу, у Задру, и Требињу. У Требињу ради све до пензионисања, 1878. године, а затим одлази у Дубровник, гдје живи све до своје смрти, 13. августа 1882. године. Његови посмртни остаци почивају у Дубровнику све до 1886. године, када су пренесени у Котор.¹ (Сл. 1)

1 Историјски архив Котор (ИАК), ПОВУК, 1861–1879.

Сл. 1 | Надгробни споменик В. Врчевића на мјесном гробљу у Шкаљарима, Котор

О преносу посмртних остатака из Дубровника у Котор, дану и мјесту сахране, породица В. Врчевића је обавијестила грађане Котора, посебним огласом, 1. октобра 1886. године, а о датуму доласка Лојдовога пароброда са смртним остацима Вука Врчевића Јово Кадија, општински писар, обавијестио је Општинско вијеће, 22. октобра 1886. године. Оба документа, тј. допис Ј. Кадије и породично обавјештење-оглас, вјероватно, нијесу познати широј читалачкој јавности па слиједе детаљи о њима.

Породични оглас је написан руком, дивним рукописом. На крсту огласа је уписана година смрти – 1882. и година преноса и сахране посмртних остатака – 1886. У огласу је истакнуто да је Вукова потоња жеља била да се сахрани у Котору, о чему породица

обавјештава своје и покојникове пријатеље. У потпису су наведена имена: супруге, синова, кћери и брата. (Сл. 2)

Сл. 2 | Копија огласа
(ПОШК XIV-22)

Други документ, допис Јова Кадије упућен је „Славном Вијећу“. На почетку их обавјештава: „У суботу 23 текућег стић ћеду овдје са Lloydovim паробродом смртни остатци Вука Врчевића“, а затим моли исто Вијеће да о томе обавијести мјесну школу да што већи број ученика присуствује спроводу „заслужног домородца и Бокешког књижевника“. (Сл. 3)

Glavno Vijeće!

U Subotu 23. tekućega
mjeseca ovdje sa Slavonske
parobrodskom smrtnu
ostaloj tuda: Hrvatskoj.

Pa dolazku parobroda
ili ako ovaj valjano, de
sradan u Hrvatsku biti i
sprovod. pokojnika de
Hrvatska. — Potpisani
kao jedan od članova
uredjenje sprovoda na
glava Glavno Vijeće da
bi izvoljelo odrediti, de
spomenutom sprovodu
prisustvuje svi ili barem
jedan dio učenika nje
stne pučke škole čim bi
uvlačala sprovod. takt.
Enog domarodaca i Potp.
skog književnika.

U nadaždi da će pavoj
ne odriču naći ovaj na
ba ostaje potpisani un
prijeđ naploplje. blagode
reći,

Kodol 22. Oktobra 1886.

L. Hadjić

Сл. 3 | Копија дописа
(ОШК-83, 1882–1891)

In memoriam

FOKA⁴³

UDK 61:929Cyhuћ B. C.

DR MED. VOJO S. SUĐIĆ
(1948–2024)

Marina ZEC MEDIN

ЗБОРНИК РАДОВА
ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ И УМЈЕТНОСТИ

A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART

Dr med. Vojo S. Sudić (1948–2024)

Marina ZEC MEDIN

Ugledni i omiljeni Petrovčanin i poznati beogradski ljekar ortoped dr med. Vojo Sudić preminuo je, poslije kratke i teške bolesti, 17. juna 2024. u Beogradu, u 76. godini života. Sahranjen je u svom voljenom Petrovcu dva dana kasnije, na datum svog rođenja.

Vojo je rođen 19. juna 1948. u Baru, u čestitoj porodici oca Sima i majke Dragice, rođ. Medin. Osnovnu školu završio je u rodnom Petrovcu 1962, Treću beogradsku gimnaziju 1966, a Medicinski fakultet Univerziteta u Beogradu 1972. godine.

Ne poznajem nikog iz svoje struke ko je imao takvu harizmu, bio toliko omiljen i poštovan, skoro do obožavanja, kao naš Vojo. Povjerenje, naklonost, ugled stekao je kroz decenije posvećenog, predanog i stručnog rada, prvo u Specijalnoj bolnici za ortopediju, neurologiju i neurohirurgiju u Risnu, gdje je započeo specijalizaciju iz ortopedije i traumatologije, a nastavio na Klinici za ortopedsku hirurgiju i traumatologiju Medicinskog fakulteta u Beograda, odnosno Univerzitetskog kliničkog centra Srbije, gdje je proveo čitav svoj radni vijek. Pripadao je prvom timu hirurga koji su se na toj klinici bavili mikro i rekonstruktivnom hirurgijom šake, a kasnije hirurgijom i liječenjem

bolesti kuka, postavši dugogodišnji načelnik istoimenog odjeljenja i zamjenik direktora Klinike. Koautor je više stručnih i naučnih radova iz oblasti ortopedije, kao i udžbenika „Osnove kliničke medicine“ za srednju medicinsku školu.

Za vrijeme svog bogatog radnog vijeka liječio je i operisao na hiljade pacijenata sa prostora bivše nam velike domovine i edukovao stotine mladih ljekara koji su stasali u ugledne ortopede.

Ali nije samo to uzdiglo Voja do visina koje su mnogim ljekarima ostale nedostižne. Krasile su ga posebne ljudske osobine koje su bile autentičan izraz njegove ličnosti. Svi smo osjećali njegovu dobrotu, plemenitost, pažnju, posvećenost, želju da pomogne, podjednako predan bliskim prijateljima i rođacima, kao i ljudima koje prvi put vidi. Hipokratovu zakletvu nije trebalo da uči, ona je bila ugrađena u njegovo biće, u njegov sistem vrijednosti. Imao je urođenu blagost u ophođenju s ljudima, posebno s pacijentima, strpljenje i saosjećanje za tuđu patnju, čime je zadobijao trajno povjerenje i naklonost. Njegove riječi bile su ljekovite i ohrabrujuće. Plijenio je jednostavnošću, prisnošću, ulivao sigurnost, oslobađao straha. Svi su osjećali slobodu da mu se obrate, doživljavali ga kao svog najbližeg. Mnogo puta sam čula: „Vojo i Emilija dolaze iduće nedjelje, pa ću prvo poći kod njih“. To je bio izraz ogromnog povjerenja. Nije pomagao samo svojim bogatim medicinskim znanjem i iskustvom, liječio je svojom smirenom pojavom, prisnim odnosom, dobrotom, toplinom svoje duše. Vojo je i liječio i iscjeljivao. Pacijenti su to osjećali, time je zračio. Sigurna sam da nema porodice u Petrovcu, a i u širem okruženju koja ga nije bar jednom pozvala da, tokom svog godišnjeg odmora, pregleda bolesnika, a da se on nije odmah odazvao i bez razmišljanja tamo zaputio. To se trajno pamti. Nebrojeno je njegovih zahvalnih pacijenata koje je liječio i operisao i njihovih porodica koji mu sa najvećim poštovanjem i divljenjem izgovaraju ime.

Bilo je opštepoznato da je prvi dolazio na posao, a posljednji odlazio, da je svoje pacijente obilazio vikendom i praznicima, da mnogo dana svog godišnjeg odmora nije iskoristio. Ako se do drugih ljekara nije moglo doći, do njega uvijek jeste. Njegova humanost i neumorni rad prepoznati su u širem društvenom okruženju, te ga je Državna zajednica Srbija i Crna Gora odlikovala Ordenom rada. Nenametljiv i tih, nije pridavao značaj publicitetu, niti skretao pažnju na sebe.

Ogroman ugled koji je imao kod kolega proizašao je iz njegovih najljepših ljudskih osobina, kolegijalne korektnosti i vrhunske stručnosti. Nijesu izostajale riječi iskrenog uvažavanja i poštovanja od kolega odavde do Beograda na pomen njegovog imena.

Lijepo ga je bilo sresti i sa njim porazgovarati. Uvijek pažljiv, brižan, saosjećajan. Krasila ga je skromnost, nikad nije isticao svoje zvanje, znanje, uspjehe. Tihe, blage naravi, nasmijan, iskren, jednostavan.

Nije pristajao na principe tržišne ekonomije u medicini, ostao je dosljedan svojim visokomoralnim načelima koja ovu humanu profesiju uzvisuju iznad platežne moći. Ostao je dosljedan i svom životnom stilu u kojem nije bilo mjesta za mobilni telefon, ali jeste i te kako za srdačan i neposredan ljudski razgovor. Uprkos današnjoj užurbanosti, do kraja je zadržao i sebi svojstven životni ritam.

Ostaće voljen, poštovan i upamćen kao veliki čovjek i omiljen narodni ljekar koji je sebe nesebično davao hiljadama ljudi kada im je bilo najpotrebnije. To je bila njegova misija – život posvećen drugima.

Hvala, dragi Vojo, za sve lijepe riječi i sva dobra djela. Mnogo si nam značio. Ovaj svijet učinio si ljepšim mjestom za život, pokazao kako to rade veliki ljudi i postao besmrtan.

Nećeš nedosajati samo svojoj supruzi Emiliji, takođe požrtvovanom i uglednom ljekaru, djeci Jeleni i Simu, unucima Voju, Stefanu i Petru, sestri Miri, nego i svima koji smo te voljeli, koje si liječio, koji smo imali čast da od tebe učimo i sa tobom se družimo.

Лектор

Марија Старчевић

Превод резимеа

Соња Ракић

Графичка обрада

СФЕРААРТ

Тираж

300

Штампа

Биро Конто, Херцег Нови

CIP – Каталогизација у публикацији

Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

008

ISSN 0350-7769 (Print)

ISSN 2336-9868 (Online)

Бока (Херцег Нови)

COBISS.CG-ID 7761922

BOOK 43